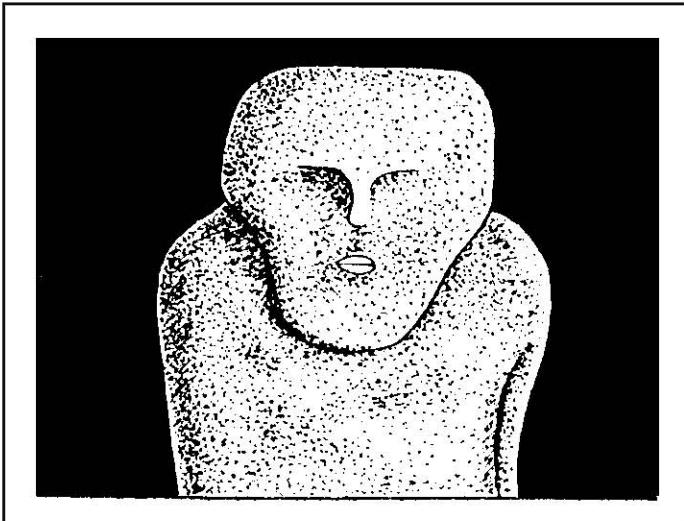

АРХЕОЛОГІЯ

55 * 1986

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації та повідомлення про нові відкриття, матеріали по охороні пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *C. M. Бібіков*,
B. D. Баран, *C. D. Крижицький*, *P. P. Толочко*, *C. O. Висоцький*, *M. P. Кучера*, *E. B. Максимов* (заступник відповідального редактора), *D. Я. Телегін*, *E. B. Черненко*, *B. I. Бідзіля*, *T. Г. Рудницька* (відповідальний секретар), *P. O. Каширковський*, *O. P. Черніш*, *B. A. Шрамко*

Адреса редколегії

252012 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Тел. 95 35 81 Інститут археології АН УРСР

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

A 050700000-549 64-86
M221(04)-86

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

55

АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1986

СТАТТИ

В. Ю. МУРЗІН

Про утворення Північнопричорноморської Скіфії

Дослідження історії скіфського населення Північного Причорномор'я ускладнюється малочисельністю архаїчних скіфських пам'яток на цій території. Відомо лише близько 20 скіфських поховань VII—VI ст. до н. е., рівномірно розташованих на величезній території Північнопричорноморського степу, які в більшості своїй, за винятком курганів поблизу слободи Криворіжжя на р. Калитва та Мельгунівського, відзначаються небагатим інвентарем.

Понад 80 скіфських поховань, розміщених між Дунаєм і Доном, датуються кінцем VI—V ст. до н. е. Більшість з них (до 70%) сконцентровано в Нижньому Подніпров'ї і Степовому Криму, де трапились багатші пам'ятки цього часу: Гостра Томаківська, Бабина, Перша Завадська і Чабанцева Могили, Золотий, Ак-Мечетський кургани і т. д.¹ Кількість пам'яток V ст. до н. е. постійно зростає. Нами враховувались лише ті, датування яких не викликало ніяких сумнівів. Тим часом відомо чимало рядових скіфських поховань, інвентар яких можна віднести як до другої половини V, так і до першої половини IV ст. до н. е. Можливо надалі в результаті розробки дещо детальнішої хронологічної шкали деякі з них поповнюють список скіфських пам'яток V ст. до н. е., зробивши цю групу археологічних пам'яток ще рельєфнішою і вагомішою. Таким чином, малочисельність найдавніших (VII—VI ст. до н. е.) скіфських пам'яток на території Степового Північного Причорномор'я контрастно виділяється не лише на фоні розміщених у цьому регіоні численних могильників IV—III ст. до н. е., але й на фоні скіфських пам'яток V ст. до н. е. Безсумнівно, така обставина потребує пояснення.

У сучасній літературі найбільш поширені два тлумачення цього факту. В. А. Іллінська пояснювала його існуванням у період архаїки спеціальних, віддалених від Степового Причорномор'я і схованих на місцевості кладовищ, які вона ототожнює із згаданим Геродотом Герросом, якому найбільше відповідає Посульська група курганів скіфського часу². В основі іншої точки зору, що була обґрутована М. І. Артамоновим³, лежить уява про занепад Північного Причорномор'я в VII—VI ст. до н. е. спочатку у зв'язку з відпливом найактивнішої частини його населення на південь від Головного Кавказького хребта, викликаним передньоазіатськими походами скіфів, а потім невдалою скіфською експансією в Передню Азію, яка на деякий час знекровила племена кочових скіфів.

Припущенням В. А. Іллінської суперечать, на нашу думку, дві обставини. По-перше, згадуючи Геррос, Геродот мав на увазі конкретну територію, де в його епоху, тобто в V ст. до н. е., скіфи ховали своїх царів⁴. Ніяких даних про наявність спеціальних кладовищ скіфської знаті в VII—VI ст. до н. е. і їх місцезнаходження ми не маємо. По-друге, виникнення Посульських курганів належить до часу не раніше другої чверті VI ст. до н. е.⁵, що знов-таки залишає незаповненим майже сторічний відрізок часу, тобто VII—початок VI ст. до н. е.

Для з'ясування думки М. І. Артамонова необхідно зупинитися на подіях, пов'язаних із вторгненням скіфів до Передньої Азії. Як відомо, поява скіфів на кордонах давньосхідних держав відноситься, згідно з ассирійськими джерелами, до 70-х років VII ст. до н. е.⁶. Ця дата підтверджується виявленими на Закавказзі найдавнішими скіфськими дволопатевими подовжено-ромбічними (так званого єндінського типу) наконечниками стріл, які датуються першою половиною VII ст. до н. с. і археологічно фіксують практично одночасову появу скіфів як в степових районах Північного Причорномор'я і Північного Кавказу, так і на території, розміщений на південь від Головного Кавказького хребта⁷.

Початковий період скіфської присутності в Передній Азії пов'язаний з іменами царів Ішпакая і Парратуа (Прототія). На цьому етапі політична позиція скіфів ще не визначається послідовністю. Так, Ішпакай виступає на боці антиассирійської коаліції, а Парратуа приблизно в той же час веде переговори про союз з Ассирією і домагається заключення шлюбу з ассирійською царівною⁸. Зрештою в середовищі скіфів, очевидно, перемогла ассирійська орієнтація, і союз з Ассирією було укладено. В усякому разі з початком облоги Ніневії мідійськими військами в Передній Азії з'являються скіфи під проводом сина Парратуа — Мадія, які і врятовують столицю Ассирії, а згодом і досягають кордонів Єгипту⁹. Ці події знаменують собою початок скіфського панування в Передній Азії, встановлення якого, за І. М. Д'яконовим, відноситься до середини VII ст. до н. е.¹⁰, або, за В. О. Білявським, до останньої його чверті¹¹.

З цього, навіть надто стислого, викладення подій випливають, на нашу думку, кілька висновків.

По-перше, прояснюється характер скіфської гегемонії в Передній Азії, основою умовою встановлення якої була боротьба Ассирії з країнами, що протистояли їй. В даній політичній ситуації скіфи на деякий час стають третьою і вирішальною силою в цьому районі, оскільки від їх позиції значною мірою залежав результат боротьби між передньоазіатськими державами. Розгром Ніневії об'єднаними силами Мідії та Вавілону в 612 р. до н. е. і наступне знищення союзними військами останніх оплотів ассирійської держави, що тривало до 605 р. до н. е.¹², забезпечили встановлення в Передній Азії відносного миру. Саме ці події, а не «кривавий бенкет Кіаксара» — ефектний, але, мабуть, досить звичайний для того часу випадок, підірвали воєнно-політичну основу скіфського панування в регіоні і привели до завершення передньоазіатської епопеї скіфів.

По-друге, наведені дані суперечать висновкам М. І. Артамонова, який трактував рух скіфів у Передню Азію як масове і організоване переселення всього народу з метою оселитися на захопленій території¹³. З писемних джерел ми знаємо про дві хвили скіфського вторгнення до Закавказзя і Передньої Азії: скіфів Ішпакая та Парратуа у 70-і роки VII ст. до н. е., а пізніше — полчищ Мадія. Ці акції, як видно з писемних джерел і археологічного матеріалу, мали яскраво виражений характер військових походів і не привели до оселення значної частини скіфів в завойованих районах. В усякому випадку питання про скіфське царство в Передній Азії як про певну територіальну одиницю викликає все більше сумнівів у спеціалістів¹⁴.

Якщо наші висновки правильні, то Скіфія VII—VI ст. до н. е. як самостійне політичне формування знаходилася за межами Передньої Азії і відповідно ліквідація скіфської гегемонії в цьому районі Давнього Сходу, обумовлена не стільки повним розгромом скіфів-завойовників, скільки зміною політичної ситуації, не могла привести до катастрофічних наслідків, здатних відбитися на життєздатності скіфської держави.

Для того, щоб впевнитися в цьому, слід звернути особливу увагу на археальні пам'ятки скіфської культури, виявлені в степових районах Північного Кавказу. Як згадувалося раніше, найдавніші археологічні сліди скіфської культури на території Північного Кавказу представлени наконечниками стріл єндінського типу, а також матеріалами поховань біля Лермонтовського роз'їзду і Кам'яномостського могильника, у складі комплексів яких знайдені речі і новочеркаського і скіфського типу¹⁵. Ці знахідки, що датуються першою половиною VII ст. до н. е., археологічно документують зустріч місцевого доскіфського населення, яке володіло на той час культурою типу Новочеркаського скарбу, з прийшлими племенами східнихnomadів, які принесли з собою такі нові для півдня європейської частини СРСР культурні елементи, як наконечники стріл жаботинського типу, стременоподібні вудила, круглі бронзові дзеркала з петлею на звороті, навершя, можливо, мечі-акінаки та деякі інші компоненти власної скіфської культури VII—VI ст. до н. е. На думку автора, остання виникла в результаті змішання місцевих і прийшлих етнічних компонентів в умовах і при активному впливі передньоазіатських походів, що обумовило органічне злиття трьох культурних джерел — привнесеної східного (протоскіфського), місцевого новочеркаського (кімерійського) та передньоазіатського (переважно ассирійського і урартського).

Імовірно, місцем остаточного формування скіфської культури і були степи Північного Кавказу, які служили протягом VII — початку VI ст. до н. е. не тільки своєрідним плацдармом для просування скіфів в країни Передньої Азії, а й місцем мешкання основного ядра скіфських племен¹⁶. Дійсно, в степових районах Північного Кавказу, обмежених на заході р. Кубань, а на сході рівнинними передгір'ями Чечено-Інгушетії, виявлені численні пам'ятки скіфської культури VII — першої половини VI ст. до н. е., серед яких особливу увагу привертають Олексіївський, Ставропольський (1953 р.), Келермеські, ранні Ульські кургани, кургани біля хут. Красне Знам'я та багато інших одночасових ім археологічних пам'яток. Наявність скіфів у зазначеному районі можна простежити і за знахідками скіфських речей у пам'ятках місцевого населення Північного Кавказу, запозичених останніми деякими особливостей скіфського похованального обряду¹⁷. Ці обставини значно відрізняють північнокавказькі степи від південних районів Північного Причорномор'я, де, як зазначалося вище, нараховується близько 20 скіфських пам'яток VII—VI ст. до н. е., причому це переважно небагаті поховання рядових общинників. Наведені дані з усією очевидністю підтверджують знаходження центру Скіфії в VII — першій половині VI ст. до н. е. на території Північного Кавказу, тоді ж як степи Північного Причорномор'я (після вигнання з них на початку VII ст. до

н. е. кімерійського населення) залишилося досить малонаселеною західною периферією Скіфії.

Однак існування центру Скіфії в степах Передкавказзя і Північного Кавказу було порівняно недовгим. Згідно розповіді Геродота про вторгнення в Скіфію військ Дарія I, наприкінці VI ст. до н. е. великі простори Північного Причорномор'я були вже надійно освоєні скіфськими племенами, об'єднаними під владою скіфів-царських. На той час сформувалися і кордони Північнопричорноморської Скіфії, причому східна їх межа проходила по р. Дон¹⁸.

Розповідь Геродота підтверджується і археологічним матеріалом — саме з кінця VI ст. до н. е. на території Степового Північного Причорномор'я помітно збільшується кількість скіфських поховань пам'яток, з'являються скіфські поховання з численним і багатим інвентарем. На жаль, сам процес переміщення ядра Скіфії із східних районів до Північного Причорномор'я не фіксується. Єдиним відголоском цих подій є відома розповідь Геродота, згідно з якою на шляху до Північного Причорномор'я скіфів «чекало лихо, не менше, ніж війна з мідянами: вони зустріли там сильне вороже військо. Адже жінки скіфів внаслідок довгої відсутності чоловіків вступили у зв'язок з рабами... Від цих-то рабів і жінок скіфів виросло молоде покоління. Дізнавшись про своє походження, юнаки почали противитися скіфам, коли ті повернулися із Мідії¹⁹. Напівлегендарний, епічний характер цієї оповіді викликав у багатьох спеціалістів, зокрема, у такого знавця давньої історії нашого півдня, як С. А. Жебелев, сумніви щодо її історичної цінності²⁰.

Інші дослідники вбачають у цьому уривку відображення конкретних подій, пов'язаних з остаточним опануванням скіфами великих просторів Північного Причорномор'я, поверненням ними позицій, втрачених у період передньоазіатських походів, повним підкоренням місцевих північнопричорноморських племен. Але така інтерпретація розповіді Геродота, як і раніше, залишає відкритими три основні питання: 1) до якого часу належать описані події? 2) хто конкретно протистояв скіфам у цій війні? 3) які конкретні причини конфлікту? Відповідь на ці питання допоможе з'ясувати процеси, пов'язані з формуванням Північнопричорноморської Скіфії.

На жаль, інформативні можливості писемного джерела в даному випадку дуже обмежені. Тому єдиним шляхом для з'ясування питань, які нас цікавлять є аналіз історичної ситуації, що склалася на території Північноєвропейського степу в період та напередодні згаданих подій. Не важко визначити цей відрізок часу, оскільки військові дії, описані Геродотом, мають чіткі хронологічні координати: вони відбулися в період між завершенням передньоазіатських походів і остаточною стабілізацією східного кордону Північнопричорноморської Скіфії. Як відомо, однією з останніх подій, пов'язаних з перебуванням скіфів на території Закавказзя та Передньої Азії, була війна між мідійським царем Кіаксаром і лідійським правителем Аліатом, що завершилася, як переконливо показав В. В. Струве, близько 585 р. до н. е.²¹ Остаточне формування кордонів Скіфії в межах Північного Причорномор'я належить до часу не пізніше кінця VI ст. до н. е. Таким чином, описана Геродотом сутичка, якщо вона дійсно мала місце, відбулася близько середини VI ст. до н. е., а проміжок часу, який нас цікавить, відповідно охоплює всю першу половину VI ст. до н. е.

Як уже зазначалося, кінець VII — початок VI ст. до н. е. є часом найвищого розквіту скіфської культури в степових районах Передкавказзя і Північного Кавказу. Передньоазіатські походи були невичерпним джерелом збагачення, що знайшло своє відображення в похованальному інвентарі грандіозних курганів Прикубання і Ставропілля, які можна порівняти за розмірами та кількістю нагромаджених в них багатств хіба що з курганами скіфських царів IV ст. до н. е. Зміцнення Мідії і ліквідація скіфського панування в Передній Азії, а потім і

повне їх вигнання з цього району дуже негативно вплинули на розвиток скіфського суспільства, оскільки позбавили його вагомої долі додаткового продукту, отримуваного до того ж у вигляді необхідних скіфам ремісничих виробів та продуктів землеробства. Північнокавказькі степи, які колись правили скіфам за природний плацдарм для дій у Передній Азії, перетворилися на майже ізольовану територію, віддалену від основних землеробських центрів того періоду.

Ми можемо констатувати, що завершення передньоазіатських походів деякою мірою відобразилося і на становищі, що склалося в Степовому Північному Причорномор'ї. Якщо до VII ст. до н. е. традиційно відносилося поховання на Темир-Горі ^{*}, то починаючи з кінця VII — початку VI ст. до н. е. кількість пам'яток на цій території дещо збільшується. Певний приплив населення в даний час фіксується передусім матеріалами відомих курганів на р. Калитва та Мельгунівського, які мали речі передньоазіатського походження, і хронологічно збіжних з Келермесом. На жаль, решта найдавніших пам'яток Північного Причорномор'я, серед яких багаторазово згадувані в археологічній літературі поховання біля сіл Константинівка Запорізької області, Семенівка та Нижні Сірогози Херсонської, Огороднього Одеської і т. д., через нечисленність знайденого в них інвентаря не піддаються точному датуванню: визначаючи час їх виникнення залишається лише задовільнитися менш конкретною датою — VI ст. н. е. Однак, незважаючи на деяке відносне зростання кількості пам'яток у степових районах Північного Причорномор'я з VI ст. н. е. абсолютна кількість цих пам'яток, «розкиданих» на значній віддаленості одна від одної, залишається, як і раніше, настільки невеликою, що припускати наявність в Північно-причорноморському степу якоїсь більш-менш численної і одної групи кочового населення не доводиться.

Інша ситуація простежується на території лісостепової частини Північного Причорномор'я. Серед виділених тут археологічних груп особливе місце займають західно- і східноподільські, києво-черкаська і ворсклинська, які виникли на місцевій чорноліській основі. Цей цілісний в культурному і, певне, в етнічному відношенні масив територіально простягався від Верхнього Дністра до Дніпра та далі по нижній і середній течії Ворскли на 400 км. Його протяжність з півдня — від межі степів, на північ — до лісових кордонів досягала 380 км ²⁵. Яскрава та самобутня культура, яка існувала на цьому просторі в скіфський час, зазнає в VII—VI ст. до н. е. особливого розквіту і піднесення.

Високий рівень економіки, що базувався на орному землеробстві, привів до консолідації місцевих племен. На зміну невеликим поселенням і укріпленим селищам чорноліського часу приходять великі городища, серед яких можна відзначити Немирівське, Матронінське, Трахтемирівське та ін., що були центрами міжплемінних об'єднань ²⁶. Поступається процес майнової та соціальної диференціації, відбувається виділення воєнної аристократії. До недавнього часу ця тенденція більш чітко простежувалася в східних районах Правобережного Лісостепу, на території добре вивчені києво-черкаської групи пам'яток. Так, за спостереженнями В. А. Іллінської ²⁷, найбільш виразний набір озброєння зустрічається в курганах басейну р. Тясмин з рубежу VII—VI ст. до н. е. В похованнях першої половини VI ст. до н. е. кількість пред-

* Така рання дата Темир-Гори (середина — третя четверть VII ст. до н. е.), обґрунтована лише єдиною імпортною посудиною (родосько-мілеська ойнохоя), можливо, дещо занижена ²². Зразки скіфського звіриного стилю з цього комплексу, зокрема різна голівка хижої птиці, мають найбільш близькі аналогії в пам'ятках VI ст. до н. е. — похованнях біля Нижніх Сірогоз, Семенівки, № 3 Комарівського могильника, № 4 кургану № 6 біля с. Височине та № 8 кургану № 7 поблизу с. Новоолександрівка ²³. Мабуть, дату комплексу на Темир-Горі слід визначити за цими пізнішими речами. В усікому разі висловлена М. І. Артамоновим думка про необхідність перегляду хронології Темир-Гори ²⁴ потребує пильної уваги.

метів озброєння помітно зростає. Друга половина VI ст. до н. е. характеризується наявністю в курганах практично всього складу паноплії скіфського типу. Найвища концентрація предметів озброєння в курганах місцевої аристократії. Серед них наземо поховання № 2 кургану Реп'яховата Могила²⁸, курган № 38 біля с. Гуляй-Город, № 432 біля с. Журівка²⁹, де в просторих спорудах, які мали парні поховання, були виявлені чудові зразки захисного та наступального озброєння, численні деталі кінської вузди.

Подібна картина простежувалась і в курганах Поросся: № 100 біля с. Синявка, № 68 поблизу с. Курилівка, № 40 — с. Бобриця та ін.³⁰ Дещо гірше вивчені пам'ятки на території Східної і Західної Подолії, однак досліджені кургани з Середнього Подністров'я поблизу сіл Долиняни і Перебиківців також мали численні предмети озброєння і кінської вузди. Серед них особливо виділяються кургани № 2 біля с. Перебиківці, № 2 та № 3 біля с. Долиняни³¹. На території ворсклинської групи поховання воїнів-аристократів виявлені в таких курганах VI ст. до н. е., як № 13 біля сіл Кириківка, Опішлянка, Вітова Могила та ін.³²

Відомо, що з VII ст. до н. е. велике значення в розвитку економіки району, що нас цікавить, починають відігравати торговельні зв'язки між населенням Правобережного Лісостепу і античним світом, здійснювані при посередництві грецьких колоністів, які освоювали північне узбережжя Чорного моря. Виникнення цих зв'язків належить до часу не пізніше другої четверті VII ст. до н. е. Археологічно даний процес простежується за знахідками східно-середземноморської розписної кераміки, зосередженої переважно в лісостеповому межиріччі Дніпра та Бугу. Серед знахідок слід згадати такі речі, як шийка родосько-іонійського кухля з кургану біля с. Болтишка Кіровоградської області, фрагменти родосько-іонійських ойнохой, виявлені на Немирівському городищі, уламок посудини того ж походження, знайдений на поселенні біля с. Жаботин Черкаської області³³. Значна активізація торгівлі між населенням Лісостепу і античними центрами відбувається в VI ст. до н. е.

Особливо велика концентрація виробів грецьких майстрів в пам'ятках VI ст. до н. е., розташованих у районі Канева і басейну р. Тясмин. В них поряд з амфорами виявлено художню іонійську та античну кераміку, привізні металічні вироби³⁴. Ці матеріали вказують, що основним напрямком торговельної діяльності грецьких колоністів в VI ст. до н. е. були східні райони Правобережного Лісостепу, які відповідають поширенню києво-черкаської групи пам'яток. Саме звідси в грецькі міста був спрямований основний потік вирощеного в Середньому Подніпров'ї хліба. Показником активної торгівлі хлібом, на думку Б. О. Рибакова, є назва Ольвії — «Торжище Борисфенітів». Під останніми, на його думку, слід розуміти населення, що і склало києво-черкаську групу археологічних пам'яток скіфського часу, витягнуту уздовж Дніпра майже на 400 км³⁵.

Відповідно, основними джерелами грецького імпорту в VII—VI ст. до н. е. були, як це встановлено археологічною науковою, античні поселення Дніпровсько-Бузького лиману, передусім Березань і Ольвія. Згідно з дослідженнями Л. В. Копейкіної, Березанське поселення виникло десь у третій четверті VII ст. до н. е. Що стосується часу виникнення Ольвії, то тут справа дещо складніша. С. І. Капошина відзначала, що найдавніші поховання Ольвійського некрополя належать до часу не раніше середини VI ст. до н. е. С. Д. Крижицький писав про те, що на території самої Ольвії культурний прошарок першої половини VI ст. до н. е. ще не знайдено. Проте Ю. Г. Виноградов вважає, що археологічні й епіграфічні матеріали дають змогу віднести час заснування Ольвії до рубежу VII—VI ст. до н. е.³⁶ Утворення Ольвії, що в певному розумінні було наслідком торговельного обміну між греками та варварським населенням Північного Причорномор'я, в свою чергу, сприяло подальшій інтенсифікації цього обміну, вело до збільшення

об'єму торгівлі. Так, у другій половині VII — першій половині VI ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я складається своєрідна історична ситуація, що визначила наступну багатовікову долю населення регіону.

Головною особливістю цієї ситуації, було те, що території торгових партнерів не прилягали одна до одної. Вони були відокремлені широкою смugoю Північнопричорноморського степу, яким проходили торговельні комунікації, пов'язуючи ці дві культурні області. Серед них значне місце займали такі вже добре освоєні шляхи, як Дніпро та Південний Буг. Тому, звичайно, Нижнє Подніпров'я ставало центром уваги кочових племен, які намагалися встановити контроль над торговельними шляхами.

В цьому зв'язку привертає увагу повідомлення Костянтина Багрянородного, яке не тільки характеризує конкретну ситуацію, що існувала в X ст. на південних кордонах Київської Русі, а й дає деяке уявлення про загальні закономірності у відносинах степових кочовиків і хліборобів Лісостепу: «І Руси намагаються жити в злагоді з Печенегами: вони купують у них биків, коней та овець і від цього живуть легше і привільніше, поскільки на Русі жодної з названих тварин немає. До того ж Руси не можуть зовсім навіть виступати на закордонні війни, якщо не живуть у злагоді з печенегами, оскільки останні під час їх відсутності можуть самі робити наскоки і знищувати та псувати їх майно. Тому Руси, даби не мати від них шкоди, і з огляду на те, що народ цей дуже сильний, завжди намагаються бути з ними в союзі і отримувати від них допомогу, щоби разом і рятуватися від ворогування з ними, і користуватися допомогою.

Руси не можуть навіть приїздити до цього царственного граду Ромеїв, якщо не живуть у злагоді з Печенегами, ні заради війни, ні заради торговельних справ, поскільки, досягнувши на судах річкових порогів, вони не можуть пройти їх, якщо не витягнуть суда із річки і не перенесуть їх на плечах; нападаючи тоді на них, печенезькі люди легко примушують тікати та побивають [Русів], поскільки не можуть виконувати одночасно дві справи»³⁷.

Подібна ситуація збереглася і пізніше. Половецькі орди, які змінили печенегів, як і колись, загрожували безпеці дніпровського, відомого в літописах під назвою «грецького», шляху. Цей шлях потребував постійної охорони, особливо в ключових його пунктах (Канев, район порогів), руськими військами. Лише протягом 60-х років XII ст. руськими князями було організовано кілька походів проти половців, які порушували торговельні комунікації³⁸.

А проте, як зазначав О. Л. Якобсон, половці не завжди чинили перепони руській торгівлі. В зв'язку з виникненням великого пункту транзитної торгівлі у Судаку, що знаходився під контролем половців, останні сприяли її розвитку. Завдяки цьому руські торговельні шляхи до Тавріди в XII ст. дещо пожвавилися³⁹.

Наведені дані свідчать не тільки про пряму залежність торговельних взаємовідносин подніпровських слов'ян і Візантії від позиції кочового Степу, але й про виникнення певної економічної цілісності в межах степових та лісостепових районів Північного Причорномор'я, яка грунтувалася на взаємному доповненні двох різних господарських систем. Очевидно, що рівновага між ними значною мірою залежала від реального співвідношення сил. Давньоруська централізована держава з успіхом протистояла натиску південнихnomadів. Важливими віхами цього протиборства була діяльність Святослава та Володимира, спрямована на захист південних рубежів Київської Русі від печенігів, заснування укріплених поселень на кордонах із Степом. Активні військові дії проти нової хвилі степових половців, які захопили торговельні комунікації, неодноразово обговорювалися на з'їздах руських князів, зокрема на з'їзді 1168 р., скликаного за ініціативою київського князя Мстислава⁴⁰.

Дещо інакше розвивалися події в скіфський час. Не викликає сумнівів, що скіфи першими серед кочових народів відчули на собі притягальну силу Нижнього Подніпров'я як ключового пункту, що відкривав доступ до необхідних ім виробів і продуктів, які вироблялися хліборобами Лісостепу, шляхом встановлення контролю над торговельними комунікаціями цього району⁴¹. Це пояснює факт переміщення центру архаїчної Скіфії з Північнокавказького степу, що втратив своє значення після закінчення передньоазіатських походів, до нижньої течії Дніпра і степового Криму. Звідси витікає, що оповідь Геродота про боротьбу скіфів з «нащадками сліпих», заради пояснення якої був зроблений такий довгий відступ, і був відголосом подій, пов'язаних з намаганням скіфів захопити головну позицію в торгівлі греків та місцевого населення, яка саме до середини VI ст. до н. е. перетворилася на реальний фактор економічного розвитку Північного Причорномор'я.

Однак залишається нез'ясованим ще одне питання — хто противдіяв скіфам в їх просуванні на захід? Дійсно, із викладу Геродота вітикає, що скіфи зіткнулися в Північному Причорномор'ї з сильним і добре організованим противником, який зумів деякий час протистояти натиску кочовиків, зберігши, незважаючи на безславне завершення передньоазіатських походів, значний воєнний потенціал. Як ми вже неодноразово згадували, VI ст. до н. е. представлено в Північнопричорноморському степу поодинокими, розрізненими пам'ятками. Якщо на віть припустити, що виявлений в них інвентар, який відповідає нашим уявленням про скіфську культуру VI ст. до н. е., є своєрідним камуфляжем, приховуючим від погляду дослідника зв'язок населення, що залишило ці пам'ятки, з місцевими племенами Північного Причорномор'я доскіфського часу, то і тоді важко уявити, що це малочисельне та розрізнене населення могло чинити серйозну протидію скіфській експансії. Єдиним реальним противником скіфів у Північному Причорномор'ї було населення Лісостепу. Наведені нами археологічні матеріали, що свідчать про виділення всередині лісостепового землеробського суспільства спеціального воїнського прошарку, підтверджують цей висновок.

Згідно Геродоту, найбільш значні події відбувалися на території Керченського півострова⁴². Проте відсутність інших історичних деталей у цій оповіді, її епічний характер породжують сумніви щодо точності географічної прив'язки. На нашу думку, впевнено можна говорити лише про те, що конфлікт відбувався в степових районах Північного Причорномор'я, де і повинна була розгорратися основна боротьба за володіння торговельними комунікаціями.

Очевидно, театр військових дій був добре відомий кожному із противників. У всяком разі знахідки лісостепової кераміки VII—VI ст. до н. е., виявлені на території Нижнього Побужжя⁴³, свідчать, що в цей період значні групи лісостепового населення вільно пересікали степову смугу, яка відокремлювала перші поселення греків від землеробських центрів Середнього Подніпров'я.

Ситуація змінюється наприкінці VI ст. до н. е. Характеризуючи комплекс ліпної кераміки Нижнього Побужжя, К. К. Марченко, зокрема, зазначає: «Визначення етнокультурної належності комплексів V — першої половини IV ст. до н. е. не викликає серйозних ускладнень. Відсутність помітних зв'язків цього матеріалу з кружальним грецьким, а також лісостеповим і гето-фракійським ліпним посудом дає можливість з деякими застереженнями вважати його органічним цілим. Зіставлення матеріалів з ліпною керамікою Каменського городища на Дніпрі — загальновизнаного еталона скіфської степової культури V—III ст. до н. е. — дає можливість вважати їх дуже близькими. Це не залишає сумнівів у тому, що варварський компонент населення Ольвії та оточуючих її сільськогосподарських поселень складався в цей час майже виключно із степових скіфів, що осіли в Нижньому Побужжі»⁴⁴.

Таким чином, на відміну від давнішого часу, коли слов'янське населення лісостепової смуги, об'єднане в рамках єдиної держави, з успіхом відбивало натиск кочового населення, в VI ст. до н. е. перемога була на боці степовиків. Вона була закріплена остаточним сформуванням Північнопричорноморської Скіфії в межиріччі Дону і Дунаю, основним центром якої були степи Нижнього Подніпров'я, що мали важливе стратегічне значення. Саме тут концентрується основна маса скіфських пам'яток V—IV ст. до н. е., серед яких особливе місце займає укріплене Кам'янське городище, що традиційно ототожнюється зі столицею степових скіфів, а також найбільш багаті скіфські кургани. В останніх нагромаджено багато речей античного виробництва, що фіксує певні зміни в розподілі продуктів торговельного обміну між населенням Лісостепу та степовими номадами. Встановлення останніми контролю над пересікаючими підвладну їм територію торговельними шляхами мало, очевидно, й інші наслідки. Одним із них було виникнення вимушені економічної єдності двох різних господарських устроїв у рамках Степу та Лісостепу. Гадаємо, що така обставина багато чим полегшила подальше політичне об'єднання цих складових частин Північного Причорномор'я в межах єдиної держави, яке відбувалося в часи Геродота. Наступає новий етап у розвитку Північнопричорноморської Скіфії, саме виникнення якої було обумовлене встановленням регулярних торговельних контактів античного світу з землеробським населенням Лісостепу.

В. Ю. МУРЗИН

Об образовании Северопричерноморской Скифии

Резюме

Хорошо известен факт крайней малочисленности наиболее архаических (VII—VI вв. до н. э.) скіфских памятников на территории степной части Северного Причерноморья. Это объясняется тем, что в период скіфских походов в Переднюю Азию и сразу же после их окончания основное ядро скіфских племен обитало в степных районах Северного Кавказа. Перемещение центра Скифии в Нижнее Поднепровье и Степной Крым происходит во второй половине VI в. до н. э., что прослеживается по письменным источникам (Геродот) и увеличению числа скіфских захоронений на этой территории с конца VI в. до н. э. Наиболее вероятной причиной этого перемещения является стремление кочевых скіфов к установлению контроля над торговыми коммуникациями, связывавшими античный мир и земледельческие центры Лесостепного Поднепровья, что открывало для них возможность получения необходимых продуктов, производимых земледельческими племенами Среднего Поднепровья. Установление такого контроля во многом облегчило политическое объединение кочевого и оседлого населения Северного Причерноморья в рамках единого государства.

¹ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984, с. 46—47.

² Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968, с. 187.

³ Артамонов М. И. Загадки скіфської археології. — УІЖ, 1970, № 1, с. 26—29; Артамонов М. И. Киммерийцы и скіфи в Азии. — В кн.: Первобытная археология Сибири. Л., 1975, с. 102—104.

⁴ Геродот. История. — Л., 1972, с. 204.

⁵ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 181.

⁶ Дьяконов И. М. История Мидии. — М.; Л., 1956, с. 245.

⁷ Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів. — Археологія, 1973, № 12, с. 13—26.

⁸ Дьяконов И. М. Указ. соч., с. 245—246.

⁹ Геродот. Указ. соч., с. 44—45.

¹⁰ Дьяконов И. М. Указ. соч., с. 288.

¹¹ Белянский В. А. Война Вавилона за независимость (627—605 гг. до н. э.) и гегемония скіфов в Передней Азии. — В кн.: Исследования по истории стран Востока. Л., 1964, с. 93.

¹² Дьяконов И. М. Указ. соч., с. 306—316.

¹³ Артамонов М. И. Киммерийцы и скіфи в Азии, с. 103.

¹⁴ Виноградов В. Б. О скіфских походах через Кавказ. — Грозный, 1964, т. 9, с. 21—47; Халилов Дж. А. Археологические находки «скіфского» облика и вопрос о «Скіфском царстве» на территории Азербайджана. — МИА, 1971, № 177, с. 183—187;

- Погребова М. Н.* Памятники скифской культуры в Закавказье. — В кн.: Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, М., 1981, с. 53.
- ¹⁵ *Мурзін В. Ю.* Скіфи на Північному Кавказі. — Археологія, 1978, № 27, с. 23—24.
- ¹⁶ Там же, с. 35.
- ¹⁷ *Виноградов В. Б.* Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. — Грозный, 1972, с. 60.
- ¹⁸ *Геродот.* Указ. соч., с. 192, 216—217.
- ¹⁹ Там же, с. 187—188.
- ²⁰ *Жебелев С. А.* Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953, с. 329—339.
- ²¹ *Струве В. В.* Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. — Л., 1968, с. 98.
- ²² *Копейкина Л. В.* Родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора. — ВДИ, 1972, № 1, с. 147—159.
- ²³ *Браун Ф. К.* Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г. — ИАК, Спб., 1906, вып. 19, с. 84—85; *Leskov A.* Die skythischen Kurgane. — Antike Welt. Sundernittges, 1974, abb. 74; *Абрамова М. П.* Погребения скифского времени Центрального Предкавказья. / — СА, 1974, № 2, с. 202; *Кореняко В. А., Лукьяненко С. И.* Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона. — СА, 1982, № 3, рис. 2, 2; 6, 2.
- ²⁴ *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы в Азии, с. 108.
- ²⁵ *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. — М., 1979, с. 135.
- ²⁶ *Граков Б. Н.* Скифы. — М., 1971, с. 128.
- ²⁷ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975, с. 108.
- ²⁸ *Ильинская В. А., Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 39—54.
- ²⁹ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин, с. 15, 25.
- ³⁰ *Ковпаненко Г. Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — Киев, 1981, с. 71.
- ³¹ *Смирнова Г. И.* Новое в изучении археологических памятников Северо-Западной Скифии (западноподольская группа памятников). — В кн.: Культура Востока. Древность и ранние средневековье. Л., 1978, с. 118—119, 123—125.
- ³² *Ковпаненко Г. Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967, с. 96—99.
- ³³ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — САИ, М., 1966, вып. Д1-27, с. 37, 56.
- ³⁴ Там же, с. 22, 41.
- ³⁵ *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия, с. 138.
- ³⁶ *Копейкина Л. В.* Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса. — В кн.: Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979, с. 106—113; *Капошина С. И.* Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. — МИА, 1956, № 50, с. 238; *Крыжицкий С. Д.* О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры. — В кн.: Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья, с. 119; *Виноградов Ю. Г.* О политическом единстве Березани и Ольвии. — В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 81.
- ³⁷ *Константин Багрянородный.* Об управлении государством. — ИГАИМК, 1935, вып. 91, с. 6.
- ³⁸ *Толочко П. П.* Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980, с. 58.
- ³⁹ *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). — МИА, 1950, № 17, с. 26.
- ⁴⁰ *Толочко П. П.* Указ. соч., с. 176.
- ⁴¹ *Артамонов М. И.* Скифское царство. — СА, 1972, № 3, с. 59.
- ⁴² *Геродот.* История, с. 187—188.
- ⁴³ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй пол. VII — первой пол. I в. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1974, с. 16.
- ⁴⁴ Там же.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, В. М. ФОМЕНКО

Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу

Археологічні джерела для вивчення історії племен Степового Побужжя в III—на початку II тис. до н. е. були до останнього часу обмеженими через погану дослідженість території. Публікації матеріалу часто неповні або мають характер коротких повідомлень. Між тим важливість цього регіону як місця стику і взаємодії культур доби міді —

ранньої бронзи неодноразово підкреслювалась дослідниками. Нижню течію Південного Бугу В. Г. Збенович називає демаркаційною лінією, що розділяла два великих етнічних масиви — пізньотрипільські і ямні племена¹, а М. Я. Мерперт вважає її східним кордоном південно-західного варіанта ямної культури².

Протягом останнього десятиріччя кількість досліджених пам'яток значно зросла. Внаслідок робіт Південнобузької (керівник — Г. Т. Ковпаненко) та Інгульської (начальник — О. Г. Шапошникова) новобудівних експедицій Інституту археології АН УРСР у Степовому Побужжі стало відомо понад 600 підкурганних поховань. Частина пам'яток уже залучена до наукового обігу³. Новий матеріал дозволив виділити в загальній масі поховань із «скорченими і пофарбованими кістяками», які раніше традиційно відносили до ямної культури, кілька культурно-хронологічних груп: поховання нижньомихайлівського типу і кемі-обинські⁴, а також могила з керамікою, характерною для ранньої бронзи Подунав'я⁵. Простежена своєрідність ямних поховань Побужжя, що складають разом з інгульськими одну групу.

Стаття являє собою спробу періодизації і датування енеолітичних, ямних і кемі-обинських поховальних пам'яток, досліджених Південнобузькою експедицією на правобережжі Бугу в околицях сіл Ковалівка, Новоюр'ївка, Корчине і Покровка Миколаївської області.

Найдавнішими в цьому районі були енеолітичні поховання. З них сім виявлено в чотирьох курганах ковалівських могильників: гр. IV, к. 1, п. 16; гр. VII, к. 1, п. 2; гр. VII, к. 5, п. 1; гр. VII, к. 4, п. 29—32 * (рис. 1, 1—4) і одне — в напівзруйнованому кургані, дослідженному Миколаївським краєзнавчим музеєм у 1968 р.⁶ Підставою для виділення цих поховань у найдавнішу групу є передусім їх стратиграфічна позиція (в курганах № 4 Ковалівки VII і №1 Ковалівки IV вони передували ранньоямним), а також особливості поховальних споруд, обряду та інвентаря.

В чотирьох курганах енеолітичні поховання були основними. А в кургані № 4 Ковалівки VII, крім основного (№ 32), зафіковано три впускних таких поховання (№ 29—31). З ними пов'язана досипка першнього насипу.

Найдавнішим слід визнати основне поховання № 32 кургану № 4 Ковалівки VII. Воно містилось в овальній материковій могилі, перекритій обгорілими дерев'яними плахами. Небіжчик лежав на спині з підігнутими ногами, колінами вліво, головою на північний схід. Поряд лежала грудка червоної фарби, плоска срібна сережка (рис. 1, 5) і крем'яна пластинка-вкладиш з крутую ретушшю і піттесаними кінцями (рис. 1, 6).

Прямі аналоги сережці нам невідомі. Разом з тим давній вік поховання стверджує крем'яний вкладиш, дуже близький типологічно до вкладишів, наприклад, раннього енеолітичного шару поселення Роздольне на р. Кальміус. За керамікою цей шар О. Г. Шапошникова зіставляє з нижнім шаром Ливенцівки II і ранньою групою пам'яток типу Середній Стіг II (Квітняна Балка)⁷.

Дещо пізнішими є впускні поховання цього ж кургану. Поховання № 31 зруйноване, збереглися лише залишки густо пофарбованого вохрою скелета. Два інших (№ 29—30) здійснено в ямах, перекритих уламками кам'яних плит і оточених невеликими кромлехами діаметром 3—4 м з поставленіх вертикально або покладених горизонтально каменів (кілька збереглись частково). В обох випадках орієнтація кістяків північно-східна. Разом з тим форма могил та поза померлих різна. Так, у похованні № 29 яма прямокутна, а незабарвлени скелети (четверо) скорчені на лівому боці. В свою чергу, поховання № 30 залягало в овальній могилі, а густо пофарбований скелет лежав випростаний на спині. Важливо, що обом похованням за обрядом відповідають

* Гр. — група, к. — курган, п. — поховання.

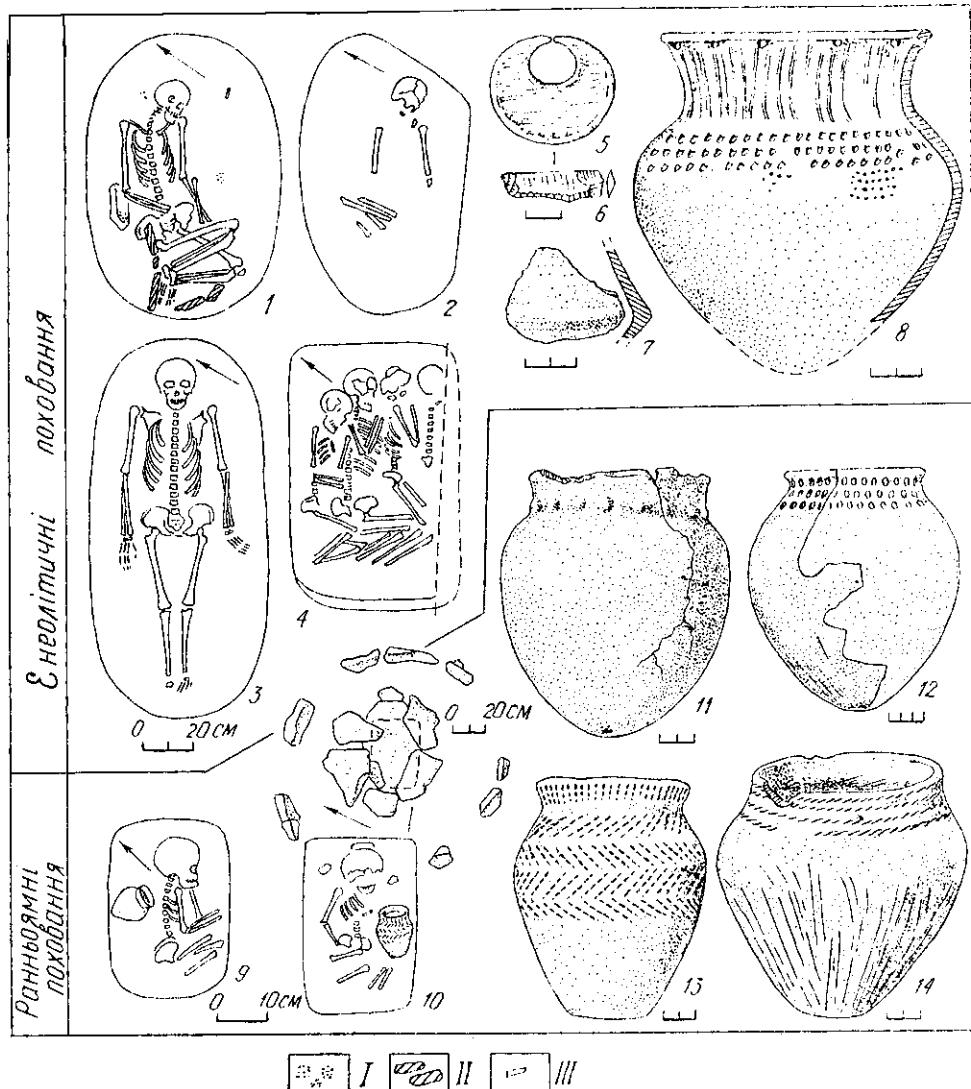

Рис. 1. Ковалівка. Матеріали енеолітичних і ранньоїменних поховань:

1, 5, 6 — гр. VII, к. 4, п. 32; 2, 7, 8 — гр. VII, к. 1, п. 2; 3 — гр. VII, к. 4, п. 30; 4 — гр. VII, к. 4, п. 29; 9, 11 — гр. VII, к. 4, п. 14; 10, 13 — гр. IV, к. 1, п. 13; 12 — гр. I, к. 2 (на-сип); 14 — гр. VI, к. 4, п. 7. І — вогра, ІІ — дерево, ІІІ — кремінь.

основні поховання решти чотирьох курганів. Це дає підставу об'єднати ті й інші в один стратиграфічний горизонт. Для основних характерні овальні могили, перекриті кам'яними плитами. В трьох випадках вони також оточені кромлехами діаметром від 3 до 6 м (Ковалівка VII, к. 1, п. 2; к. 5, п. 1; Ковалівка — 1968 р.). Скелети лежали випростані на спині (Ковалівка IV, к. 1, п. 16), скорчені на спині (Ковалівка VII, к. 1, п. 2) і на лівому боці (Ковалівка VII, к. 5, п. 1; Ковалівка — 1968 р.). В орієнтації панує північно-східний напрям. В двох похованнях була присутня червона фарба — у вигляді підсипки на кістяках скелета і дні могили (Ковалівка IV, к. 1, п. 16; Ковалівка — 1968 р.).

В кургані № 1 групи Ковалівка VII з основним похованням № 2 були пов'язані чотири ями. В одній із них знайдено уламок гостро-реберного трипільського кубка з рожевої глини із слідами червонуватого фарбового ангобування (етап В II—С I, за періодизацією Т. С. Пасек)* (рис. 1, 7), в другій — фрагмент невеликого, мабуть,

* Визначення В. М. Даниленка.

круглодонного горщика з домішкою товченої черепашки в тісті (рис. 1, 8). У вигляді останнього поєднуються риси, характерні для трипільського кухонного посуду і кераміки з нижнього шару Михайлівки — вертикальні смуги від гребінцевого загладжування на шийці, сплющений край вінець з потовщенням, наскрізні дірочки, перлини тощо⁸. Разом з тим цей горщик близький до кераміки з енеолітичних поховань Північно-Західного Причорномор'я за характером керамічної маси і обробкою поверхні до посудини з Кам'янки, а за формою — до горщика з Утконосівки (останній, правда, більший за розміром)⁹.

Енеолітичні поховання, аналогічні згаданим, відомі в Північному Причорномор'ї. В частині з них знаходився важливий для датування інвентар. Це кургани біля с. Серезліївка з стилізованою жіночою статуеткою і розписною ребристою посудиною етапу В II—С I Трипілля в Середньому Побужжі¹⁰, кромлехи Осокорівки і Золотої Балки (з керамікою типу Михайлівки 1) в Нижньому Подніпров'ї¹¹, деякі найдавніші поховання Поінгулля (Привільне, к. 2, п. 28; Соколовка, к. 1, п. 6а) з керамікою типу Михайлівки 1 і раннього етапу майкопської культури¹² та ін.

Зараз нижній шар Михайлівки багатьма дослідниками синхронізується з другим періодом Середнього Стогу II і Трипіллям етапу В II—С I і датується першою половиною III тис. до н. е.^{13*} Правомірність такої синхронізації і датування підтверджується сумісним заляганням кераміки всіх трьох культурних типів в енеолітичному шарі Новорозанівського поселення¹⁴, яке за С₁₄ датоване 2954 ± 300 р. до н. е.¹⁵ Таким чином, поховання, досліжені Південнобузькою експедицією, слід відносити до першої половини III тис. до н. е. Щодо питання про їх культурну належність, то відповідь тут, мабуть, не може бути однозначною. Про це, крім загальних ознак, свідчить різноманітність у позах похованих і формі могил, наявність або відсутність вохри, особливості інвентаря. Деякі (випростані) поховання, очевидно, відповідають нижньомихайлівському типу пам'яток (Ковалівка IV, к. 1, п. 16; Ковалівка VII, к. 4, п. 30), в інших вірогідніше вбачати відображення процесу взаємодії кількох культурних компонентів — давньоїмського, нижньомихайлівського і трипільського (Ковалівка VII, к. 1, п. 2 та ін.). Неоднорідність в етнічному складі енеолітичного населення Степового Правобережжя вже не раз підкреслювалась дослідниками¹⁶.

Іншу хронологічну групу складають шість поховань раннього періоду ямної культури. В двох курганах такі поховання були основними (Ковалівка I, к. 2, п. 9; Ковалівка VI, к. 4, п. 6). Насипи, що їх перекривають, невеликі за розміром. Так, в кургані № 2 Ковалівки I висота насипу 1,1 м, діаметр 12—13 м. Решта, чотири поховання, — впускні. Два з них впущено в ранньоїмський курган (Ковалівка VI, к. 4, п. 7; к. 4, п. 8), а два здійснені в більш давніх енеолітичних курганах (Ковалівка IV, к. 1, п. 13; Ковалівка VII, к. 4, п. 14).

Для основних і впускних поховань характерні прямокутні з заокругленими кутами могили, перекриті кам'яними плитами. На поверхні обробленої плити з перекриття поховання № 13 кургану 1 Ковалівки IV зафіксовано сліди вохри. В чотирьох випадках ями були оточені кам'яними кромлехами діаметром 5—9 м. Померлі покладені скорочено на лівому боці і на спині з зігнутими в колінах ногами. Орієнтація скелетів північно-східна, фарба на кістках відсутня (рис. 1, 9—10).

Не викликає сумніву генетичний зв'язок цих поховань з попередніми енеолітичними. Він виявляється в наявності таких ознак, як широке застосування каменю в поховальних спорудах (перекриття могил, невеликі кромлехи), скорочений на спині і на лівому боці стан небіжчиків, північно-східна орієнтація скелетів та ін. Вірогідно, що ця група

* Автори тут і далі користуються старими хронологічними схемами.

відокремлена від попередньої невеликим відрізком часу. Поряд з цим тут уже відсутні випростані на спині скелети в овальних ямах, а головне — інвентар представлено яйцеподібними горщиками, що характерні для ямної культури (рис. 1, 11—14).

Три горщики трапились у дитячих могилах (Ковалівка IV, к. 1, п. 13; Ковалівка VI, к. 4, п. 7; Ковалівка VII, к. 4, п. 14), уламки четвертої посудини виявлено в кургані № 2 Ковалівки I на рівні давнього горизонту, неподалік від зруйнованого основного поховання № 9. Усі горщики подібні до кераміки середнього шару Михайлівки і важливі для датування поховань. Оскільки середній шар Михайлівського поселення датується часом не пізніше 2400—2200 рр. до н. е.¹⁷, згадані поховання виявляються синхронними пам'ятками усатівського типу (2400—2000 рр. до н. е., за В. Г. Збеновичем)¹⁸.

Більшість дослідників вважає, що ямні племена часу Михайлівки II не були численними в Степовому Правобережжі і проникали сюди невеликими групами. І дійсно, значні масштаби археологічних розкопок на захід від Дніпра, крім описаних поховань, дали ще окремі пункти з поодинокими знахідками кераміки, відповідної до посуду середнього шару Михайлівського поселення: курган № 1 поблизу с. Привільне в Поінгуллі¹⁹ і околиця с. Іванівка на Південному Бузі²⁰. Більшість досліджених пам'яток ямної культури належить до пізнього періоду її розвитку.

Південнобузькою експедицією досліджено 154 поховання цього періоду, які виявлено в 32 курганах. Висота курганів коливалась від 1 до 6,5 м. Багато з них були розорані і підвищувались над рівнем сучасної поверхні лише на 0,25—0,7 м. Насипи 14 курганів мали складну стратиграфію нашарувань. Більшість споруджена в два-три прийоми, в деяких простежено п'ять-шість насипів і підсипок (Ковалівка VIII, к. 1; Корчине, к. 1; Покровка, к. 1). У деяких випадках у зв'язку з впускними пізньоямними похованнями досипані більш давні енеолітичні кургани (Ковалівка IV, к. 1; Ковалівка VII, к. 4). Розміри первинних ямних курганів неоднакові, висота їх від 0,3 до 3—3,2 м. Переважають, однак, насипи висотою до 1 м. Подальші підсилики лише зрідка мають локальний характер, а найчастіше це насипи, що збільшують діаметр і висоту споруди. Товщина їх звичайно 0,8—0,9 м. Таким чином, простежується певна залежність висоти кургану від кількості насипів і підсипок, що його складають.

В усіх випадках первинний насип перекривав одне основне поховання. Впускні могили розміщували переважно на периферії, інколи — в центральній частині кургану. Поздовжньою віссю ями здебільшого орієнтовані за окружністю, але іноді бувають звернені поперечною стінкою до центру. Щерідко простежується немов би кругове планування поховань, які створюють незамкнені кола, дуги (Ковалівка I, к. 4; Ковалівка III, к. 2 та ін.).

Основні поховання спущені з рівня давньої денної поверхні, для впускних характерні ями з уступами. Останні складаються з вхідної ями і камери для померлого. В одному випадку в могилі такого типу здійснено основне поховання (Ковалівка VII, к. 3, п. 18).

Могили основних і впускних ямних поховань майже подібні: переважно прямокутні, рідше — витягнутої трапецієподібної форми і рідко — овальні. Розміри завжди залежать від віку небіжчика. Але пропорції ям, призначених для дітей і для дорослих, однакові і так само сильно коливаються. Показчики пропорцій (співвідношення ширини і довжини камери) дорівнюють 0,4—0,8 м, тобто могили бувають вузькі прямокутні і широкі, майже квадратні. Більшість показчиків, однак, вкладається в межі 0,5—0,65 м, що й буде типовою пропорцією поховальних камер. Такі ж пропорції характерні і для Поінгуля.

На стінках південнобузьких могил часто простежуються вертикальні паралельні жолобки шириною 1,5—3 см — сліди знарядь, якими

їх вирівнювали. Іноді такими жолобками підкresлювались кути (Ковалівка IV, к. 1, п. 10; к. 3, п. 1). В деяких випадках стінки обмазані рідкою глиною (Ковалівка VIII, к. 1, п. 16, 24) або побілені (Ковалівка VIII, к. 1, п. 17). В шістьох похованнях на стінках і по краях могил збереглись відбитки драпірування — циновок та грубих тканин, що закріплювались невеликими дерев'яними кілочками.

Дно ям, звичайно, горизонтальне. В одній зафіковано неглибокий рівчик по периметру dna і заглиблення від стовпчиків по кутах (Ковалівка III, к. 1, п. 6). Траплялись також рештки циновок, підстилок з очерету, трави і кори.

Для перекриття могил використовувався головним чином камінь, рідше — дерев'яні плахи. У впускних похованнях перекриття спиралось краями на уступи. Кількість плит у закладах різна, не завжди залежить від розмірів могили. Відомі дитячі поховання, перекриті кількома плитами (Ковалівка VIII, к. 1, п. 17 та ін.), і навпаки, дорослі, перекриті однією масивною брилою (наприклад, Ковалівка IV, к. 1, п. 12). Здебільшого зустрічались заклади з трьох плит. Проміжки між плитами затулялись невеликими уламками каменю або замазувались зеленуватою глиною (глеем).

При 20 похованнях (близько 13% від 154) виявлено антропоморфні стели і кілька стелоподібних оброблених плит. Найчастіше в перекритті залягала одна стела, але в деяких знайдено по дві (Ковалівка II, к. 8, п. 3; Ковалівка VIII, к. 1, п. 6) і навіть по три (Ковалівка II, к. 6, п. 7; Ковалівка III, к. 2, п. 4). Одне (дитяче) поховання було перекрите орнаментованою плитою — стінкою кемі-обинського кам'яного ящика (Ковалівка VII, к. 4, п. 3), і одне — стелою і плитою з різьбленим візерунком (Покровка, к. 1, п. 6). На зведеному загальному плані всі ці поховання займають північно-східний і північно-західний сектори кургану.

В основних і впускних могилах траплялось, як правило, по одному скелету. Тільки в п'яти виявлено по два, і одне поховання виявилось груповим (Новоюр'ївка, к. 1, п. 7). Нечисленними були знахідки розчленованих скелетів, поховання черепів і кенотафи.

Більшість похованих — дорослі люди. Дитячі поховання становлять близько 20% загальної кількості «ямників» і різняться лише меншими розмірами похованальної споруди. В цілому ті й інші побудовані за однаковим обрядом, що дає змогу аналізувати їх в загальній масі. Скелети лежали в трьох основних положеннях: скорчено на спині, скорчено на правому боці, скорчено на лівому боці. В першій позі руки померлого простягнуті вздовж кістяка, коліна підігнутих ніг, спочатку звернені дотори, упали вбік. Зрідка простежувались відхилення від шаблону: одна з рук покладена на таз (7 випадків), обидві руки на тазі або поперек живота (2 випадки), руки розведені в ліктях, а ноги в колінах розпались ромбом (2 випадки). У другому положенні права рука випростана вздовж тулуба, ліва покладена кистю на таз чи поперек живота. У двох скелетів обидві кисті рук знаходились поблизу колін і у одного права кисть піднесена до лиця. У третьому положенні ліва рука скелета простягнута, права покладена на таз чи поперек живота.

Невід'ємною рисою похованального обряду ямних племен дослідженого району є вживання вохри. Інтенсивність забарвлення небіжчиків різна, найчастіше фарбувались не всі кістки. Помітно переважають скелети з пофарбованим черепом, гомілками і ступнями ніг. Дно могил також посыпали червоною фарбою, іноді густо. Але здебільшого пофарбовано лише окремі його ділянки — в районі черепа, ніг тощо. В 17 похованнях (11%) вохру знайдено у вигляді невеликих спресованих грудок, що лежали, як правило, поблизу черепа, і тільки в поодиноких випадках — біля тазу чи обох рук похованого. Деякі дослідники вважають, що такі грудки клали замість інвентаря, в зв'язку з чим покладення останнього в могилу необов'язкове. В тих райо-

нах (наприклад, Східна Угорщина), де вохра була дефіцитом, замість неї іноді клали грудки звичайного підфарбованого ґрунту²¹.

Близько 26% ямних поховань супроводжувались інвентарем. Серед дитячих поховань інвентарних значно більше, ніж серед дорослих. Єдиною масовою категорією західок є кераміка. Вона виявлена в 20 могилах, переважно дитячих. Майже в усіх випадках у могили ставили по одній посудині. Виняток становить поховання № 11 кургану № 3 Ковалівки VII, де знайдено цілий горщик і уламок. Посуд клали в районі черепа, рідше — біля ніг і перед грудьми небіжчика. Більшість посуду носить сліди неодноразового використання в побуті: вищербини на придонній частині, пошкоджені вінця з заяłożеними зламами, кіптява на поверхні тощо. Зрідка дрібні горщики, очевидно, виготовлені спеціально для поховання, наповнювались вохрою (Ковалівка II, к. 1, п. 10). В одному випадку фарба містилась на великому фрагменті посудини (Ковалівка VII, к. 3, п. 11).

Нечисленні вироби з каменю характерні для поховань дорослих. Це здебільшого крем'яні відщепи без вторинної обробки, зрідка з частковою крайовою ретушшю або слідами спрацьованості у вигляді заполірування і дрібних вищербин (Ковалівка VI, к. 2, п. 7). Є також терка з крем'яної гальки, посыпана вохрою (Ковалівка I, к. 1, п. 10). Кремінь лежав переважно біля темені, ліктя лівої руки, хоча зустрічався і біля таза і колін.

В чотирьох могилах трапились ікла тварин, в тому числі уламки виробів з іклів кабана (Ковалівка I, к. 4, п. 4). Перелік інвентаря завершує кістяна пронизка з гвинтовою нарізкою (Ковалівка IV, к. 1, п. 18), дві черепашки (Ковалівка VII, к. 4, п. 3; Покровка, к. 3, п. 4), астрагал вівці-кози (Ковалівка VII, к. 3, п. 4) і єдиний металевий предмет — трубочка, згорнута з листової міді, довжиною 9,5 см з дерев'яним стрижнем всередині (Ковалівка VII, к. 4, п. 20). Лише в двох випадках різні категорії речей трапились в одному комплексі — посудина і відщеп кременю (Ковалівка VII, к. 4, п. 4), відщеп і зуби тварин (Ковалівка, II, к. 6, п. 8).

В цілому інвентар біdnіший і одноманітніший, ніж з однотипових пам'яток суміжних районів — Поінгуля і навіть лівобережжя Південного Бугу. Повна відсутність таких металевих виробів, як листоподібні ножі, шила, бляхи з пuhanсонним орнаментом, а також низок кістяних прикрас з молоточкоподібними шпильками, становить одну з локальних особливостей речового комплексу.

Оскільки більшість ямних поховань, досліджених Південнобузькою експедицією, безінвентарна, основним джерелом для з'ясування їх відносної хронології служать стратифіковані кургани. Хронологічні класифікації передує розподіл усіх поховань на обрядові групи (типи). При виділенні груп у Нижньому Поволжі М. Я. Мерперт використав сукупність таких ознак: поза скелета, його орієнтація, наявність і розподіл вохри²². В Побужжі численність курганів із круговим плануванням поховань, яке зумовлює різноманітну орієнтацію померлих, примушує другу ознаку віднести до числа другорядних і, навпаки, таку стійку ознаку, як матеріал перекриття (дерево чи камінь), поставити до складу основних. Вважається, що застосування того чи іншого матеріалу при влаштуванні могил залежить від географічних умов і не може розглядатися як локальна чи етнічна ознака для окремих племінних груп ямної культури²³. Це дійсно так, але слід враховувати й інший фактор — можливість міграцій племен з одного географічного району в інший. На новому місці пристосування до іншого матеріалу відбувалося не одразу через консервативність поховального обряду. Факт використання дерева чи каменю в поховальних спорудах набуває хронологічного значення. Це підтверджує стратиграфія курганів басейну Інгула і в цілому Степового Побужжя. Простежено, що на цій території в межах пізнього періоду ямної культури дерев'яні перекриття могил з'явились пізніше кам'яних²⁴. Таким чином, для правобережжя

Південного Бугу обрядові групи виділяються за ознаками, що вже виправдали себе на практиці.

Для класифікації відібрано 122 поховання з повним комплексом вихідних ознак: перекриття могили і положення скелета. Вони розподіляються на шість обрядових груп (типов). Наводимо їх у послідовності, прийнятої для Поїнгуля: типи I, II, III — перекриття кам'яне, скелети скорчені відповідно на спині, на правому боці, на лівому боці; типи IV, V, VI — перекриття дерев'яне, скелети скорчені відповідно на спині, на правому боці, на лівому боці. Найбільш репрезентативними є типи I (50,8%) і II (24,5%), значно менше поховань типів III і IV (відповідно 11,3 і 9,8%), вкрай нечисленні типи V і VI — три і одне поховання.

Тип I зустрінуто в 26 курганах. У кожному з них він представлений 1—5 похованнями, зрідка 7—8 (Ковалівка VIII, к. 4; Новоюр'ївка, к. 1). В дев'яти курганах поховання цього типу були основними. Поховань типу II в одному кургані, як правило, не більше двох, лише в деяких траплялось по три. В 10 випадках вони зафіковані як основні. Тип IV виявлено в 10 курганах, у всіх було по одному такому похованню, за винятком корчинського кургану № 1, де знайдено два поховання. Основними поховання типу IV бувають дуже рідко (Ковалівка VIII, к. 7, п. 2). Поховання типів III, V і VI були впускними. Первісні насипи або підсипки над ними не зафіковані. Тип III виявлено в 12 курганах, у кожному він представлений одним, рідше — двома похованнями. Поховання типів V і VI, як відзначалось, поодинокі і зустрінуті лише в трьох курганах.

Для з'ясування хронологічного співвідношення типів застосовано метод порівняльної стратиграфії. Ним з успіхом користувались, наприклад, М. Я. Мерперт при аналізі матеріалів давньоюжної культурно-історичної області, О. Г. Шапошникова, В. С. Бочкарьов та І. М. Шарафутдинова — при обробці матеріалів поховань Поїнгуля. При відліенні стратиграфічних горизонтів ми врахували такі додаткові ознаки, як відхилення від стандарту в позі похованіх, наявність і розподіл вохри, використання цементуючої маси в поховальних спорудах, а також особливості інвентаря. Зупинимось на порівнянні стратиграфічних даних.

Нагадаємо, що в десяти курганах поховання типу II були основними. За ними в п'яти випадках ішли поховання типу I і в п'яти — типу II. Захоронення типу I як основні зафіковані в дев'яти курганах. В п'яти курганах за ними розташувались поховання того ж типу, в трьох — II і в одному — типу IV. Таким чином, перемінна стратиграфія типів I і II свідчить про співіснування обох обрядових груп. У деяких випадках синхронність прямо підтверджується перекриванням поховань типів I і II одним насипом (Ковалівка VII, к. 4 та ін.).

Разом з тим стратиграфічні спостереження переконують, що типи I та II існують досить довго і поділяються на дві підгрупи кожний. Особливості пізніх підгруп — відхилення від стандарту в позах похованіх (змінюються положення рук), а також звичай використання глиниглею для герметизації перекриття могил. Такі поховання, як правило, впускні і синхронізуються з типом IV (Покровка, к. 1 та ін.).

Щодо типів III, V та VI визначення їх місця в хронологічній схемі утруднюється, оскільки над ними не зафіковано первинних насипів або підсипки. Однак поховання типу III в жодному кургані не передували типам I і II, тип IV в усіх випадках також виявився стратиграфічно ранішим. Таким чином, тип III слід вважати більш пізнім, ніж поховання типів I, II та IV. Недостатня кількість поховань, а також стратиграфічних даних обрядових груп V та VI не дозволяє зробити остаточного висновку лише на матеріалах Південнобузької експедиції. В загальній же схемі періодизації ямних поховань Степового Побужжя тип V синхронізується з IV, а VI — із III²⁵.

На підставі викладеного всі поховання розподіляються на три

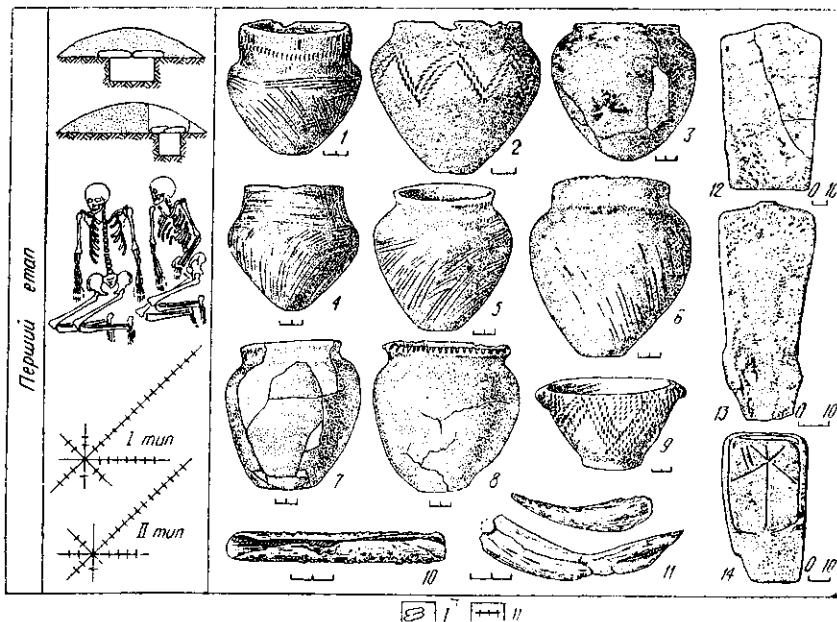

Рис. 2. Район Ковалівки. Матеріали пізнього періоду ямної культури (перший етап):

1 — Ковалівка II, к. 6, п. 11; 2 — Ковалівка II, к. 1, п. 10; 3, 12 — Ковалівка I, к. 6, п. 2; 4, 13 — Ковалівка I, к. 1, п. 11; 5 — Корчине, к. 1, п. 13; 6 — Ковалівка II, к. 9, п. 7; 7 — Ковалівка I, к. 4, п. 14; 8 — Ковалівка I, к. 2, п. 2; 9 — Корчине, к. 1, п. 10; 10 — Ковалівка VII, к. 4, п. 20; 11 — Ковалівка I, к. 4, п. 4; 14 — Ковалівка VII, к. 4, п. 3.

I — камінь, II — діаграми орієнтації, кількість поховань.

стратиграфічні горизонти, тобто на три хронологічно послідовні групи, що відповідають певним етапам у розвитку ямної культури (в межах її пізнього періоду) на правобережжі Південного Бугу.

До першого, найбільш давнього етапу належить 33 поховання типу I (з них 8 основних), 24 поховання типу II (в тому числі 10 основних), а також три могили з нез'ясованим положенням кістяка. Останні включені на підставі їх стратиграфічної позиції і речового матеріалу. Перелічені поховання фіксують масовий приплив зі сходу ямних племен. Уже на початку етапу зникає більшість традицій по-переднього періоду (кромлехи, скорчена на лівому боці поза похованнях та ін.). Протягом першого етапу споруджено більшість ямних курганів і досипані більш давні енеолітичні. Для влускних поховань характерні ями з уступами. В перекриттях могил широко застосовується місцевий камінь — валняк. Інколи до складу перекриття включали антропоморфну стелу, зрідка — дві (Ковалівка II, к. 8, п. 3) чи навіть три (Ковалівка II, к. 6, п. 7). Одна дитяча могила закладена стінкою від кемі-обинського кам'яного ящика (Ковалівка VII, к. 4, п. 3). Плити укладали на настил із дерев'яних плах, жердин, очертаніх циновок чи грубих тканин. Циновками і тканинами іноді драпірувались і стінки могил (Ковалівка I, к. 4, п. 4, 5, 12).

В похованальному обряді широко використовується червона фарба. Слід відзначити, що найчастіше пофарбовано не весь кістяк, а головним чином його череп і гомілки. На дні вохра теж частіше концентрується в районі черепа і ніг. Клали в могили і грудки фарби, однак таких поховань мало (12 з 60).

Орієнтація покійників на першому етапі досить стала. Характерні північно-східний і східний напрями (рис. 2).

Інвентар трапився лише в 15 похованнях (25%): глиняний посуд і грубі крем'яні відщепи, поодинокі металеві вироби (мідна трубочка) і уламки підвісок з іклів дикого кабана.

Кераміка представлена майже виключно невеликими яйцеподібни-

ми горщиками із сплощеним донцем, зрідка бідно прикрашеними нігтевими вдавленнями, відбитками шнура або насічками (рис. 2, 1—8). Більшість її має аналогії з матеріалами пам'яток пізнього періоду ямної культури сусідніх районів Побужжя і Поінгулля, а також Нижнього Подніпров'я. Деякі горщики (рис. 2, 3) близькі до посуду типу «Б» з верхнього шару Михайлівки²⁶. Інше коло аналогій має конічна чаша на слабо виділеному кільцевому піддоні з шнуром орнаментом і невеликими вушками по боках (рис. 2, 9). Подібна кераміка нетипова для східних районів Степу. В більш розвинутій формі вона характерна для буджакської групи пам'яток Північно-Західного Причорномор'я (Нерушай, Баштановка)²⁷.

Мідна трубка (рис. 2, 10) та вироби з кабанячих іклів (рис. 2, 11) не знаходять аналогій у синхронних матеріалах інших районів Побужжя і у Поінгуллі. Ікла кабана і речі з них добре відомі в більш давніх пам'ятках типу Маріупольського могильника, а в похованнях пізнього періоду ямної культури вони трапляються зрідка.

На підставі хронологічного стику з попереднім періодом (стратиграфія к. 4 Ковалівки VII) і наявності кераміки, аналогічної посуду типу «Б» з верхнього шару Михайлівки, нижню дату першого етапу слід визначити початком останньої четверті III тис. до н. е. Чаша на кільцевому піддоні дає змогу синхронізувати цей етап з першою хронологічною групою буджакських пам'яток (2150—2000 до н. е., за І. Т. Черняковим)²⁸. Взагалі він ще передує чітким виявам катакомбних впливів.

На другому етапі поховання типу I зустрічаються часто, як і на першому (29), проте зменшилась кількість поховань типу II (6) і з'явились раніше невідомі поховання типів IV та V (відповідно 12 і 3). Дві останні обрядові групи свідчать про проникнення в Побужжя нової хвилі ямних племен.

Нові кургани на другому етапі споруджували рідко (Ковалівка III, к. 1; Ковалівка VII, к. 2—?), використовувались переважно старі могильники. Відзначено випадки обкладання стінок і верхнього краю могил циновками та тканинами, які закріплювались дерев'яними кілочками (Ковалівка VIII, к. 1, п. 16, 17; Ковалівка IV, к. 1, п. 9, 17). До складу перекриття поховань типів I та II іноді включали антропоморфні стелі, хоч і рідше, ніж раніше (Ковалівка I, к. 1, п. 6; Ковалівка VII, к. 4, п. 1; Ковалівка VIII, к. 1, п. 9). Заклади 20 поховань замазані зеленкуватим глино-глеєм. Цей звичай, до цього невідомий, запозичений, мабуть, у племен кемі-обинської культури. На другому етапі в типі I поховань простежуються зміни в положенні рук небіжчика (в дев'яти випадках одна чи обидві руки лежали кистями на тазі або поперек живота). Вохра в поховальному обряді вживавася менше, а грудки її знайдено лише в чотирьох могилах. В цей час з'являються відміни в орієнтації між типами поховань (рис. 3). В типі I зменшилась кількість скелетів з північно-східною орієнтацією і значно зросла з південно-східною. В типах II та V орієнтація нестійка, без переважання будь-якого напряму. Серед типів згаданого етапу виділяється тип IV, де переважна більшість кістяків повернута головою на північний схід.

Речовий матеріал на другому етапі такий же бідний і одноманітний, як і на попередньому. Не збільшилась і кількість інвентарних могил, їх усього 14. Основними категоріями інвентаря лишаються кераміка (рис. 3, 1—7) і відщепи кременю. В одному похованні знайдено кістяну пронизку з гвинтовою нарізкою (рис. 3, 8), в двох інших — стінки річкової черепашки (Покровка, к. 3, п. 4) і астрагал вівці (Ковалівка VII, к. 3, п. 4). Частина посуду за формуєю і деякими прийомами орнаментації істотно відрізняється від кераміки першого етапу. Тут відчувається помітний вплив катакомбної культури. Ці посудини більш приземкуваті і мають стійке плоске дно (рис. 3, 1—2). Вони пов'язані переважно з похованням типу IV. Один з горщиків

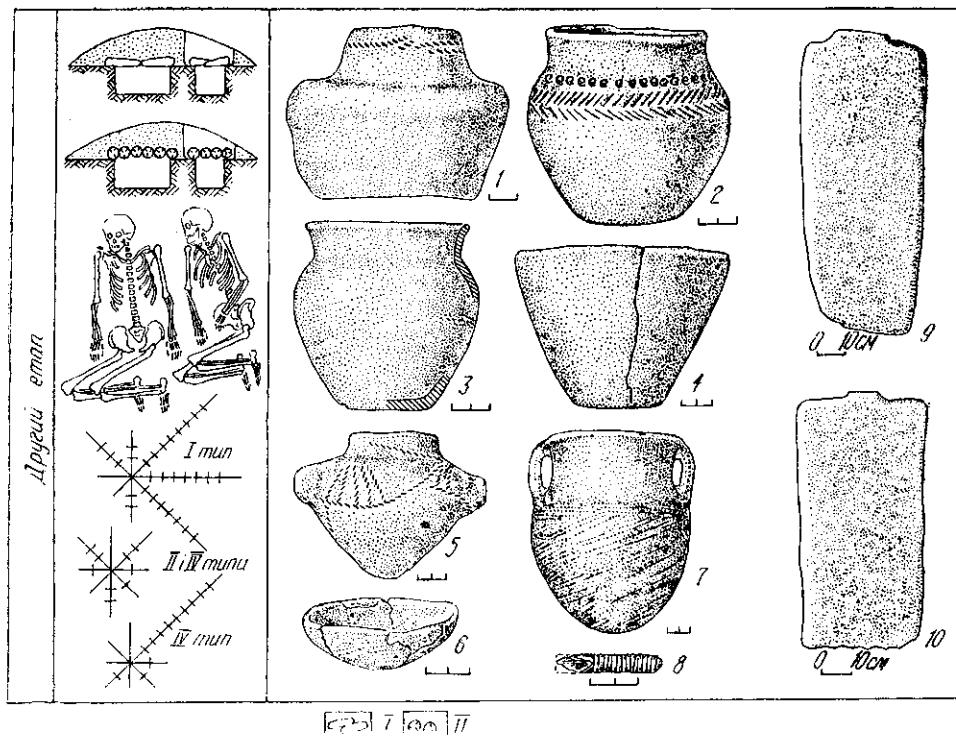

Рис. 3. Район Ковалівки. Матеріали пізнього періоду ямної культури (другий етап): 1 — Ковалівка IV, к. 1, п. 9; 2 — Ковалівка VII, к. 4, п. 22; 3 — Корчине, к. 1, п. 1; 4 — Ковалівка VII, к. 4, п. 4; 5 — Ковалівка VII, к. 4, п. 2; 6 — Корчине, к. 1, п. 12; 7 — Ковалівка VIII, к. 1, п. 24; 8 — Ковалівка IV, к. 1, п. 18; 9 — Ковалівка VIII, к. 1, п. 9; 10 — Ковалівка VII, к. 4, п. 9. I — камінь, II — дерево.

прикрашений, крім прокресленої «ялинки», відбитками спірального штампа (рис. 3, 2). Такий орнамент не характерний для ямної кераміки, але часто зустрічається, наприклад, на посуді катакомбних пам'яток донецької групи²⁹, що дає певні підстави для синхронізації другого етапу з пам'ятками донецької катакомбної культури. Датування останньої С. Н. Братченко обмежує 2000—1700 рр. до н. е.³⁰ Таким чином, в Побужжі ямна культура продовжує існувати і розвиватись на відміну від басейну Сіверського Дінця, де її змінила катакомбна.

Вище ми згадували пронизку з гвинтовою ніарізкою. Слід зазначити, що такі прикраси в суміжних районах Побужжя і на Інгулі звичайно зустрічаються в комплексі з просвердленими зубами тварин і молоточкоподібними шпильками. Це важливо для уточнення датування другого етапу. Згадані комплекси в Північному Причорномор'ї з молоточкоподібними шпильками в Передкавказі Б. О. Латинін відносить до новосвободненського часу³¹, а Н. А. Ніколаєва та В. О. Сафронов — до кінця III—початку II тис. до н. е.³² Схожу дату — кінець III тис. до н. е. — дає бронзовий кинджал з литим руків'ям (тип близький до сачхерських кинжалів Закавказзя) з поховання типу IV в Поінгуллі (Старогорожене, к. 1, п. 17)³³.

Таким чином, хронологія другого етапу, на нашу думку, може бути обмежена приблизно 2100—1900 рр. до н. е. Подібне датування цілком узгоджується з результатами радіовуглецевого аналізу, одержаними для поховань типів I, IV та V в Поінгууллі: 1880 р. до н. е. (Отрадний, к. 1, п. 21, тип I), 2030 р. (Христофорівка, к. 1, п. 11, тип IV) та 1975 р. до н. е. (Отрадний, к. 1, п. 22, тип V)³⁴.

До третього заключного етапу віднесли 14 поховань типу III і одне типу VI. Не виключене часткове співіснування цих обрядових

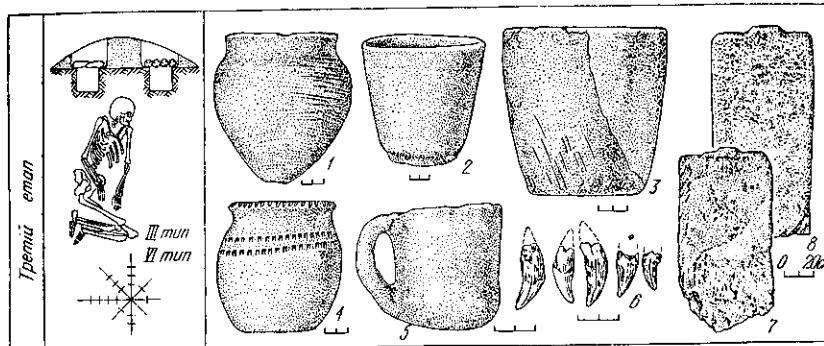

Рис. 4. Район Ковалівки. Матеріали пізнього періоду ямної культури (третій етап):

1 — Ковалівка III, к. 1, п. 9; 2, 3 — Ковалівка VII, к. 3, п. 11; 4, 7 — Ковалівка II, к. 8, п. 4; 5 — Ковалівка I, к. 3, п. 2; 6 — Ковалівка II, к. 6, п. 8; 8 — Ковалівка VIII, к. 1, п. 6.

груп з найпізнішими похованнями типів I, IV та V. На підставі стратиграфії та особливостей інвентаря до третього етапу також приєднані деякі могили із зруйнованими кістяками.

Всі поховання типів III і VI впущені в більш давні кургани. Похованальні споруди являють собою ями з уступами і частіше розташовані на периферії насипу. Камери досить грубо оброблені. В одному випадку на уступі під перекриттям збереглись рештки настилу з трави, і в двох — на дні камер зафіковано сліди рослинної підстилки. В закладах трьох поховань типу III залягали антропоморфні стели. Пересядність деяких могил в місцях стикування плит обмазані зеленкуватою глиною. Більшість похованих непофарбована. У решти вохра помітна, як правило, на черепі, руках і ступнях ніг. Поряд з цим інколи трапляються кістяки, пофарбовані густо, а в одній могилі знайдено грудку червоної фарби. В орієнтації скелетів на відміну від другого етапу переважають варіанти західного напряму і північний (рис. 4). Шість поховань виявилися з інвентарем. В чотирьох був глиняних посуд (Ковалівка I, к. 3, п. 2; Ковалівка II, к. 8, п. 4; Ковалівка III, к. 1, п. 9; Ковалівка VII, к. 3, п. 11) і в двох — відщеп кременю та підвіска з іклів вовка чи собаки (Ковалівка II, к. 6, п. 8; Ковалівка III, к. 1, п. 11).

За винятком одного горщика (рис. 4, 1) кераміка третього етапу не типова для ямної культури. Так, екземпляри банкової форми, зокрема на круглому піддоні, знаходять найближчі аналогії в Північно-Західному Причорномор'ї, в керамічному комплексі буджакських поховань (рис. 4, 2—4). Невелика аскоподібна посудина з ручкою (рис. 4, 5) більш характерна для ранньої бронзової доби Румунії, Угорщини та ін. (культура Глина III — Шнекерберг)³⁵. Очевидно, в цей час ямні племена правобережжя Південного Бугу зазнали значного впливу з боку населення Нижнього Дністра і Подунав'я. Своєрідний зміст керамічного комплексу робить вживання терміна «ямні» щодо пам'яток третього етапу умовним.

Початок третього етапу збігається з кінцем попереднього, тобто близько 1900 р. до н. е. На підставі кераміки третьї етап в основному синхронізується з третьою хронологічною групою буджакських пам'яток (1850—1650 рр. до н. е.)³⁶, фазою В-2а ранньої бронзової доби Румунії (1800—1700 рр. до н. е.)³⁷.

Для типу VI поховань Пойнгуля одержано радіовуглецеві дати, дві з яких в цілому узгоджуються з хронологією, встановленою за даними стратиграфії поховань у курганах і особливостями інвентаря: 1940 р. до н. е. (Отрадний, к. 1, п. 17) і 1710 р. до н. е. (Отрадний, к. 36, п. 4)³⁸. Таким чином, ямна культура на досліджуваній території доживає, мабуть, до кінця XVIII ст. до н. е. Хронологічні межі її заключного етапу можуть бути визначені приблизно 1900—1700 рр. до н. е.

Періодизація поховань ямної культури набуває важливого значення для хронологічного розчленування такої особливої категорії західок, як антропоморфні стели. Нагадаємо, що майже всі вони пов'язані з похованням типів I, II та III. Лише деякі залягали в насипах курганів. Всі знайдені Південнобузькою експедицією стели при різноманітності індивідуальних стилістичних особливостей і відміні у розмірах надзвичайно прості за формує і трактовкою образу. Головка звичайно позначена невисоким виступом, інколи такий виступ відсутній. Виділяються стели із звуженою і необробленою нижньою частиною, призначенні для вкопування у вертикальному положенні.

Хронологічний діапазон всієї групи збігається з пізнім періодом ямної культури. При цьому слід зазначити, що більшість стел (понад 60%) виявлено при похованнях першого етапу, найбільш давнього. Однак протягом дальнього часу не простижено скільки-небудь помітної еволюції в їх типології (рис. 2, 12, 13; рис. 3, 9, 10; рис. 4, 7, 8). Найпростіший тип пам'ятки характерний тут до кінця останнього етапу, що в даному випадку свідчить про консерватизм і довге існування певних місцевих традицій в мистецтві скульптури. В синхронних похованнях ямної культури Поїнгуля і частково лівобережжя Південного Бугу поряд з простими за зовнішнім виглядом стелами зустрічаються статуй, у яких гравіруванням зображені окремі частини тіла, а в ряді випадків спостерігається поєднання скульптури і живопису — червоною фарбою позначені пояси, підкреслено груди тощо. Як прості, так і більш складні стели пов'язані з похованням типів I та II; іноді вони зустрічались в одному комплексі³⁹.

Важко погодитися в даному випадку за О. О. Формозовим, який вважав примітивні стели давнішими за складні⁴⁰. Адже ми маємо справу не з хронологічними, а з територіальними особливостями, що відображають певну специфіку ідеологічних уявлень у племен ямної культури кожного з районів. Зараз в територіальну, а не хронологічну групу об'єднуються найбільш складні стели — ідоли Північного Причорномор'я (Керносівська, Наталіївська, Новочеркаська та ін.) — донецький варіант, за Л. С. Гераськовою і І. А. Післарієм⁴¹. Виділяється і синхронна західнопонтійська група стел⁴². Здається, причина таких територіальних відмін криється, насамперед, у рівні соціально-економічного розвитку (а отже, і в специфіці ідеологічних уявлень) племен в межах однієї археологічної культури і системи синхронних культур, для яких характерні ці пам'ятки.

Як відомо, розвиток ямної культури в Північному Причорномор'ї відбувався при територіальному і хронологічному співіснуванні з кемі-обинською. Однак про питому вагу останньої на правобережжі Південного Бугу немає остаточних даних, тому що специфічні похованальні споруди — кам'яні ящики — зустрічаються зрідка, а грунтові поховання за обрядом мало чим відрізняються від ямних і вилучення їх становить певні труднощі.

Південнобузькою експедицією досліджено чотири поховання в кам'яних ящиках. Один з них зберігся частково (Ковалівка I, к. 4, п. 11), решта (Ковалівка I, к. 4, п. 1; Ковалівка VIII, к. 1, п. 10; Покровка, к. 1, п. 5) за конструктивними особливостями і системою розпису знаходить численні аналоги серед однотипових пам'яток Криму і південних областей України.

Із шести кемі-обинських поховань (Ковалівка, гр. I к. 2, п. 4; III, к. 1, п. 13; гр. IV, к. 1, п. 14 та 15; гр. VII, к. 3, п. 14; Покровка, к. 1, п. 17) жодне не має сукупності ознак, які А. О. Щепинський вважав характерними для подібних могил Криму (розширені донизу стінки ям, використання глини-глею в закладах, підсипка гальки чи черепашок на дні та ін.)⁴³. Використання глини-глею не зафіксовано, а розширені донизу стінки ями простижувались лише в одному випадку (Покровка, к. 1, п. 17). Форма, розміри і пропорції поховань камер, а також положення кістяка (де його встановлено) і розподіл вохри

відповідають типам I, II та III ямних поховань Побужжя. Тому єдину підставою для виділення цієї групи була кераміка. Вона істотно відрізняється від посуду ямної і катакомбної культур і за комплексом ознак належить до кемі-обинської⁴⁴.

За формою посуд поділяється на дві основні групи. Перша представлена невеликими приземкуватими горщиками з невисокими, відігнутими назовні вінцями, опуклими боками і плоским дном (рис. 5, 1—3). Для другої характерний тонкостінний яйцеподібний і кулястий тулуб, кругле або злегка сплющене дно, більш ретельна обробка поверхні. Всі посудини другої групи мають виступи — ручки з дірочками (рис. 5, 4—7).

Чудово залошеною чорною блискучою поверхнею відзначається горщик з поховання № 15 кургану № 1 Ковалівки IV (рис. 5, 4). Поверхня іншої посудини вкрита розчісами гребінця, більш характерними для кераміки ямної культури (рис. 5, 5). Дві посудини другої групи орнаментовані. Перша з них прикрашена горизонтальними рядами ямкових наколів (рис. 5, 6), друга — врізним зигзагом і хрестоподібними фігурами (рис. 5, 7). Мотив хреста нерідко зустрічається в орнаментальних композиціях на стиках кемі-обинських кам'яних ящиков. У південнобузькій групі поховань хрестами розписані стінки ящика з Ковалівки I (к. 4, п. 1). Плита з різьбленим хрестом перекривала ямне поховання № 3 кургану № 4 Ковалівки VII (рис. 2, 14).

Хронологічно поховання кемі-обинського типу нерівнозначні. За стратиграфією курганів і за ознаками похованального обряду (для ґрунтових могил) вони належать розвитку ямної культури (Ковалівка IV, к. 1, п. 14 та 15) співпадають з кінцем її раннього або з початком пізнього періоду. З першим етапом пізнього періоду синхронізуються ґрунтові поховання Ковалівки I (к. 2, п. 4) і VII (к. 3, п. 14), а в кам'яних ящиках — Ковалівки I (к. 4, п. 11 і, мабуть, п. 1). Другому етапу синхронні кам'яні ящики Ковалівки VIII (к. 1, п. 10) і Покровки (к. 1, п. 5), третьому — поховання в ґрунтовій могилі № 17 кургану № 1 Покровської групи. Хронологічна позиція одного поховання (Ковалівка III, к. 1, п. 13) залишилась нез'ясованою.

Щодо таких ознак, як використання глини-глею, і розширенні донизу могили, то наявність їх (тієї чи іншої) у ямних поховань другого і третього етапів дає змогу припустити досить пізню появу цих особ-

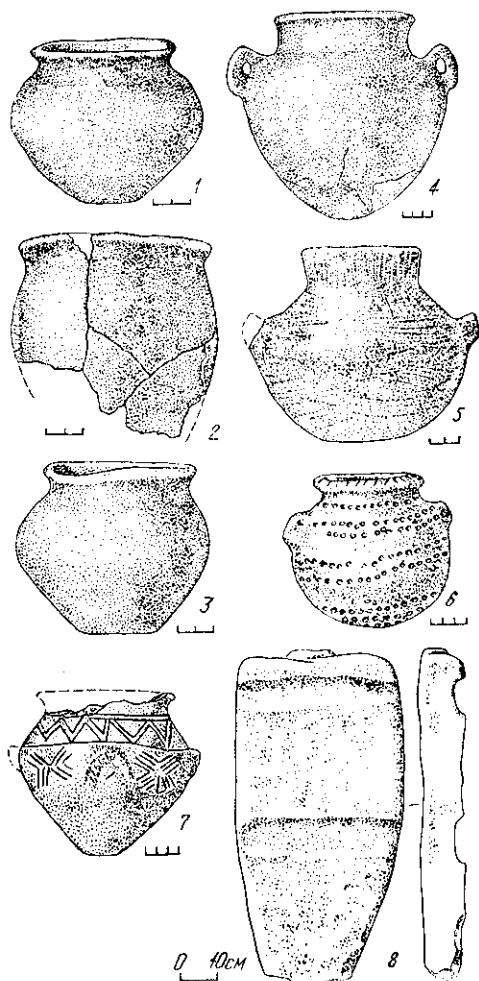

Рис. 5. Район Ковалівки. Посуд і антропоморфна стела з поховань кемі-обинського типу:

1 — Ковалівка IV, к. 1, п. 14; 2 — Ковалівка I, к. 4, п. 11; 3, 6 — Ковалівка VII, к. 3, п. 14; 4 — Ковалівка IV, к. 1, п. 15; 5 — Ковалівка I, к. 2, п. 4; 7 — Покровка, к. 1, п. 17; 8 — Покровка, к. 1, п. 5.

пов'язуються з відповідними етапами розвитку ямної культури. Найдавніші ґрунтові поховання (Ковалівка IV, к. 1, п. 14 та 15) співпадають з кінцем її раннього або з початком пізнього періоду. З першим етапом пізнього періоду синхронізуються ґрунтові поховання Ковалівки I (к. 2, п. 4) і VII (к. 3, п. 14), а в кам'яних ящиках — Ковалівки I (к. 4, п. 11 і, мабуть, п. 1). Другому етапу синхронні кам'яні ящики Ковалівки VIII (к. 1, п. 10) і Покровки (к. 1, п. 5), третьому — поховання в ґрунтовій могилі № 17 кургану № 1 Покровської групи. Хронологічна позиція одного поховання (Ковалівка III, к. 1, п. 13) залишилась нез'ясованою.

Щодо таких ознак, як використання глини-глею, і розширенні донизу могили, то наявність їх (тієї чи іншої) у ямних поховань другого і третього етапів дає змогу припустити досить пізню появу цих особ-

ливостей і в середовищі кемі-обинської культури, в усякому разі — на території Побужжя.

Розглянуті в статті пам'ятки охоплюють значний проміжок часу — III і перші століття II тис. до н. е. З енеолітичними племенами пов'язано виникнення на правобережжі Південного Бугу найдавніших курганів, простежено кілька етапів в розвитку ямної культури, є підстави для синхронізації ямних, кемі-обинських і катакомбних пам'яток. Поховання пізнього періоду ямної культури цього району в межах буго-інгульської групи відрізняються деякими особливостями, що свідчать про значний вплив з боку буджакської культури Північно-Західного Причорномор'я. Таким чином, одержані матеріали є важливим джерелом для вивчення складних історичних процесів, що відбувались у Степовому Правобережжі в добу енеоліту — ранньої бронзи.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, В. Н. ФОМЕНКО

Погребения периода энеолита — ранней бронзы на правобережье Южного Буга

Резюме

Статья посвящена анализу новых курганных материалов эпохи энеолита — ранней бронзы, полученных в результате многолетних раскопок Южнобугской экспедиции Института археологии АН УССР на правобережье Южного Буга. Рассматривается несколько культурно-хронологических групп погребений (энеолитические и периода ранней бронзы: ямные, кемі-обинские), предпринимается попытка их периодизации и датировки.

Энеолитические погребения относятся к первой половине III тыс. до н. э. Вопрос об их культурной принадлежности, как считают авторы, не может быть решен однозначно. Часть погребений отражает процесс взаимодействия нескольких культурных компонентов — ямного, нижнемихайловского и трипольского.

Среди ямных захоронений различаются ранние и поздние. Первые по ряду признаков генетически связаны с предшествующими энеолитическими, но сопровождаются ямной керамикой типа Михайловки II. Погребения позднего периода характеризуются рядом локальных особенностей в обряде и инвентаре. В этой группе на основании типолого-хронологической классификации выделяются три хронологических горизонта погребений, отвечающих трем этапам в развитии ямной культуры изучаемого района. Хронологическое членение антропоморфных стел, найденных при ямных погребениях, привело авторов к выводу о консерватизме и длительном существовании определенных местных традиций.

Кемі-обинские захоронения синхронизируются соответственно с ранним и тремя этапами позднего периода ямной культуры.

¹ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Киев, 1974, с. 156.

² Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Автор. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1968, с. 38.

³ Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевки. — В кн.: Курганы на Южном Буге. Киев, 1978, с. 7—132.

⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафтдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Поингулья. Киев, 1977, с. 7—9.

⁵ Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевки, с. 130—131.

⁶ Фоменко В. Н. Курган у с. Ковалевки. — АИУ, 1968. Киев, 1971, вып. 3, с. 63; Ковпаненко Г. Т., Евдокимов Г. Л. Отчет о работе Южнобугской экспедиции Института археологии АН УССР за 1971 г. — НА ІА АН УРСР, ф. 1971/33, № 7090, с. 27—28; Ковпаненко Г. Т., Анохин В. А., Гаврилюк Н. А. и др. Отчет о работе Южнобугской экспедиции Института археологии АН УССР за 1974 г. — НА ІА АН УРСР, ф. № 1974 / 11, ф. о. № 6966, с. 32—33, 47—49, 65—68.

⁷ Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус. — Археологія, 1970, т. 23, с. 145; НА ІА АН УРСР, кол. № 873, інв. № 103 та ін.

⁸ Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962, с. 81—94.

⁹ Алексеева И. Л. О древнейших энеолитических погребениях Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 183, рис. 3, 1—2.

¹⁰ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья, с. 152—154.

¹¹ Рыбалова В. Д. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівці. — АП, 1960, т. 9, с. 5—13; Вязьмітіна М. І. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. — АП, 1961, т. 10, с. 64—74.

¹² Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Корпусова В. Н. Курганный комплекс у

с. Привольное. — В кн.: Археологические памятники Поингулья. Киев, 1980, с. 36—37, 52—54; Шарафутдинова И. Н. Северная курганская группа у с. Соколовка. — Там же, с. 76—77.

¹³ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 128—129; Шапошникова О. Г. Ямна культура. — В кн.: Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 279; Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, вип. 5, с. 21.

¹⁴ Шапошникова О. Г., Неприна В. И. Новорозановское многослойное поселение. — В кн.: Древности Поингулья. Киев, 1977, с. 57—61.

¹⁵ Mallory J. P. The Chronology of the Early Kurgen Tradition. Part two. — JIES, Cambridge, 1977, vol. 5, N 4, p. 351.

¹⁶ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне Ингула, с. 8—9; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 106; Збенович В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 64 и сл.

¹⁷ Шапошникова О. Г. Ямна культура, с. 279—280.

¹⁸ Збенович В. Г. Пам'ятки усатівського типу. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 1, с. 192.

¹⁹ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Корпусова В. Н. Курганская группа у с. Привольное, рис. 3, 4.

²⁰ Збенович В. Г. Розвідкові роботи на Південному Бузі. — АДУ, 1969, Київ, 1972, вип. 4, с. 354. Останнім часом завдяки розвідкам Миколаївської (Інгульської) новобудової експедиції ІА АН УРСР (начальник — О. Г. Шапошникова) список ранньоямних пам'яток у Побужжі збільшився.

²¹ Duma G. Chemical analysis of the Ochre-clods in some pitgraves. — The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary. Budapest, 1979, p. 99.

²² Мернерт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974, с. 45—54.

²³ Див., например: Тереноожкин О. И. Кургани в долине р. Молочної. — АП, 1960, т. 8, с. 7.

²⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула, с. 24; Фоменко В. Н. О периодизации погребений ямной культуры в Степном Побужье. — В кн.: Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. ТДНК, Донецк, 1979, с. 33—34.

²⁵ Фоменко В. Н. О периодизации погребений ямной культуры в Степном Побужье, с. 33—34.

²⁶ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення, с. 99.

²⁷ Шмагай Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. — МАСП, 1970, вып. 6, рис. 15 и др.

²⁸ Черняков И. Т. О «позднеямной» культуре Северо-Западного Причерноморья. — АИА, 1976—1977. ТДНК, Ужгород, 1978, с. 32—33.

²⁹ Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. — Труды ГИМ, 1955, вып. 24, с. 15—16.

³⁰ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху бронзы. — Киев, 1976, с. 142.

³¹ Латынин Б. А. Молотковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. — АСГЭ, 1967, вып. 9, с. 91 и сл.

³² Николаева Н. А., Сафонов В. А. Происхождение костяных молотковидных булавок. — КСИА АН СССР, 1975, № 142, с. 16—17.

³³ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганская группа близ с. Старогородено. — В кн.: Древности Поингулья, с. 112—114.

³⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула, с. 28. (Тут поховання типу IV з Христофірівки і типу V з Отрадного помилково позначені типом VI).

³⁵ Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. — М., 1973, с. 70—71.

³⁶ Черняков И. Т. О «позднеямной» культуре Северо-Западного Причерноморья, с. 32—33.

³⁷ Berciu D. Romania before Burebista. — London, 1967, p. 69.

³⁸ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула, с. 28. (В списку поховання Отрадний к. 1, п. 17 помилково позначено типом IV).

³⁹ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганская группа близ с. Старогородено..., с. 123, 126, 137, 143—144.

⁴⁰ Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. — МИА, 1969, № 165, с. 179.

⁴¹ Гераськова Л. С., Писларий И. А. О некоторых аспектах в изучении монументальной скелетной культуры эпохи меди—бронзы. — ТДНК, Оренбург, 1980, с. 34—35.

⁴² Тончево Г. Новооткрытия антропоморфные плиты края с. Езерово, Варненско. — Известия на народния музей, Варна, 1967, т. 3(18), с. 18.

⁴³ Щепинский А. О. Кемі-обінська культура. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 1, с. 259—260.

⁴⁴ Там же, с. 260—261.

Про співвідношення функціонального призначення та морфології мезолітичних кам'яних знарядь лісової зони Східної Європи

Колекції кам'яних знарядь з донеолітичних пам'яток є основним, а іноді й єдиним джерелом для культурно-хронологічної інтерпретації та реконструкції господарської діяльності населення, яке залишило ці пам'ятки. Однак якщо питання періодизації та культурного членування мезолітичних стоянок успішно розв'язуються за даними технологоморфологічного (традиційного типологічного) методу, то питання, пов'язані з господарством стародавнього населення, неможливо вирішити без рахування одержаних даних функціонального (трасолого-експериментального) аналізу кам'яних знарядь. Останнім часом з'явилось чимало наукових праць, в яких разом з морфологічними описами знарядь наводяться й результати функціонального аналізу. Але в них вивчено переважно матеріал півдня (степової зони) Східної Європи¹.

Невідповідність будь-якої визначені форми кам'яного знаряддя чітко визначеній трудовій операції відзначалася дослідниками², що відбилося й у термінології. Так, з боку функціонального підходу скребок — це знаряддя для вишкрябування шкір, а скобель — для скоблення твердого матеріалу. З боку ж морфології перше — це знаряддя, що має певної форми робочий край, оброблений крутою та напівкруглою ретушшю, а друге — виїмчасте знаряддя і т. д. Щодо форми знарядь, то, за першою думкою³, вона визначалася їх функціональним призначенням, виходячи з іншої, залежала не стільки від функції, скільки від традиційних та випадкових факторів⁴. Разом з цим в літературі ще відсутні праці, в яких висвітлюється зв'язок форми та функціонального призначення мезолітичних кам'яних знарядь на чималому археологічному матеріалі.

Ця стаття є спробою розв'язання проблеми співвідношення функції та морфології мезолітичних кам'яних знарядь за матеріалами бутовської культури⁵, яка поширювалася у Волго-Оксівському басейні з початку і до кінця епохи мезоліта. Нами відібрано шість пам'яток, що являють собою не лише різні хронологічні етапи, а й різноманітні господарські типи пам'яток бутовської культури (Тихонове, Бутове, Берендеєве 3, Соболеве V, Угольнове 1, Краснове). Трасологічний аналіз крем'яного комплексу цих стоянок виконано нами під керівництвом Г. Ф. Коробкової на мікроскопі МБС-1 зі збільшенням від 16 до 88,5 крат за методикою, розробленою С. А. Семеновим⁶.

За результатами аналізу виділено функціональну групу знарядь (таблиця), а на основі техніко-морфологічного аналізу складено загальний тип-лист, до якого увійшли такі типи виробів, що використовувались як знаряддя: 1 — скребки кінцеві; 2 — мікроскребки кінцеві; 3 — скребки підокруглі; 4 — скребки бічні; 5 — скребки стрілчасті (з робочими краями, що сходяться); 6 — скребки аморфні; 7 — скребки комбіновані; 8 — різці з ретушованою площиною; 9 — різці на зламі або кінці заготовки; 10 — різці з площиною, оформленою різцевим сколом; 11 — різці комбіновані; 12 — вкладиши з затупленим краєм; 13 — вкладиши з загостреним краєм; 14 — вкладиши з затупленим кінцем; 15 — вкладиши з притупленим кінцем і краєм; 16 — вістря з затупленим краєм; 17 — вістря зі скошеним кінцем; 18 — вістря з двома поєднаними ретушованими краями; 19 — наконечники стріл верболісті; 20 — наконечники стріл черенкові; 21 — ножі з загостреним краєм; 22 — скобелі; 23 — свердла; 24 — проколки; 25 — сокири; 26 — долотоподібні знаряддя; 27 — уламки знарядь, тип не з'ясований; 28 — пластини з нерегулярною ретушшю; 29 — відщепи з нерегулярною ретушшю; 30 — оббиті заготовки; 31 — комбіновані знаряддя; 32 —

Поділ морфологічних типів виробів за функціональними групами

Функціональна група	Морфологічний тип	Кількість
Наконечники стріл — 31 екз.	Наконечники стріл черенкові верболисті	18
	" зі скошеним кінцем	2
	Вістря зі скошеним кінцем	4
	" з затупленим краєм	5
	" з двома поєднаними ретушованими краями	2
Вкладиші мисливської зброй — 105 екз.	Вкладиші з затупленим краєм	1
	" з загостреним краєм	1
	" з затупленим краєм і кінцем	1
	Вістря зі скошеним кінцем	9
	Пластиинки без повторної обробки	93
Ножі обробні — 323 екз.	Пластиинки без повторної обробки	312
	" з підгостреним краєм	5
	Віщепи без повторної обробки	3
	Вістря зі скошеним кінцем	2
	Комбіновані знаряддя	1
	Пластиинки без повторної обробки	105
Вкладиші обробних ножів — 105 екз.	Пластиинки без повторної обробки	103
Скребки — 268 екз.	Скребки кінцеві	67
	Віщепи без повторної обробки	15
	Уламки скребків нез'ясованого типу	14
	Віщепи з нерегулярною ретушшю	12
	Скребки підокруглі	9
	Мікроскребки кінцеві	7
	Комбіновані знаряддя	7
	Скребки аморфні	6
	Ножі з підгостреним краєм	5
	Вкладиші з підгостреним краєм	3
	Скребки бокові	2
	Скребки «стрілчасті»	2
	Пластиинки без повторної обробки	2
Ножі для обробки шкір — 2 екз.	Пластиинки без повторної обробки	28
Проколки — 43 екз.	Вістря зі скошеним кінцем	4
	Наконечники стріл черенкові	3
	Пластиинки з нерегулярною ретушшю	3
	Віщепи без повторної обробки	3
	Різцеві сколи	2
	Пластиинки без повторної обробки	55
Скобелі для дерева — 136 екз.	Віщепи без повторної обробки	38
	Віщепи з нерегулярною ретушшю	22
	Пластиинки з нерегулярною ретушшю	9
	Мікроскребки кінцеві	9
	Ніж з підгостреним краєм	1
	Скобель	1
	Комбіноване знаряддя	1
	Пластиинки без повторної обробки	37
Різці та різчики для дерева — 87 екз.	Різці на зламі або куті заготовки	22
	Віщепи без повторної обробки	15
	Віщепи з ретушшю	6
	Уламки різців	5
	Різці з ретушованою площиною	1
	Комбіноване знаряддя	1
	Пластиинки без повторної обробки	27
Ножі для стругання дерева — 33 екз.	Віщепи без повторної обробки	4
	Віщепи з нерегулярною ретушшю	2
Пилки для дерева — 14 екз.	Пластиинки без повторної обробки	4
	Віщепи без повторної обробки	4
	Ножі з загостреним краєм	4
	Пластина з нерегулярною ретушшю	1
	Вістря зі скошеним кінцем	1
	Віщепи з нерегулярною ретушшю	5
Свердла для дерева — 13 екз.	Пластиинки без повторної обробки	4
	Віщепи без повторної обробки	2
	Пластиинки з нерегулярною ретушшю	1
	Свердло	1

Функціональна група	Морфологічний тип	Кількість
Розвертки для дерева — 2 екз. Сокири — 2 екз. Долота — 2 екз. Скобелі для кістки — 69 екз.	Пластиини без повторної обробки Сокири шліфовані Долотоподібні знаряддя Відщепи з нерегулярною ретушшю Пластиини з нерегулярною ретушшю Пластиини без повторної обробки Скобелі з виймкою Мікроскребки кінцеві Вістря зі скощеним кінцем Скребок кінцевий Нуклеподібний уламок Відщеп без повторної обробки Різці на зламі або куті заготовки	2 2 2 34 14 8 6 3 1 1 1 1 1 23
Різці та різчики для кістки — 63 екз.	Різці з ретушованою площиною Пластиини без повторної обробки Відщепи без повторної обробки Відщепи з площиною у вигляді різцевого сколу Різці комбіновані Уламки різців невиразного типу Відщепи з нерегулярною ретушшю Комбіновані знаряддя Пластина з нерегулярною ретушшю Пластина без повторної обробки Відщеп без повторної обробки Пластиини без повторної обробки Пластиини з нерегулярною ретушшю Відщепи без повторної обробки Свердла Вістря з двома поєднаними ретушованими краями Різцевий скол	13 10 4 3 3 3 3 1 1 1 1 1 1 3 3 3 3 4
Ножі для стругання кістки — 3 екз.	Гальки без повторної обробки Гальки без повторної обробки Оббиті видовжене знаряддя Пластина без повторної обробки Пласка галька без повторної обробки	1 3 2 1 1
Пилки для кістки — 9 екз.	Пластиини без повторної обробки Різці на зламі або куті заготовки Комбіновані знаряддя Відщепи з нерегулярною ретушшю Пластиини з нерегулярною ретушшю Відщепи без повторної обробки Свердла Вістря з двома поєднаними ретушованими краями Різцевий скол	196 33 28 17 12 11 9 8 5 3 2 2 2 1 1 1
Свердла для кістки — 7 екз.	Пластиини без повторної обробки Різці на зламі або куті заготовки Комбіновані знаряддя Відщепи з нерегулярною ретушшю Пластиини з нерегулярною ретушшю Різці з ретушованою площиною Відщепи без повторної обробки Скребки кінцеві Ножі з загостреним краєм Мікроскребки кінцеві Уламки знарядь невиразного типу Наконечники стріл зеренкові Вістря зі скощеним кінцем Скобелі з виймкою Різець комбінований Вкладиці з затупленим кінцем Проколка	13 6 5 4 3 2 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Відбійники — 3 екз Ретушери-віджимники — 3 екз.	Відщепи з ретушшю Вістря зі скощеним кінцем Уламки знарядь невиразного типу Різці на зламі або куті заготовки Оббиті заготовки Різці з ретушованою площиною Пластиини з нерегулярною ретушшю Різець з площиною у вигляді різцевого сколу Мікрорізець	13 6 5 4 3 2 2 1 1
Пилки для каміння — 1 екз. Плитка для розтирання рослинної іжі — 1 екз.		
Комбіновані знаряддя — 334 екз.		
Без слідів, з повторною обробкою — 38 екз.		

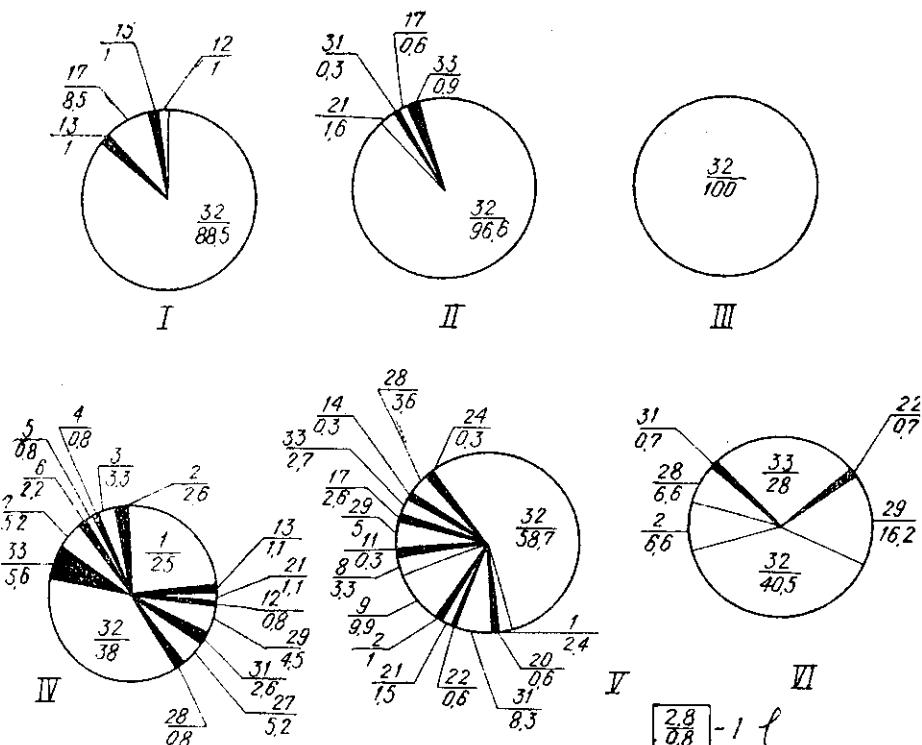

Рис. 1. Структурні діаграми найчисельніших функціональних груп знарядь бутовської культури:

I — вкладиші мисливської зброї; II — ножі розподільні; III — вкладиші розподільних ножів; IV — скребки; V — комбіновані знаряддя; VI — скобелі для дерева. I — у числовику — номер морфологічного типу виробів, у знаменнику — кількість цього типу в процентах від усіх виробів цієї групи.

пластини без повторної обробки; 34 — галька; 35 — інші вироби. Щоб позбавитись термінологічної плутанини, виділеним морфологічним типам надано звичайні, традиційно вживані в літературі назви.

Всього проаналізовано 1706 виробів зі слідами використання або повторної обробки. Для груп, які нараховують понад 100 знарядь, складено кругові структурні діаграми (рис. 1).

Аналіз показав, що більшість функціональних груп знарядь представлено різноманітними морфологічними типами виробів у середині кожної групи. Разом з тим зазначимо, що частину груп представлена одним морфологічним типом виробів, але цей тип різко переважає, причому не тільки в численних групах (де найбільш допустима наявність ряду випадковостей), але й у групах, що налічують понад 100 або навіть 300 виробів. До функціональних груп з явним домінуванням одного морфологічного типу виробів відносяться: вкладиші мисливської зброї, обробні ножі та їх вкладиші, ножі для обробки шкір, проколки, стругальні ножі, розвертки, сокири та долота, відбійники, наконечники стріл та комбіновані знаряддя.

Домінуючим типом виробів є пластини без повторної обробки. Вони становлять понад третину всіх знарядь таких групах: скребки, скобелі, різці, різчики для дерева. Однак серед скобелів для кістки або рогу переважають відщепи з ретушшю, а серед різців та різчиків для кістки — різні типи різців з повторною обробкою. Вірогідно, що пояснюється наявністю ретуші утилізації, яку практично неможливо відрізняти від повторної обробки для перших або необхідністю міцнішого та ширшого ріжучого краю для інших.

Експериментально нами підтверджено, що при роботі з кісткою або рогом занадто крихкий край (вузький або наблизений до крапко-

вого), пристосований для різання дерева, дуже швидко псувався, знаряддя ж із ширшим та міцнішим краєм, одержаним за допомогою сколу, довше зберігало свої робочі якості. Подібні спостереження наведені і в праці А. К. Філіпова⁷. Для інших функціональних груп важко з'ясувати домінуючий морфологічний тип виробів.

На основі зіставлення морфології та функції знарядь можна вилучити типи виробів, які використовувалися лише в одній функції. Це стосується скребків (крім мікроскребків), якими переважно шкрабли шкіру; скobelів та свердел — відповідно для функцій різання, скоблення та свердління кістки й дерева; сокир та доліт для рубання та видовбування дерева; проколок — для проколювання шкір; вістер з затупленим краєм та верболистих наконечників — наконечників стріл. Такі вироби, як вкладиші з затупленим та підгостреним краєм, використовувались не тільки як вкладиші мисливської зброї та обробних ножів, а й як бічні скребки; черенкові ж наконечники стріл правили як за наконечники, так і за проколки, рідше — свердла для дерева. При цьому, якщо ми маємо справу з уламками, майже неможливо встановити, чи є це наслідком реутілізації наконечника, проколки та свердла або така форма робилася навмисно. Інші морфологічні типи виробів слід признати поліфункціональними (особливо це стосується відщепів і пластин без повторної обробки та з нерегулярною ретушшю, а також вістер зі скошеним кінцем, для яких кут скошеного кінця відігравав, очевидно, суттєву роль). Не слід намагатися з'ясовувати функцію цих типів без трасологічного аналізу.

Зіставлення функціонально-типологічних таблиць або гістограм для окремих стоянок, а також їх порівняння між собою дає цікаві результати.

Для прикладу наводимо гістограми для стоянок Соболеве V, досліджені на великій площині, та Краснове, розкопаної повністю⁸. Обидві стоянки відносяться до заключного етапу бутовської культури (рис. 2). Аналіз гістограм свідчить, що в інвентарі стоянки Соболеве V представлено практично всі функціональні групи знарядь, характерні для бутовської культури. Комплекс морфологічних типів виробів, що складають ці групи, досить різноманітний і охоплює більшість виділених типів знарядь. Особливо це проявляється в групах наконечників стріл, обробних ножів, скребків, скobelів, різців та різчиків для кістки та дерева, та комбінованих знарядь, що відбуває характер стоянки Соболеве V як поселення з різноплановим господарством при відсутності чітких ознак спеціалізації. В комплексі стоянки Краснове переважають знаряддя в групах вкладишів мисливської зброї, обробних ножів та їх вкладишів, трохи менше скobelів для дерева. З інших функціональних груп поодинокими знаряддями представлено різчики для дерева та кістки, скobelі для кістки, комбіновані знаряддя, проколки. Є скребок, ретушер та відбійник, інші ж групи знарядь відсутні, а типологічний ряд виробів, складаючих ці групи, зовсім бідний. Все це дозволяє охарактеризувати стоянку Краснове як вузько спеціалізовану пам'ятку з переважанням мисливства та обробки здобичі серед занять людей, які її залишили, що знайшло своє відображення у специфічному складі кам'яного інвентаря стоянки.

Висновки, зроблені на основі функціонального та типологічного вивчення комплексу знарядь стоянок Соболеве V і Краснове, підтверджуються й іншими даними. Так, на стоянці Соболеве V розкрито близько 800 м², знайдено кілька жител, насиченість культурного шару кременем значна. Площа ж стоянки Краснове, розкопаної повністю, становить 36 м², знайдено лише дві господарчі ями, жител немає, насиченість культурного шару знахідками слабка.

Якщо стоянка Соболеве V знаходилась на краю першої надзаплавної тераси Волги, то стоянка Краснове віддалена від Волги на 0,6 км від краю першої надзаплавної тераси та пов'язана з верхів'ям невеликого струмка.

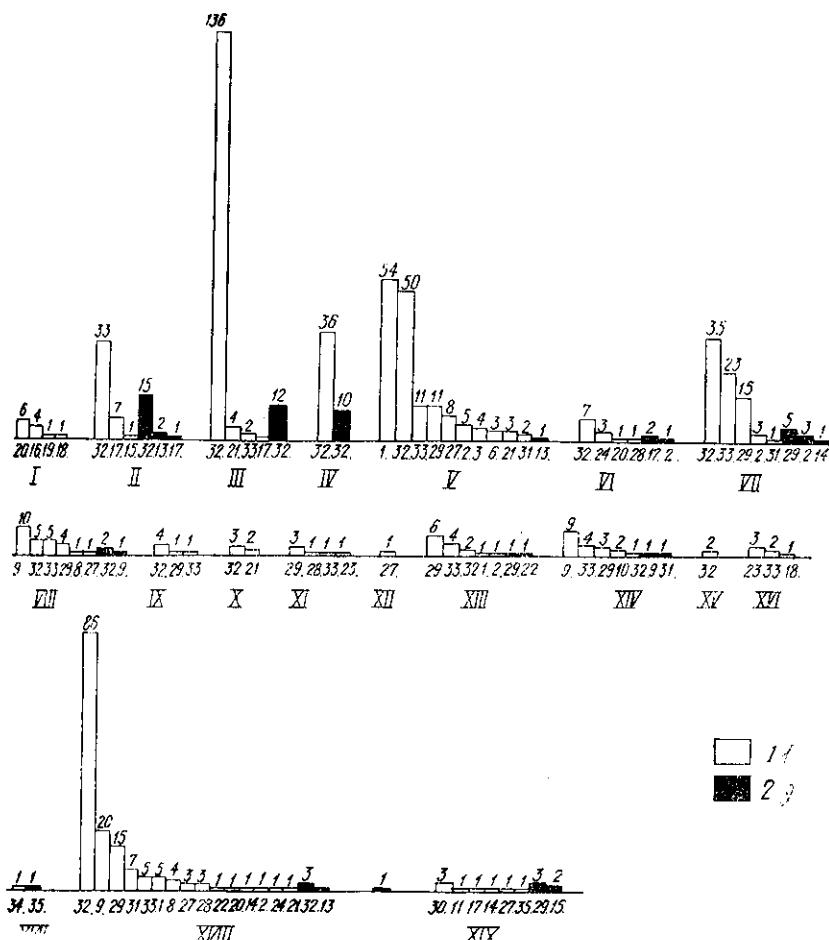

Рис. 2. Функціонально-типовогні гістограми стоянок Соболеве V і Краснове:

1 — стоянка Соболеве V; 2 — стоянка Краснове.
 I — наконечники стріл; II — вкладиш мисливської зброї; III — розподільні ножі;
 IV — вкладинні розподільні ножі; V — скребки; VI — проколки; VII — скобелі
 для дерева; VIII — різці та різчики для дерева; IX — строгальні ножі для дерева;
 X — пилки для дерева; XI — свердла для дерева; XII — сокирні; XIII — скобелі
 для кістки; XIV — різці та різчики для кістки; XV — пилки для кістки; XVI —
 свердла для кістки; XVII — відбійники; XVIII — комбіновані знаряддя; XIX — виро-
 би без слідів, але з повторюючою обробкою (заготовки та невикористані знаряддя).
 Арабськими цифрами під гістограмами позначені номер відповідного морфологічного
 типу, а над гістограмами вказана кількість виробів цього типу.

Таким чином, дані функціонально-типовогніх аналізів кам'яного інвентаря, факти, одержані при розкопках і аналізі їх топографії, дають можливість охарактеризувати стоянку Соболеве V як неспеціалізоване поселення, що існувало більш-менш довгий час, а стоянку Краснове — як спеціалізований короткочасний мисливський табір.

З усього сказаного можна дійти таких висновків. 1. Більшість вивчених функціональних груп знарядь представлено різними морфологічними типами виробів, доля яких в групі неоднакова. 2. Серед морфологічних типів кам'яних виробів виділяється знаряддя, переважно пов'язані з однією функцією: скребки, різці, проколки, сокирні, скобелі, свердла, долота, вістря з затупленим краєм та верболисті наконечники стріл. Інші виділені типи виробів слід вважати поліфункціональними. 3. На основі висновків функціонально-морфологічного аналізу кам'яного інвентаря стоянок, з застосуванням даних про їх площу, наявність житлових та господарчих споруд, насиченість культурного шару та топографії, можливе виділення різних господарських типів пам'яток.

О соотношении функционального назначения и морфологии мезолитических каменных орудий лесной зоны Восточной Европы

Резюме

В статье приводятся результаты трассолого-экспериментального и традиционно-типологического (морфологического) анализов каменного инвентаря шести памятников бутовской культуры, отражающих различные хронологические этапы и хозяйствственные типы стоянок. Общее количество выделенных орудий составляет 1706 экз. На основе трассологоческого анализа выделены функциональные группы орудий, а на основе типологического — основные морфологические типы изделий. Составлена таблица, показывающая соотношение этих групп и типов, для наиболее многочисленных групп приведены структурные диаграммы. Большинство функциональных групп представлено морфологически различными типами изделий, но наряду с этим есть группы, представленные или одним, или одним преобладающим типом орудий (вкладыши охотничего оружия, разделочные ножи, их вкладыши, проколки, топоры и др.). Выделены типы изделий, использовавшиеся главным образом в одной функции (скребки, резцы, скобели, сверла, топоры, долота, проколки, острия с затупленным краем и иволистные наконечники стрел). Остальные типы следует считать полифункциональными. Составлены функционально-типологические гистограммы для двух стоянок: Соболево V и Красново. Сопоставление их показало значительное как функциональное, так и морфологическое в пределах функциональных групп различие между этими памятниками. Если в инвентаре Соболева V представлены почти все морфологические группы и разнообразные типы орудий, то Красново I дает серийно лишь орудия охоты и разделки добычи, что при учете данных о площади поселений, насыщенности культурного слоя, наличии жилищ и топографии позволяет выделить Соболево V как тип поселения с неопционализированным хозяйством, а Красново I — как кратковременный охотничий лагерь.

¹ Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. — МИА, 1969, № 158, с. 1—168; Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР: Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — Архив ИА АН СССР, 1982, Р—2, № 2298; Коробкова Г. Ф., Смолянинова С. П., Кизь Г. В. Позднепалеолитическая стоянка Серединный Горб. — В кн.: Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1982, с. 5—18; Станко В. Н. Мицное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982, с. 3—81.

² Семенов С. А. Первобытная техника. — МИА, 1957, № 54, с. 237; Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии, с. 1—168; Филиппов А. К. Связь формы и функции изделий человека в палеолите: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1977, с. 2—25.

³ Филиппов А. К. Указ. соч., с. 3—5.

⁴ Станко В. Н. Указ. соч., с. 47.

⁵ Кольцов Л. В. Культурные различия в раннем мезолите Волго-Оксского междуречья. — В кн.: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 21—26.

⁶ Семенов С. А. Указ. соч., с. 237; Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке. — М.; Л., 1968. — 359 с.

⁷ Филиппов А. К. Технология изготовления костяных наконечников в верхнем палеолите. — СА, 1978, № 2, с. 23—24.

⁸ Кольцов Л. В. О работах Верхневолжской экспедиции в Калининской области. — АО, 1972. М., 1973, с. 66; Бодунов Е. В., Воробьев В. М., Жилин М. Г. Мезолитическая стоянка Красново. — В кн.: Из прошлого Калининской области. Калинин, 1984, вып. 3, с. 3—10.

В. І. СИТЛІВІЙ

Ашельська епоха в Центральній Європі

За останнє десятиріччя на території Закарпаття відкриті й досліджуються найдавніші в СРСР пам'ятки палеолітичної людини. Особливу увагу привертують комплекси ашельського часу, виявлені біля селища Королеве, яке завдяки чіткості стратиграфії, численності знахідок, кількості різночасових палеолітичних горизонтів стало однією з опорних пам'яток при вивчені далекого минулого.

Найдавніші палеолітичні знахідки в Центральній Європі відомі ще з минулого століття. У другій половині XIX ст. на території сучас-

них НДР, ФРН, Угорщини, Чехословаччини знайдено перші ручні рубила. Дослідження велися переважно аматорами або ж представниками природничих наук. У ХХ ст. польові роботи здійснюються паралельно з аналізом матеріалу, виробленням культурно-хронологічних схем і періодизації. Вивчення давнього минулого регіону пов'язане з іменами Обермайера, Брейля, Шмідта, Андре та ін. Найпізнішими виявилися роки після другої світової війни. У цей час відкрито й досліджено більшість науково повноцінних комплексів, доведено наявність ашелью на територіях, що раніше вважалися незаселеними¹. Накопичено величезну кількість фактичного матеріалу: на сьогодні в Центральній Європі відомо понад 100 пунктів із знахідками виробів ашельського часу.

Домустьєрські пам'ятки, виявлені на території Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Греції, Югославії, НДР, ФРН та СРСР (Закарпаття), охоплюють період від гюнцу до ріссу включно. Найдавніші з них розміщені переважно в Чехословаччині. Середньоашельські комплекси відносно малочисельні, що, напевно, зумовлено недостатністю пошуків. Пізньоашельські місцезнаходження найкраще представлені в НДР та ФРН. В Закарпатті виявлено комплекси усіх етапів ашелью*.

Ашельські пам'ятки можна поділити на чотири групи: стратифіковані (багатошарові й одношарові) з численними знахідками; нечисленні й поодинокі вироби, виявлені *in situ*; численний підйомний матеріал; поодинокі знахідки на поверхні. Науково повноцінними вважаються пам'ятки I групи (деякою мірою можна використовувати комплекси II та III груп). Необхідно критично підходити до колекцій, зібраних у нечітких стратиграфічних умовах. Якщо відкинути вироби поганої збереженості та вироби, що не піддаються чіткому визначення, кількість достовірних і науково повноцінних пам'яток зменшиться до кількох десятків. Такі комплекси мають найбільш ґрунтовне датування, виразні колекції кам'яних виробів, що дає можливість поставити питання про локальний поділ ашелью регіону та накреслити шляхи вирішення ряду історико-теоретичних проблем.

При локальному підрозділі ашельських пам'яток хрестоматійним був їх поділ на ашельські (з рубилами) і клектонські. Кроком уперед стало розчленування ашелью на три різновиди: південний (рубила, колуни, чоппери), північний (рубила)² і клектон (знаряддя праці на відщепах, чоппери-нуклеуси). Деякі дослідники (Валох, Вертеш, Гладилін та ін.) виділяють в окрему групу пам'яток так звані мікроіндустрії. Останнім часом поширюється двочленний поділ домустьєрських пам'яток — на комплекси з рубилами та чопперами. Відмінності в матеріальній культурі, на думку інших дослідників, з'являються лише в середньому палеоліті або мустє³. Наведені схеми, напевно, не відбивають різноманіття поширеніх в ашельський період індустрій і є надто загальними.

Існуючі два підходи до локального підрозділу ашелью Європи (надто загальна спрощена думка про ашель континенту і поділ пам'яток за несуттєвими ознаками (наприклад, за сировиною) для вияву місцевих особливостей індустрій — «гейдельбергіен», «богеміен», «пржезлетіцен») ведуть до того, що домустьєрські пам'ятки Центральної Європи, за винятком пізньоашельських комплексів ФРН та НДР, цілком можуть бути віднесені до клектону. Фіксація у цьому випадку виключно великомасштабних спільнотей, неоднакові принципи локального підрозділу ашелью та мустє, необґрунтоване виділення деяких місцевих, «неповторних», культур та індустрій домустьєрського часу пов'язані з тим, що досі немає єдиної методики локального підрозділу домустьєрських пам'яток.

* У 1984 р. Постійнодіючою палеолітичною експедицією, очолюваною В. М. Гладиліним, у Королевому в гюнцькому алювії виявлено кам'яні вироби (VIII горизонт).

Для поділу ашельо Центральної Європи доцільно скористатися схемою В. М. Гладиліна: варіант — фація — тип⁴. Зазначимо, що запропоновану схему вироблено переважно на мустєрських матеріалах, хоча її можна застосовувати й до більш ранніх, ашельських комплексів⁵. Проте підрозділу ашельських індустрій притаманні деякі особливості. Так, до варіанту мустє є двобічне, за цією схемою, слід відносити всі двобічні знаряддя, кількість яких не повинна переважати 5%. Якщо перенести такий принцип на ашельські колекції, то нерідко виникає парадоксальна ситуація, коли пам'ятки з чопперами без рубил, що мають високі показники двобічної обробки (Королеве, VI і V шар та ін.), слід відносити до двобічних індустрій. Високий рівень двобічних форм отримуємо за рахунок значної кількості двобічних скребел, ножів, наконечників, тобто невластивих для ашельо інструментів. Пропонуємо інший варіант підрозділу ашельських індустрій: за критерій віднесення ашельських пам'яток до розряду одно- або двобічних брати питому вагу двобічних ашельських типів знарядь праці (інструментів для рубання), а не всіх двобічних виробів. Рівень двобічності встановлюється за допомогою індексу ашельських двобічних виробів (всі двобічні рубила та колуни помножуємо на 100% і ділимо на кількість всіх визначених знарядь).

При локальному підрозділі палеоліту, зокрема ашельо, слід ураховувати важливу особливість первісного виробництва — нерівномірність його розвитку. Нерівномірність розвитку матеріальної культури, простежена для різних періодів на досить широкій території, залежала в цілому від різних умов життя первісних колективів. Принцип нерівномірності розвитку суспільства і обумовленість її зовнішнім середовищем (особливо на початкових стадіях розвитку суспільства) був сформульований ще К. Марксом і Ф. Енгельсом. Щоб простежити таку закономірність, необхідно розмежовувати епохи не за природно-хронологічними реперами, що не залежать від людської діяльності й не відображають рівень розвитку суспільства, а на підставі археологічного матеріалу і в першу чергу за набором виробничого інвентаря⁶. Цього можна досягти шляхом виділення техніко-типологічних елементів певної епохи (ольдувайської, ашельської, мустєрської, пізньопалеолітичної).

На сьогодні в ашелі Центральної Європи простежується кілька груп пам'яток.

1. Комплекси за техніко-типологічними характеристиками близькі до олдувайських або пізньоолдувайських, які є пережитком олдувайських традицій в ашельську пору: Бечов I, III, можливо II шар⁷, Пржебіце, Мушов, Івань у Чехословаччині⁸, Шандалья в Югославії⁹, очевидно, деякі комплекси в Румунії¹⁰, Штутгарт в ФРН¹¹ (мікроолдувай). Ашельські типи знарядь серед цих колекцій не відзначені, в інвентарі виділяються чоппери, прості невиразні скребла (ретуш на останніх нерегулярна, більшість з них — предмети із слідами використання). Олдувайські комплекси поширювалися наприкінці гюнцу та в гюнц-мінделі, за винятком комплексу в Штутгарті (міндель-рісс!). Гюнцом датується також VIII комплекс Королевого і, можливо, VII комплекс Рокосова (теж на Закарпатті). Однак поки що їх не можна з достатньою певністю інтерпретувати як олдувайські — в колекції, що налічує близько 400 екз., є лише один чоппер та проторубило.

2. Варіант ашель однобічний. Для пам'яток характерне знаряддя великих та середніх розмірів (понад 5 см), поодинокі двобічні ашельські знаряддя (рубила й колуни); з зубчасто-виїмчасті форми нечисленні. Типологічний список представлений чопперами, колунами (січками), сікачами, переважно простими скреблами й ножами, невеликою кількістю проторубил, поодинокими рубилами. Поєднання багатьох видів знарядь, притаманних цьому локальному варіанту, дозволяє виділити фації — спільності більш вузького порядку, ніж варіант індустрії.

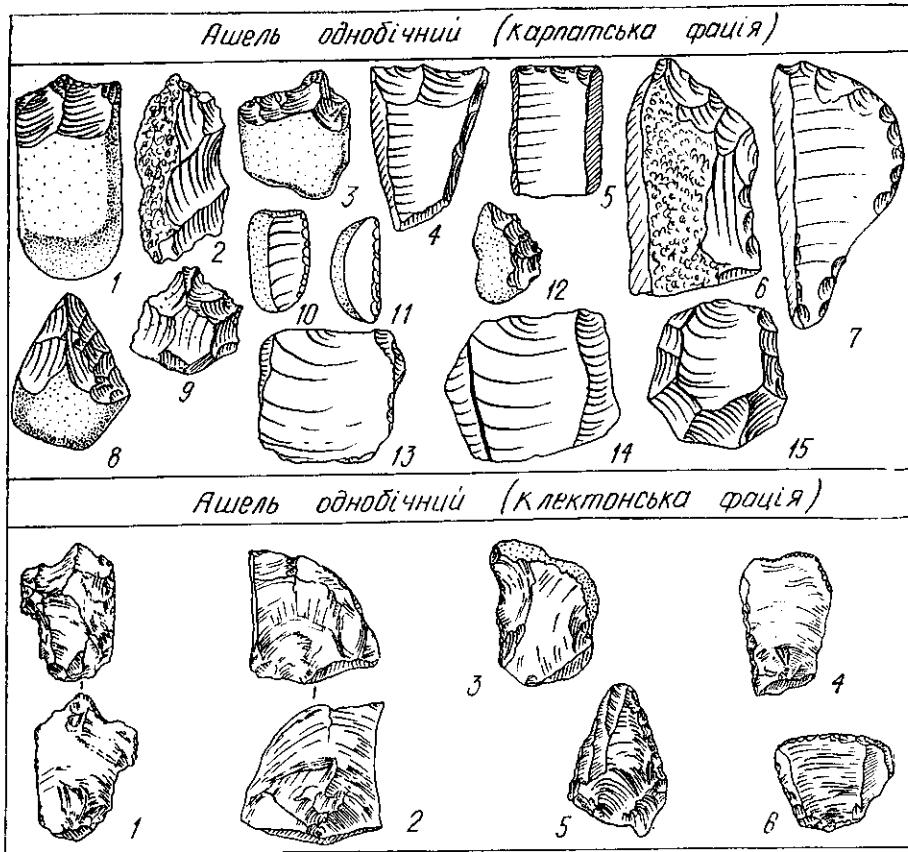

Рис. 1. Схематичне зображення основних типів кам'яних виробів.

Карпатська фація виділена на ашельських матеріалах Закарпаття¹². У виробничому інвентарі відзначено підвищений вміст чопперів (рис. 1, 1—3), сікачів (рис. 1, 6—7), колунів (січок) (рис. 1, 4—5), а також наявність виразних скребел і ножів (простих чи на дольках) (рис. 1, 10—11). Багато з них виготовлено в леваллуазькій техніці. Пам'ятки цієї фації охоплюють територію Закарпаття й Чехословаччини і датуються від гюнц-мінделя до ріссу та продовжують існувати і в мусте.

Тип Пржезлетіце представлений матеріалами з місцезнаходження Пржезлетіце, що неподалік від Праги. Знахідки походили з червоно-коричневого ґрунту типу Braunlehm. Серед них фауністичні рештки та кам'яні вироби. Аналіз стратиграфії, фауни, результати палеомагнітного дослідження дозволили датувати пам'ятку гюнц-мінделем¹³. Не суперечить такому датуванню й археологічний матеріал. Кам'яні вироби налічують понад 300 екз. Первинне розщеплення примітивне, без елементів леваллуазької та пластинчастої техніки. Серед знарядь переважають чоппери (поздовжні та термінальні), зустрічаються проторубила й колуноподібні вироби. Велику серію складають прості скребла та ножі. До цього типу індустрії, мабуть, можна віднести Бачов I, I шар, Сухдол, Странську Скалу¹⁴. Комплекс даних природничих наук і склад кам'яного інвентаря дозволяють віднести їх також до гюнц-мінделю.

Тип Королеве, VII шар. Еталонний комплекс — вироби VII шару Королевого *. Знахідки простежувались у товщі гюнц-міндельського

* Детальна характеристика Королевого дана В. М. Гладиліним; ним же виділені два ашельських типи індустрії цієї пам'ятки: тип Королеве, VI шар, тип Королеве, V шар¹⁶.

алювія. Зібрано численну колекцію виробів з андезиту — понад 1,5 тис. екз. Техніка розщеплення характеризується примітивними засобами, зародженням протолеваллуа (рис. 1, 13) і леваллуа, низькими показниками пластинчатості. 60% виробів — уламки й плоскі фрагменти без традиційних ознак штучного розщеплення каменю. Знаряддя праці нечисленні: чоппери, проторубила (рис. 1, 9), поодинокі атипові рубила. До цього ж типу індустрії можна віднести VI комплекс Рокосова й Малого Раковця (пам'ятки знаходяться в 5—7 км від Королевого на протилежному березі р. Тиса). Вироби тут виявлені в перевідкладеному стані. Проте неоднакова збереженість поверхні виробів з обсидіану й андезиту дала підстави розчленити всю колекцію на ряд культурно-хронологічних комплексів, а потім зіставити їх з комплексами Королевого¹⁵. VI комплекс нараховує 50 предметів і за морфологічними даними корелюється з VII культурним шаром Королевого.

Typ Королеве, VI шар. Виділений за матеріалами VI культурного шару Королевого, що походять з верхів V викопного ґрунту (міндель-рісс). Вироби з каменю (андезит, рідше — кварцит, кремінь, обсидіан) становлять понад 10 тис. предметів. Первінне розщеплення характеризується збільшенням ролі протопризматичної й леваллуазької техніки, появою «дольок». Разом з тим зберігається високий процент уламків і плоских фрагментів андезиту (до 60%). Серед знарядь домінують чоппери (до 40%), виразні скребла та ножі на «дольках», проторубила. З'являються колуноподібні вироби (січки) та сікачі. До цього типу за ступенем збереженості поверхні виробів з вулканічних порід і за техніко-типологічними даними приєднуються знахідки V комплексу Рокосова та Малого Раковця (понад 200 екз.). Сюди ж можна віднести Летки та Седлец, що поблизу Праги, де стратифіковані вироби походили з міндель-рісських та ранньорісських відкладів¹⁷. Датування ґрунтуються на даних фауни, флори, геоморфології, стратиграфії, мікроморфології. Колекція кам'яних виробів нечисленна, але досить виразна й тотожна описаним комплексам. Близькі за складом вироби з Горок (міндель-рісс, рісс) і частина зборів на поверхні біля м. Мельника (Млазіце), що в Чехословаччині¹⁸.

Typ Королеве, V-в, V-б, V-а, V шари. Комплекси відносяться до різних теплих фаз рісського зледеніння. Зібрано понад 30 тис. виробів. Технічні показники відображають значний прогрес у первинному розщепленні: збільшується число виробів із застосуванням леваллуазької (рис. 1, 14—15) та протопризматичної техніки, зростає доля пластин і підправки ударних площинок. Кількість уламків та плоских фрагментів знижується до 10%. Серед рубаючих знарядь домінують сікачі та січки, зменшується кількість чопперів. Знайдені проторубила (рис. 1, 8), поодинокі рубила. Виразні знаряддя на відщепах: скребла, ножі (прості й розвинуті), листоподібні наконечники. До цього типу індустрії належать вироби з IV комплексу Рокосова та Малого Раковця (колекція нараховує понад 500 знахідок). Технічні показники останніх майже повністю співпадають з показниками рісських культурно-хронологічних комплексів Королевого. Рубаючих знарядь мало, але вони аналогічні виробам з Королевого. Певно, до цього типу індустрії відносяться матеріали з місцевими находжень Бечов I (рісські горизонти) та Бечов IV (?), що в Чехословаччині¹⁹. Індустрія відзначається досить виразною леваллуазькою технікою. Знаряддя представлені рубаючими виробами (чопперами, проторубилами, атиповими рубилами, колунами, сікачами) та простими й розвернутими скреблами і ножами.

Клектонська фація. Виробничий інвентар пам'яток фації становлять переважно примітивні нуклеуси, грубі сколи (рис. 1, 1—2), знаряддя на відщепах: скребла, ножі (рис. 1, 4—6), рідше — скобелі (рис. 1, 3). Трапляються чоппери або чоппери-нуклеуси, проторубила, але вони, як правило, атипові й нечисленні. Зона поширення клектонських комплексів — Англія, північ Франції, Бельгія. Аналогічні пам'ят-

ки трапились на півночі й у центральній частині НДР та ФРН. Пам'ятки фації існували в міндель-ріссі та ріссі.

Typ Валлендорф. Еталонна пам'ятка — Валлендорф біля Мерзебурга (неподалік від Лейпцига). Геоморфологічні та стратиграфічні спостереження дозволяють датувати її міндель-рісом або початком рісси²⁰. Серед знахідок, що налічують понад 100 екз., — масивні сколи та знаряддя на них — відщепи з нерегулярною ретушшю (рис. 1, 4), дещо менше старанно оброблених скребел і ножів — простих, рідше косокутних (рис. 1, 6). Рубаючих знарядь не знайдено. До цього типу індустрії належать знахідки з Вангена²¹, Мемлебена²², поодинокі вироби, виявлені біля Лейпцига (Веттін, Вайсенфельд), можливо, окремі пам'ятки на півночі ФРН²³.

Відомо ще ряд ашельських пам'яток без рубил: Мауер в ФРН, Петралона, Ніо Скала в Греції та ін., але детальніша їх інтерпретація поки що неможлива.

3. Варіант мікроашель однобічний. Для варіantu характерне переважання знарядь розміром до 5 см, двобічні вироби трапляються рідко. Зубчасто-виїмчастим формам належить другорядна роль.

Фація Буда. Свою назву фація отримала від пункту Буда, що на околиці Будапешта. На специфіку комплексів вказував Л. Вертеш, виділивши при цьому Буда-індустрію²⁴. Серед виробничого інвентаря пам'яток цієї фації домінують галькові та «долькові» мікрознаряддя: чоппери (рис. 2, 1—3) й чоппероподібні вироби (рис. 2, 6, 7, 11) (скребла?), стандартизовані знаряддя на «дольках» (переважно скребла і ножі).

Typ Вертешселлеш — яскравий приклад пам'ятки фації Буда. Місцевонаходження розташоване поблизу Будапешта на території травертинового кар'єру. Численний фауністичний матеріал, кам'яні вироби, залишки вогнищ та кістяні рештки самої людини були зафіковані *in situ* і походили з шару лесу та камулу. Аналіз мега-, мікро-, малакофауни свідчить про міндельський вік стоянки²⁵. Колекція кам'яних виробів налічує кілька тисяч екземплярів. Нуклеуси нечисленні. Первінне розщеплення можна характеризувати як мікродолькове, нелевалуазьке, непластинчасте, нефасетоване. Серед знарядь переважають чоппери й чоппероподібні мікровироби (до 40%), протрубила (рис. 2, 4) та мікрорубила (рис. 2, 5) (гостроконечники? конвергентні скребла?) поодинокі. Стандартизовані скребла і ножі (рис. 2, 9, 12) становлять майже 20%. Серед них виділяються «долькові» (рис. 2, 8). Трапляються мустєрські, тейякські гостроконечники, пізньопалеолітичні типи знарядь (понад 5%), що дають підставу говорити про розвинутість індустрії. До цього типу індустрії належить невелика колекція з Буди.

4. Варіант мікроашель зубчастий. Відзначається величезною кількістю мікрознарядь (до 5 см) та зубчасто-виїмчастих виробів, малою кількістю двобічних форм.

Фація Більцінгслебен. Виділено на основі виразних матеріалів з місцевонаходження Більцінгслебен (НДР). Характерною її ознакою є наявність чопперів (рис. 2, 1—2) і мікрознарядь: чоппероподібних виробів (рис. 2, 9), різноманітних зубчасто-виїмчастих (рис. 2, 3—6, 13), дъзьобоподібних знарядь (рис. 2, 14), пізньопалеолітичних форм, а також стандартизованих скребел та ножів.

Typ Більцінгслебен. Еталонна пам'ятка — Більцінгслебен у Тюрингії, недалеко від Ерфурта. Знахідки виявлені в травертиновому кар'єрі й залягали під шаром вапнякового туфу. Зібрано багатий матеріал: палеонтологічні, антропологічні рештки, залишки вогнищ, кам'яні та кістяні вироби. Комплекс природничих даних дозволив датувати пам'ятку міндель-рісським часом²⁶. За попередніми даними колекція кам'яних виробів нараховує понад 60 тис. предметів. Нуклеуси нечисленні й маловиразні. Техніка первинного розщеплення відзначається примітивними прийомами. Використовувався й дольковий спосіб роз-

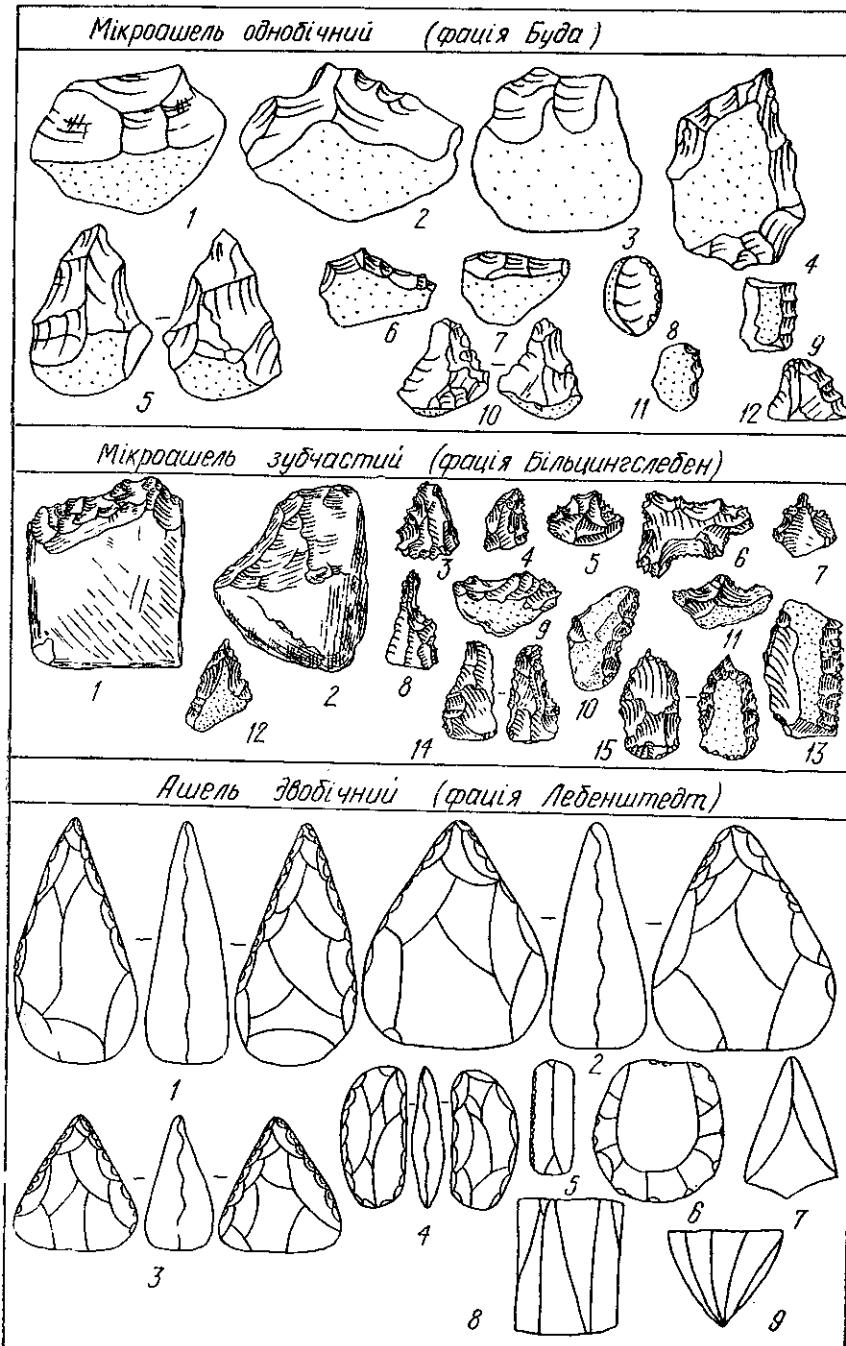

Рис. 2. Схематичне зображення основних типів кам'яних виробів.

колювання. Більшість знарядь виготовлена на дрібних уламках та гальках (хоча була сировина більших розмірів).

Меншу кількість знарядь складають вироби на відщепах. Дивує до- сконалість повторної обробки — застосування різноманітних видів ретуші, характерних для більш пізніх періодів. Грубо обивались лише вироби великих розмірів. В інвентарі переважають зубчасті та вій- часті інструменти з одним або кількома робочими краями. Численні бурави, проколкоподібні вироби (рис. 2, 7), скребко- та дзьобоподібні інструменти. Трапляються атипові вістря й тейякські гостроконечники

(рис. 2, 12). Менш помітна роль скребел та ножів (багато з них на дольках), нечисленних, але виразних чопперів великих розмірів. Аналогії пам'ятці простежуються в нижньому шарі Араго²⁷. Матеріали, близькі цій індустрії, виявлені М. К. Анісюткіним на Дністрі, поблизу м. Дубосари. Є спільні риси між Більцінгслебеном та невеликою колекцією більш пізнішого часу — нижнього шару Вихватинців²⁸.

Зубчаста індустрія відома в Бьюкінгені (ФРН), але в даний час детальніша інтерпретація її пов'язана з деякими труднощами.

Ашельські мікронадлиї Центральної Європи виразні, специфічні й продовжували існувати в мустєрську добу.

5. **Варіант ашель двобічний.** Для варіанту властиві знаряддя середніх та великих розмірів (понад 5 см), представлені рубилами, рідше — колунами. Трапляються інші двобічні форми. Зубчасто-виемчастим знаряддям відводиться другорядна роль.

Фація Лебенштедт. Специфічна група Лебенштедт виділена Г. Босинським як сукупність комплексів рісського часу²⁹. Для фації характерна леваллуазька техніка розколювання, високий рівень пластинчастості й фасетування. Своєрідності фації надає поєднання подовжніх рубил з масивною основою (від трикутних до мигдалеподібних) (рис. 2, 1—3), рубилоподібних виробів (ножі з площинкою для упору), двобічних листоподібних вістер, скребел (рис. 2, 4), іноді колунів із звичайними скреблами й ножами (на леваллуазьких відщепах та пластинах, рис. 2, 5). Ареал її поширення — північні та центральні райони НДР та ФРН. Здається, що пам'ятки хронологічно неоднорідні й охоплюють період від кінця міндель-ріссу до вюрму.

Typ Ройтерсру. Пам'ятка розташована поблизу Цігенхайна (Гесен, ФРН). Знахідки зафіковані на невеликій глибині в глинисто-піщаному шарі. Датуються вони рісом, хоча переконливих доказів немає³⁰. Нуклеуси численні (до 2 тис. екз.): леваллуазькі черепахоподібні (рис. 2, 6) та для вістер, трапляються радіальні, протопризматичні. Індустрію можна характеризувати як леваллуазьку, пластинчасту, фасетовану. Серед знарядь (625 екз.) виразні рубила різних форм (багато масивних, трапляються овальні рубила з косою п'яткою — прототип ножів клаузеніше), колуни трьох типів, листоподібні наконечники та скребла. Леваллуазька техніка визначила характер одно-бічних знарядь (156 екз.) — переважають прості бокові скребла, оброблені краєвою ретушшю. Частина так званих брускоподібних нуклеусів, можливо, була рубаючими знаряддями типу сікачів. Значна кількість грубообріблених і незакінчених виробів дозволила віднести Ройтерсру до категорії майстерень³¹. Велика кількість готових знарядь наводить на думку, що пам'ятка водночас була стоянкою і майстернею. До цього типу індустрії належать місцезнаходження Дьюрен в ФРН та ін.

Typ Зальцгіттер-Лебенштедт. Пам'ятка розташована на півночі ФРН. Знахідки залягали на глибині 6 м в шарі глини і тривалий час знаходилися у заболоченому середовищі, завдяки чому збереглися численні органічні залишки (фауністичні, флористичні, антропологічні, кістяні знаряддя праці)³². Пам'ятка датується за комплексом даних природничих наук, проте ясності в цьому питанні поки що немає. Є дві дати: ранній вюрм (отримана серія дат за C_{14} — 50 тис. років³³) і рісс (цього періоду дотримується Босинський, спираючись на техніко-типологічну схожість з достовірними рісськими пам'ятками³⁴). Кам'яні вироби нечисленні, але виразні. Техніка первинного розколювання має леваллуазький і пластинчастий характер. Знаряддя становлять більше половини всіх знахідок, що, напевне, свідчить про цілеспрямоване відсортування. Знайдено дев'ять рубил, властивих фації Лебенштедт. Привертає увагу те, що деякі з них типологічно більші до грубих ножів середнього палеоліту. Виразні листоподібні скребла і ножі, прості скребла, леваллуазькі вістри (рис. 2, 7), знаряддя на пластинах — ножі (рис. 2, 5).

До цього типу можна віднести Ретен³⁵, Гундисбург, Барлебен³⁶ та деякі інші.

Усі названі пам'ятки віднесені Босинським до пізнього ашелю, що входить до ранньої фази середнього палеоліту³⁷. Розходження між пам'ятками обумовлені різним виробничим профілем, нерівноцінністю колекцій і простежується лише в неоднакових процентних співвідношеннях одних і тих же типів виробів³⁸. Звідси випливає висновок про однорідність ашелю НДР та ФРН. Проте впевненості щодо єдності самої фазії Лебенштедт немає. Виділені типи індустрії свідчать про різний рівень досконалості комплексів у рамках однієї фазії, що, очевидно, відображає хронологічні розбіжності. Так, в Ройтерсру, Дьюрені та на інших пам'ятках багато рубил, особливо класичних та масивних. В Зальцгітер-Лебенштедт, Ретені, Гундисбурзі, навпаки, рубила нечисленні, розвинуті, багато з них можна віднести до двобічних ножів.

Належність Марклеберга до фазії Лебенштедт і взагалі до двобічних ашельських індустрій викликає сумнів. Пам'ятка розташована поблизу Лейпцига. Виділено кілька комплексів³⁹, які досить впевнено датуються раннім рісом. Але індустрії не властиві специфічні листоподібні форми, двобічні знаряддя поодинокі (знайдено лише 12 рубилоподібних виробів — 0,8%, з яких 4—5 екз. можна віднести до рубил). Отже, в колекції практично немає ашельських виробів. Домінують типово мустєрські знаряддя (скребла, ножі, гостроконечники на леваллуазьких відщепах та пластинах; привертає увагу велика кількість пластин — 58%). Якщо рання дата Марклеберга підтверджиться, тоді можна буде вважати пам'ятку перехідною від ашелю до мустє чи ранньомустьєрською. Не виключено, що на єдиній ашельській генетичній основі (Лебенштедт) виникли і центральноєвропейський мікок⁴⁰, і мустє звичайне з виразними леваллуазькими рисами. Ранньомустьєрськими леваллуазькими слід вважати такі комплекси, як V шар Рейндалена, Герна та деякі інші. Залежно від кількості рубил і колунів пам'ятки будуть віднесені до ашелю, перехідного етапу від ашелю до мустє чи до мустєрської доби. Вже тепер можна простежити два хронологічні етапи фазії Лебенштедт: пізньоашельський та перехідний до мустє або мустєрський.

Деякі комплекси варіantu ашель двобічний не входять до фазії Лебенштедт: Бечов II в Чехословаччині, Штейнхейм, Янсен в ФРН та деякі інші.

Певну різноманітність і досить мозаїчну картину, яку дає ашель Центральної Європи, неможливо звести до двох-трьох груп пам'яток. Загалом він значно відрізняється від ашелю західної частини континенту. Його своєрідність полягає в тому, що:

1) переважають індустрії без рубил, починаючи з гюнцу і до рісса. Лише в ріссі з'являються коклекси з рубилами. Примітно, що ці пам'ятки частіше розташовані в західній частині регіону (ФРН, НДР, захід Чехословаччини). Кількість комплексів з рубилами зменшується у східному напрямку;

2) ашельські комплекси регіону, зокрема Чехословаччини, Балкан, Закарпаття, зображені олдувайськими типами знарядь, які в більшості випадків існують до ріссу;

3) індустрії без рубил неоднорідні в рамках варіantu ашель однобічний. Домінує Карпатська фазія, підпорядковане положення займають пам'ятки типічного клектону;

4) пам'ятки ашелю без рубил, за винятком клектонських комплексів НДР та ФРН, відрізняються від клектону Англії та Франції. Першим властива леваллуазька основа, багато чопперів, колунів, сікачів у поєднанні з стандартизованими скреблами і ножами чи специфічний набір мікроінвентаря (мікроіндустрії); іншим — численні прimitivні, невиразні знаряддя на відщепах, нечисленні і атипові чоппери або чоппери-нуклеуси, відсутність інших рубаючих інструментів. Леваллуазька техніка не простежується;

5) пам'ятки ашелью двобічного в Центральній Європі досить однорідні (фація Лебенштедт) і були розповсюджені головним чином в пізньому ашелі на заході регіону. Більш давні достовірні пам'ятки з рубилами практично невідомі.

В Західній Європі, навпаки, дуже рано (з гюнц-мінделья) з'являються комплекси з чопперами, проторубилами, класичними рубилами і колунами (ашель африканський). Ашельські комплекси без рубил простежуються пізніше (десь з міндель-ріссу) і представлені клектонськими, мікролітичними тейякоїдними індустріями, або специфічними пам'ятками типу евенос.

Співвідношення ашелью Центральної і Східної Європи поки що важко встановити через нечисленність, невиразність або погану геологічну обґрунтованість комплексів у східній частині континенту. Простежуються певні зв'язки між фацією Лебенштедт і пізньоашельським комплексом Житомирської стоянки⁴¹, мікрозубчастими індустріями Центральної Європи та деякими схожими (більш пізнішими) комплексами Молдавії (нижній шар Вихватинців) та Подністров'я (Дубосари).

В ашслі центральноєвропейського регіону можна виділити західну частину, де переважають комплекси з рубилами, і східну, де кількість їх зменшується (вони практично не трапляються в ранньому та середньому ашелі). Відкрито комплекси з майже однаковим числом атипових рубил, проторубил і чопперів (Бечов IV, рісські комплекси Королевого). Більшість пам'яток ашельського часу утворюють у Центральній Європі територію поширення індустрії без рубил. І лише західна частина регіону, переважно з ріссу, тяжіє до західноєвропейського ареалу.

Слід зазначити, що взаємопроникнення і взаємопливі різних традицій активізувався у ріссі, який став переломним періодом у ранньому палеоліті Центральної Європи. В цей час відбувається перехід від ашелью до мустє, причому процес проходить нерівномірно, свідченням чого є співіснування різноманітних індустрій: пізньоашельських, переходного типу і ранньомустьєрських. У ріссі з'являються перші мустєрські комплекси (Рейндален V шар; Хунас, можливо, інші).

Багато ашельських індустрій Центральної Європи мають давні генетичні корені. Культурно-хронологічний поділ ашельських пам'яток дав змогу накреслити схему генезису найдавніших індустрій (рис. 3).

1. Пам'ятки ашелью однобічного походять з Олдувайських комплексів Східної Африки і півдня Європи. В Закарпатті, Чехословаччині, на Балканах простежується тривале існування і повільний розвиток цих традицій аж до ріссу. Пам'ятки ашелью однобічного переросли в мустє звичайне. В рамках Карпатської фації з пізньоашельських комплексів розвинулися однобічні леваллуазькі мустєрські індустрії Закарпаття та Чехословаччини. Пам'ятки Карпатської фації яскраво виражені і домінують у даному регіоні.

2. Мікроашель розвинувся з давніх мікрокомплексів у Східній Африці (Шунгура, Омо, Кообі Фора) і Середземномор'ї (Валлоне, Ізернія, Соліяк, Салле?) і став підосновою мікромустє Центральної Європи (Гаубах, Кульна, Тата та ін.).

3. Найдавніші уламкові індустрії (Шунгура) продовжують існувати в ашельських комплексах Королевого, де трапилось багато уламків та плоских фрагментів каменю.

4. Можливо, з «відщепових» індустрії Східної Африки (Омо, Карапі) сформувався західноєвропейський клектон. Можна припустити, що існування цих традицій фіксується у VIII шарі Королевого (гюнц).

5. Пам'ятки ашелью двобічного не мають таких давніх генетичних зв'язків. Вони з'являються у регіоні в міндель-ріссі, а більшість — у ріссі. Ашель з рубилами сформувався не на місцевій основі, він пов'язаний з класичним ашелем Західної Європи (хоча має свої особливості) і відомий у Центральній Європі вже розвинутим. З пізньоашель-

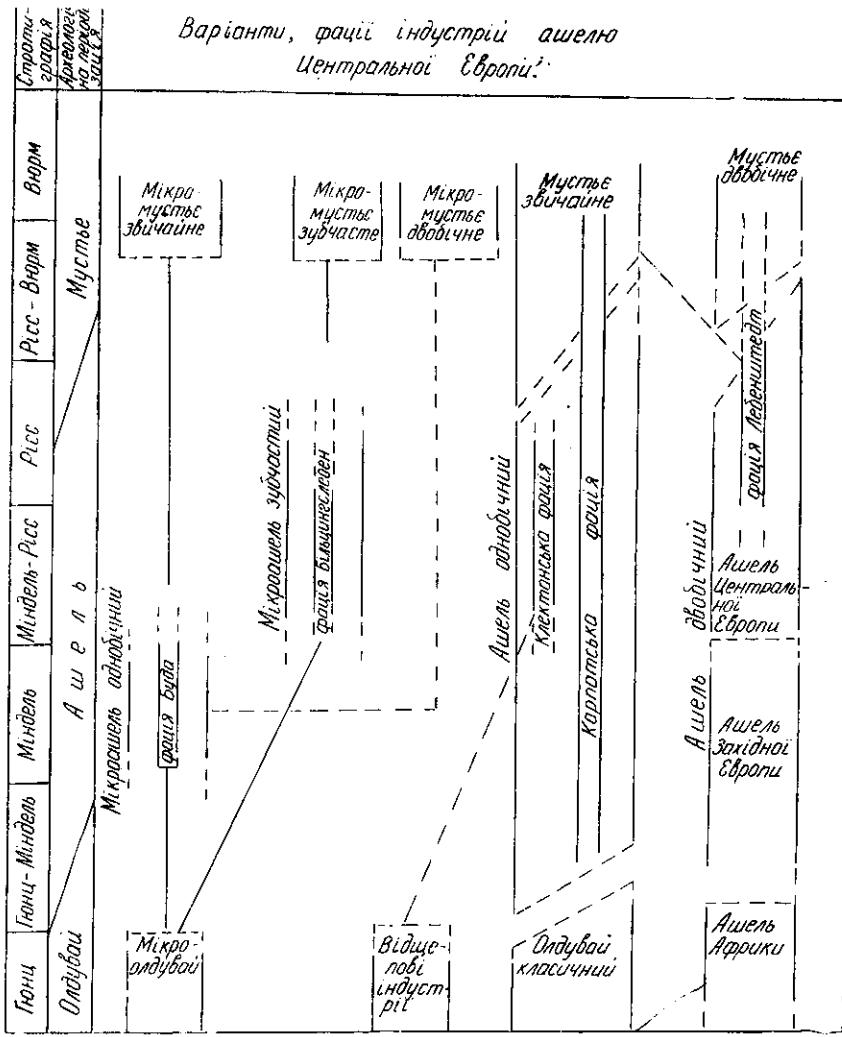

Рис. 3. Генезис найдавніших домустьєрських індустрій Центральної Європи.

ських комплексів з рубилами, як вважають, розвинувся центрально-європейський міок і, можливо, мустє звичайне з леваллуазькою традицією.

Можна попередньо накреслити напрямки і час початкового заселення Європи і центральної частини континенту. Це був тривалий, багаторазовий і різнонаправлений процес. Освоєння європейського континенту відбувалось на різних етапах становлення суспільства, починаючи з олдувая, і проходило у багатьох напрямках: через Піренеї, Апенніни, Балкани, Малу Азію. Простежується кілька хвиль заселення Європи з Африки.

Перша хвиля — олдувайська і мікроолдувайська. Період — гюнц (близько 1 млн. років). Серед достовірних пам'яток — Валлоне⁴², Соліяк⁴³ у Франції, Шандалья в Югославії, Бечов I, III шар у Чехословаччині, VIII шар Королевого на Закарпатті. Галькові вироби виявлені в Іспанії, Португалії, Італії, але вони поки що недостатньо вивчені. Таким чином, різні частини континенту заселялися майже одночасно носіями олдувайських і мікроолдувайських традицій. Причому освоєний був не тільки південь Європи, а й північніші райони. Заселення відбувалось в ашельський час, оскільки в Африці вже існували пам'ятки з рубилами.

Друга хвиля — ашельська (з рубилами). Час — гюнц-міндель (700 тис. років). Найдавніші комплекси з рубилами з'являються у Франції в гюнц-мінделі і згодом поширяються по всій Західній Європі. У центральній частині вони з'являються значно пізніше — поодинокі в міндель-ріссе, основна маса — у ріссе.

Очевидно, була ще одна хвиля (мікроашельська), але найвірогідніше, що ці пам'ятки сформувалися на місцевому ґрунті. Можливе й окреме проникнення «відщепових» індустрій, які були витіснені в цілому на північ континенту (клектон).

Таким чином, вже в ашелі практично вся територія Західної і Центральної Європи (північний кордон — Англія, Балтійське узбережжя) була заселена первісними колективами. Розвиток багатьох ашельських та особливо мустєрських індустрій відбувався переважно на місцевій основі.

В. И. СИТЛИВЫЙ

Ашельская эпоха в Центральной Европе

Резюме

В настоящее время в Центральной Европе известно большое количество домустерских памятников, которые обнаружены на территории Чехословакии, Венгрии, ГДР, ФРГ, Румынии, Греции, Югославии и СССР (Закарпатья) и охватывают время от гюнца до рисса. На основе схемы локального подразделения раннепалеолитических комплексов, выработанной В. Н. Гладилиным (вариант — фация — тип), и с учетом особенностей локального проявления ашельских индустрий сделана попытка расчленения ашеля Центральной Европы. В ашельскую эпоху в регионе выделены памятники: 1) по технико-типологическим характеристикам близкие олдувайским, что является переживанием олдувайских традиций в ашеле; 2) варианта ашеля одностороннего; 3) варианта микроашеля одностороннего; 4) варианта микроашеля зубчатого; 5) варианта ашеля двустороннего. Варианты индустрый делятся, в свою очередь, на соответствующие фации (Карпатскую, Клектонскую, Буда, Бильцингслебен, Лебенштедт) и типы индустрий. Прослежено, что уже в риссе появляются комплексы переходного типа от ашеля к мустье и раннемустерские. Культурно-хронологическое подразделение ашельских памятников позволило наметить генезис древнейших индустрий, а также время и пути первоначального заселения Европы.

¹ Борисковский П. И. Очерки по палеолиту Центральной и Юго-Восточной Европы. — СА, 1957, т. 27, ч. 1, с. 29—70; Bosinski G. Diemittelpaläolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa. — Fundamenta, 1967, NA/4, S. 206; Valoch K. Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe. — СА, 1968, N 9, с. 351—390; Schwabedissen H. Zur Verbreitung der Faustkeile in Mitteleuropa. — Fundamenta, 1970, NA/2, S. 61—98.

² Bordes F. Le Paleolithique dans le monde. — Paris, 1968, p. 58—70.

³ Bosinski G. The transition Lower / Middle Palaeolithic in Northwestern Germany. — In: The Transition from Lower to Middle Palaeolithic and the Origin of Modern Man. — Oxford, 1982, p. 165.

⁴ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976, с. 92—128; Гладилин В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита. — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев, 1980, с. 21—38.

⁵ Гладилин В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита, с. 31—34; Гладилин В. Н. Ранний палеолит. — Археология Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология. — Киев, 1985, с. 12—28.

⁶ Гладилин В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи. — Археологія, 1980, № 40, с. 30; Ситливий В. И. К вопросу выделения локальных вариантов в ашеле Центральной Европы. — Проблемы исследования каменного века Европы. — Красноярск, 1984, с. 83.

⁷ Friedrich J. The first industries from Eastern and South-Eastern Central Europe. — In: Les premiers industries en Europe. Nice, 1976, p. 8—24.

⁸ Valoch K. Prvni staropaleolitick valounov industrie z jizni Moravy. — AR, 1977, № 29, s. 481—486.

⁹ Malez M. Excavation of the Villafranchian Site Sandalja I near Pula (Yugoslavia). — In: Les premiers industries en Europe. — Nice, 1976, p. 104—124.

¹⁰ Dicu P. Descoperiri Atribute Paleoliticului inferior pe cursul Mijlociu al Argesului (Jud. Arges). — Studii si Cercetari de Istorie Veche, 1972, 23, N 2, p. 223—234; Dicu P. Noi descoperiri de unele Atribute Paleoliticului Inferior pe cursul Mediu al Argesului. — Ibid., 1973, 24, № 4, p. 665—668.

¹¹ Wagner E. Ein Jagdplatz des Homo erectus in mittelpleistozanen Travertin in Stuttgart-Bad Connstatt. — Germania, 1984, 62, N 2, s. 229—267.

- ¹² Гладилин В. Н. Ранний палеолит, с. 26.
- ¹³ Feifar O. Human remains from the Early Pleistocene in Czechoslovakia. — CA, 1969, N 10/2—3, p. 170—173; Feifar O. The early Paleolithic locality at Przezletice near Prague: New investigation results. — CA, 1976, p. 351—366; Fridrich J. Staropaleoliticka industrie staropleistocenniho stari v Prezleticich, okres Prahyavychod. — AR, 1972, № 30, s. 241—248; Fridrich J. The first industries from Eastern and South-Eastern Central Europe, p. 8—24; Valoch K. Nove poznatky o paleolity v Ceskoslovensku. — Sbornik prac filozof. facul. Brnenske univ., 1977—1978, N E, с. 7—8.
- ¹⁴ Fridrich J. The first industries from Eastern and South-Eastern Central Europe, p. 8—24.
- ¹⁵ Ситливий В. І. Пам'ятки раннього палеоліту Закарпаття. — В кн.: Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. К., 1984, вип. 1, с. 35.
- ¹⁶ Гладилин В. Н. Ранний палеолит, с. 26.
- ¹⁷ Prosek F., Lozek V. Stratigraphische Ubersicht des tschechoslowakischen Quartars. — EG, 1957, № 8, s. 37—90; Zebera K. Die ältesten Denkmäler menschlichen Arbeit in Bohmen. — Rospravy ustrredniho ustavy geologickeho, 1969, № 34, s. 3—78; Fridrich J. Stredopaleoliticke osidleni Cech. — Praha, 1982, с. 77—78, 87—91.
- ¹⁸ Friedrich J. Stredopaleoliticke osidleni Cech, p. 82—84.
- ¹⁹ Ibid., p. 45—70.
- ²⁰ Toepfer V. Das Clantonien im Saale—Mittelelbegebiet. — JMV, 1968, № 57, s. 1—26; Muller-Beck H. Zum Problem der faustkeilfreien altpalaolithischen industrien in Mitteleuropa. — EAZ, 1977, № 1, S. 44.
- ²¹ Toepfer V. Das Clactonien im Saale-Mittelelbegebiet, S. 1—26.
- ²² Weber T. Clactonienfunde von Memleben, Kr. Nebra. — Ausgrabungen und Funde, 1977, Bd. 22, 5, S. 196—199.
- ²³ Schwabedissen H. State of research on the Quaternary of the FRG: Archaeological research. 1. Palaeolithic and Mesolithic periods. — EG, 1973, Bd. 23/24, p. 345—346.
- ²⁴ Vertes L. Typology of the Buda—Industry, pebble—tool industry from the Hungarian Palaeolithic. — Quaternaria, 1965, N 7, p. 185—195; Kretzoi M., Vertes L. Upper Biharian (Intermindel) pebbleindustry occupation site in Western Hungary. — CA, 1965, № 6, p. 74—87.
- ²⁵ Kretzoi M., Vertes L. Op. cit., p. 74—80.
- ²⁶ Mania D. Die altpalaolithische Travertinfundstelle von Bilzingsleben Kr. Arnstadt. — EAZ, 1977, № 1, S. 25—39; Mania D., Vlcek E. Altpalaolithische Funde mit Homo erectus von Bilzingsleben (DDR). — AR, 1977, N 29, S. 603—616.
- ²⁷ Lumley H. Cultural evolution in France in its Palaeoecological Setting during the Middle Pleistocene. — After the Australopithecines, 1975, p. 773—780.
- ²⁸ Анисюткин Н. К., Кетрару Н. А. Грот Выхватинцы и проблема домустьерских памятников Молдавии. — В кн.: Проблемы антропологии Молдавии. Кишинев, 1982, с. 120—133.
- ²⁹ Bosinski G. L'Acheuleen en Europe Centrale du Nord. — Nice, 1976, p. 52, 59.
- ³⁰ Luttropp A., Bosinski G. Der altsteinzeitliche Fundplatz Reutersruh bei Zeigenhain in Hessen. — Fundamenta, 1971, N A/6, S. 8—25.
- ³¹ Bosinski G. L'Acheuleen en Europe Centrale du Nord, p. 59.
- ³² Tode A. Die Untersuchung der palaolithischen Freilandstation von Salzgitter—Lebenstedt. — EG, 1953, № 3, S. 144—215; Tode A. Der altsteinzeitliche Fundplatz Salzgitter—Lebenstedt. — Köln, Wien, Böhlau, 1982, S. 1—50.
- ³³ Vries H. Radiocarbon dates for Upper Eem and Wurm—Interstadial samples. — EG, 1958, N 9, p. 14; Grote K. Die Grabung 1977 in der mittelpalaolithischen Freilandstation Salzgitter—Lebenstedt. — AK, 1978, № 8, S. 155—162.
- ³⁴ Bosinski G. L'Acheuleen en Europe Centrale du Nord, p. 52; Bosinski G. The transition Lower / Middle Palaeolithic in Northwestern Germany, p. 166.
- ³⁵ Bosinski G. Die mittelpalaolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa, S. 103—104.
- ³⁶ Toepfer V. Das Acheuleen auf dem Boden der Deutschen Demokratischen Republik. — Anthropologie, 1981, N 19/1, S. 55—77.
- ³⁷ Bosinski G. The transition Lower/Middle Palaeolithic in Northwestern Germany, p. 1866.
- ³⁸ Bosinski G. L'Acheuleen en Europe Centrale du Nord, p. 55, 59.
- ³⁹ Grahmann R. The lower palaeolithic site of Markkleeberg and other comparable localities near Leipzig. — TAPS, 1955, N 45, p. 509—687; Baumann H., Mania D., Toepfer V., Eismann L. Die palaolithischen Funde von Markkleeberg bei Leipzig. — Berlin, 1983, S. 280.
- ⁴⁰ Bosinski G. Die mittelpalaolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa, S. 152.
- ⁴¹ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы, с. 146.
- ⁴² Lumley H. Op. cit., p. 748—752.
- ⁴³ Bonifay E., Bonifay M. Les inedits de la prehistoire Auvergnate. — Musée Bargoin, 1983, p. 90—104.

О. С. СМИРНОВ

Нові неолітичні пам'ятки у верхній течії Сіверського Дінця

У зв'язку з будівництвом водосховища на р. Сіверський Донець Білгород-Деснянською експедицією Інституту археології АН УРСР було досліджено поселення Шосейне. Воно знаходилося в 20 км нижче м. Білгород, між селами Приютівка та Безлюдівка Щебекинського району Белгородської області. Поселення займало великий мис борової тераси Дінця, створений злиттям долини річки та її безіменної лівобережної притоки.

На пам'ятці трапилися залишки поселення пізньозрубного часу та селища I тис. н. е. Більшість знахідок також датується цими двома періодами. Одночасно виявлено і сліди неолітичної стоянки, що існувала тут у більш ранній час.

Матеріали кам'яного віку представлено фрагментами кераміки, крем'яними відщепами, знаряддями, нуклеусами та ін. Фрагменти кераміки залягали в нижній частині культурного шару, на контакті з материком. Вони сконцентровані на ділянці, де, очевидно, збереглися залишки непорушеного шару неолітичного часу. Будь-якої закономірності в розподілі крем'яного матеріалу простежити неможливо. Уламки, відщепи, крем'яні вироби траплялися на всій площі поселення на різних рівнях. Можна лише зазначити їх найбільшу концентрацію в кінці мису.

Всі уламки неолітичного посуду (блізько 30) виготовлено із глини з домішкою піску. Тісто добре вимішане, цупке. Поверхня темно-жовтого кольору. Внутрішня та зовнішня поверхня посуду покрита гребінчастими розчосами. Товщина стінок у середньому 7 мм.

Черепки належать одній-двоюм близьким за формою посудинам. Це закриті горщики, очевидно, гостродонні зі слабо вираженими заокругленими плічками і невеликою циліндричною шийкою.

Орнамент із циліндричних ямок розміщений рядами у поєднанні з виїмками, нанесеними кутом пластини, вкриває всю поверхню посудини (рис. 1, 1, 2). Є фрагменти, орнаментовані лише витягнутими заглибинами, нанесеними в різних напрямках, які і створюють орнаментальні зони (рис. 1, 3). Шийка прикрашалася двома рядами циліндричних ямок, нанесених у шахматному порядку зсередини посудини, що утворювали на зовнішній поверхні «перлинний» орнамент. Зріз вінець прикрашено поперечними відбитками гладенької палички (рис. 1, 1).

Наявні матеріали піддаються достатньо точній культурно-хронологічній інтерпретації. Характер неолітичної кераміки свідчить про належність її до культури ямково-гребінцевої кераміки України. Вона досить близька до матеріалів поселення Комсомольське на р. Сіверський Донець¹, Попівка поблизу гирла р. Хорол² та інших пам'яток, розташованих у басейні Сіверського Дінця та на лівобережних притоках Дніпра. Ця обставина дає підставу віднести неолітичні матеріали до сіверсько-донецького (південноукраїнського) регіону культури ямково-гребінцевої кераміки³.

Привертає увагу форма та характер орнаментації верхньої частини горщиків зі стоянки Шосейне. Як уже зазначалось, це закриті посудини з невеликою прямою шийкою. Посуд із циліндричною шийкою характерний для середньостогівської культури. Особливо характерна

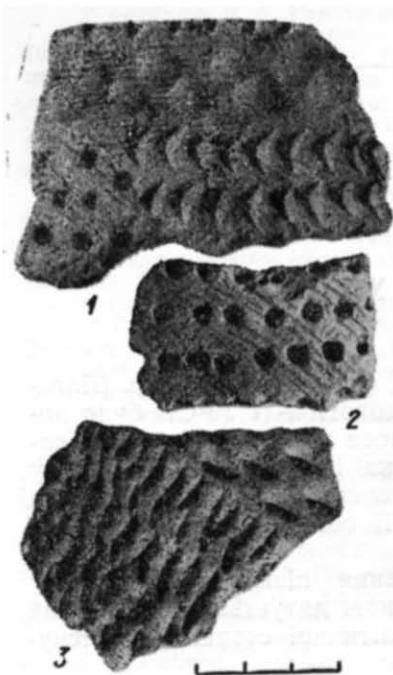

Рис. 1. Кераміка стоянки Шосейне (1—3).

стогівські поселення типу другого етапу культури і до н. е.

Більшість знахідок з кременю на поселенні Шосейне представлена різними відщепами та уламками. Знаряддя з кременю нечисленні і нараховують до десяти виробів. Усі вони виготовлені з крейдяного плитчастого кременю темно-сірого або чорного кольору.

Скребки, виготовлені на відщепах, багаточисленні в комплексі знарядь. Більшість із них кінцеві, із заокругленим робочим краєм, оформленім крутою притуплюючою ретушшю. Бокові грані звичайно неретушовані (рис. 2, 3, 6, 8, 9).

Один скребок — з прямоскошеним робочим краєм (рис. 2, 7), інший — округлої форми, з ретушшю, нанесеною майже по всьому периметру знаряддя (рис. 2, 4). Привертає увагу виріб, що поєднує функції скребка і ножа (рис. 2, 2). Зовні він нагадує скребок, однак скребкову функцію виконувала лише бічна частина знаряддя, оформлена крутою ретушшю. Верхня частина відщепу сформована загострюючою ретушшю, що характерно для ріжучих знарядь. Наявність таких скребків-ножів відзначено до пізньонеолітичних пам'яток Сіверського Дніця⁷.

До скребкових знарядь належить і скребачка, виготовлена з аморфної пластини (рис. 2, 5). Ретуш нанесено переважно з боку спинки, хоча є і незначна підправка з черевця.

Різці, представлені подвійним виробом на куті зламаної пластини (рис. 2, 10), подібні до тих, що знайдені на Яремівській стоянці⁸.

Інші крем'яні вироби стоянки Шосейна представлено невеликими ножеподібними пластинками, трапецієподібними в перетині (рис. 2, 11—13), крем'яними відбійниками з характерними слідами забитості (рис. 2, 15), нуклеусами (рис. 2, 14).

Крем'яний комплекс стоянки типовий для пізньонеолітичних пам'яток басейну Сіверського Дніця. Для них характерне переважання скребків, як правило, кінцевих та округлої форми⁹. На другому місці стоять різці, серед яких виділяються різці на куті зламаної пласти-

така форма горщиків для поселень типу Деріївки, є вони і на поселенні Комсомольське, Середньостогівську кераміку на Сіверському Дніці знайдено на північ від м. Ізюм⁴. Тут на південній межі Лісостепу відбувалися досить активні контакти між північними неолітичними племенами і населенням епохи міді. Наслідуванням середньостогівському посуду і пояснюється поява на неолітичних стоянках горщиків з циліндричним горлом.

Особливо близькі кераміці стоянки Шосейне фрагменти неолітичного посуду з поселення Деріївка та середньостогівський посуд⁵. Для останнього характерна ямкова орнаментація в поєднанні з горизонтальними рядами насічок, а також два-три рядки перлин під вінцями⁶. Зріз вінця прикрашено відбитками палички, як і на кераміці зі стоянки Шосейне.

Таким чином, форма неолітичного посуду стоянки Шосейне і знахідки аналогічної кераміки серед матеріалів поселення Деріївка дають можливість синхронізувати ці два комплекси. Середньо-Деріївка, Комсомольське належать до датуються першою половиною III тис.

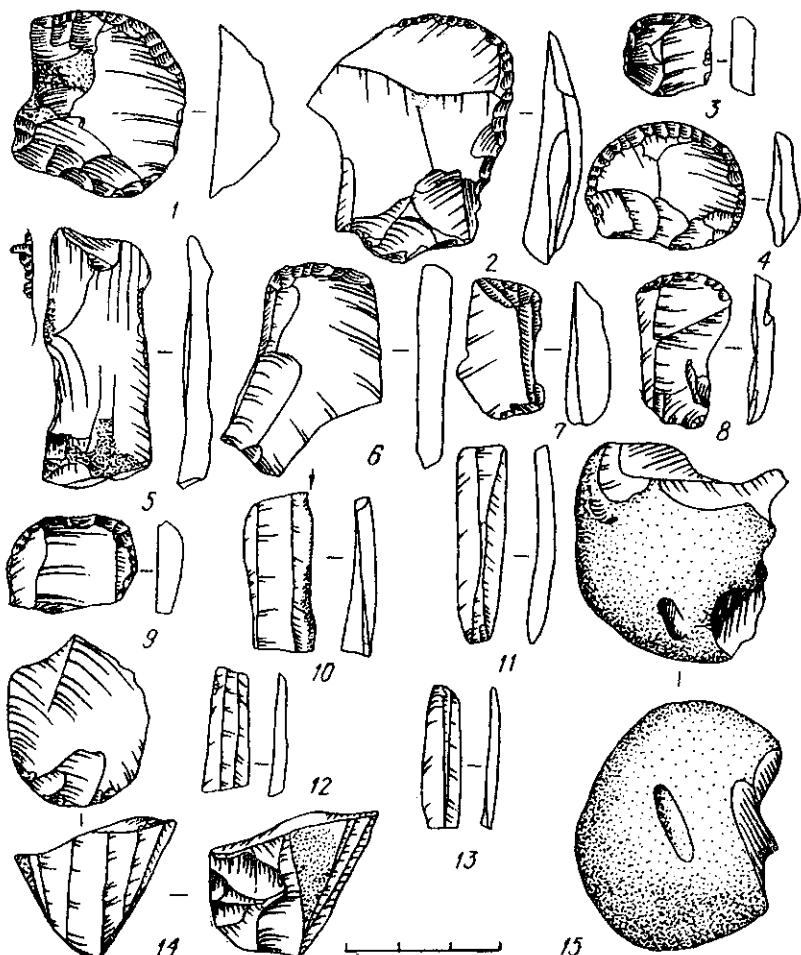

Рис. 2. Крем'яні знаряддя стоянки Шосейне (1—15).

ки¹⁰. Стверджує це припущення і наявність знарядь типу скребків-ножів.

Таким чином, аналіз виробів з кременю та кераміки стоянки Шосейне дає можливість віднести її до кола пам'яток культури ямково-гребінцевої кераміки України, її сіверсько-донецького регіону. В хронологічному відношенні стоянка Шосейне належить до другого етапу розвитку цієї культури, очевидно, до його кінця. Пам'ятки третього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки України знайдено лише на Десні та Сеймі, на Сіверському Дніпрі їм на зміну приходить населення раннього бронзового віку.

Крім стоянки Шосейне, експедиція обстежила ще дві неолітичні пам'ятки. Це стоянка Пушкарська I, розташована на дюні в заплаві лівого берега Дніпра навпроти с. Слобідка Пушкарська (зараз південна околиця м. Белгород) і стоянка «Кладовище» у межах м. Белгород. Зібраний тут підйомний матеріал, серед якого є й кераміка, не лишає сумніву в їх належності до культури ямково-гребінцевої кераміки України.

Раніше найбільш північні неолітичні пам'ятки на Сіверському Дніпрі були відомі лише в районі м. Вовчанськ Харківської області. Зараз можна стверджувати, що Донець у неолітичну епоху був заселений аж до верхів'я.

Нові неолітическі пам'ятники в верхньому течії Северського Донця

Резюме

В статті публікуються нові матеріали, обнаружені при розкопках стоянки Шоссейно, розташованої на лівому березі р. Северський Донець в Шебекинському районі Бєлгородської області. Встреченные обломки неолитических сосудов и кремневые орудия позволяют отнести памятник ко второму этапу культуры ямочно-гребенчатой керамики Украины, к ее северско-донецкому региону.

К этой же культуре относятся обнаруженные на южной окраине г. Белгород две новые неолитические стоянки.

¹ Телегін Д. Я. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України. — Археологія, 1959, т. 11, рис. 5.

² Товкачевский В. А. Неолитическое поселение у с. Поповка на р. Хороле. — КСИА АН ССР, 1961, вып. 11, с. 81, рис. 1, 5—7.

³ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976, с. 119.

⁴ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 15.

⁵ Там же, рис. 33.

⁶ Там же, с. 63.

⁷ Телегін Д. Я. Неолитические памятники среднего течения Северского Донца. — СА, 1959, вып. 29/30, с. 169, рис. 5, 4.

⁸ Телегін Д. Я. Яремовская неолитическая стоянка. — КСИИМК, 1955, вып. 59, рис. 19, 7, 8.

⁹ Телегін Д. Я. Неолитические памятники среднего течения Северского Донца, с. 166.

¹⁰ Там же, с. 167.

А. С. РУСЯЄВА, Н. Г. САЗОНОВА

Керамічний комплекс архаїчного часу із Ольвії

У результаті багаторічних досліджень в Ольвії на ділянці АГД відкрито понад 40 напівземлянок, що являли собою житловий квартал архаїчного часу. Заповнення цих жител, які збереглися найчастіше фрагментарно, неоднорідне, з невеликою кількістю речового матеріалу. Виняток становить розкопана у 1976 р. напівземлянка, керамічний комплекс якої являє собою значний інтерес для історії Ольвії раннього періоду її існування.

Ця напівземлянка (квадрати 298, 299) збереглася частково, зруйнована в західній і південно-західній ділянках у V—III ст. до н. е. (рис. 1). Вона має прямокутну форму з дуже заокругленими кутами, витягнута зі сходу на захід, розмірами $4,95 \times 2,50$ м, висота північної стінки 1,75 м, південної — 0,40 м. Стіни і заповнення східної та південної частин напівземлянки зруйновані численними невиразною форми заглибленнями класичного та елліністичного періодів. Під час її побудови були частково зруйновані більш ранні напівземлянка № 29, розміщена безпосередньо біля східної стіни (її долівка на 0,10 м вища долівки напівземлянки № 25), і яма № 19, що знаходилася за її північно-східною стінкою. В місці прилягання до стіни яма заповнена числом живоглинняним з гумусними крихтами ґрунтом і утрамбована.

Північна стінка вертикальна, порівняно добре вирізана, сліди обмазки чи побілки відсутні. В ній видовбані дві ніші. Перша знаходилася на відстані 1,75 м від північно-східного кута, мала в плані овальну форму шириною 0,6 м, висотою 0,5 м, глибиною 0,3 м; друга — в 3 м від цього кута, прямокутна в плані з поступовим заглибленням в стіну біля долівки, розмірами: ширина 1,05 м, висота 0,85 м, глибина зверху 0,05 м, в середині 0,2 м, внизу 0,4 м. Дно обох розміщене на рівні долівки напівземлянки і не мало заглиблень нижче її рівня.

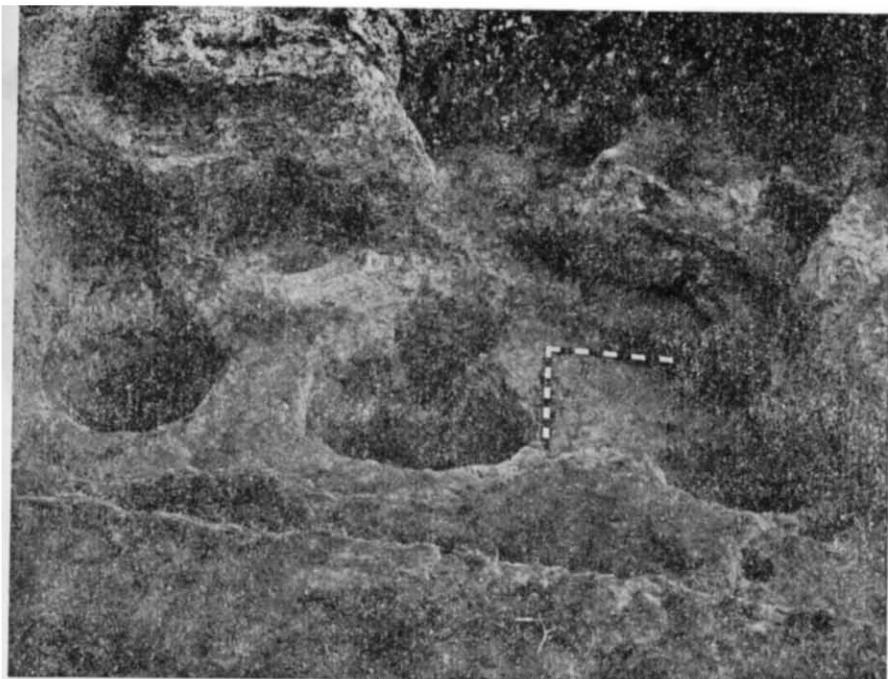

Рис. 1. Напівземлянка № 25.

Долівка глинобитна із залишками перетлілих водоростей чи трави. Західна ділянка покрита тонким (0,01 м) шаром попелу. В 0,5 м від східної стінки виявлені залишки вогнища, зруйнованого ямою № 18 рубежу VI—V ст. до н. е.

Під глинобитною трамбівкою долівки (товщина 0,02—0,03 м) посередині напівземлянки трапилися три ями, вириті в перший період її функціонування. Перша яма, округлої форми, знаходилася в 1,5 м від північно-східного кута і 0,9 м по прямій від північної стіни. Її діаметр в верхній частині 1,5 м, в нижній — 1,45 м, глибина від рівня долівки 0,8 м. Друга яма такої ж форми розміщена в 0,53 м по прямій від першої. Діаметр у верхній частині 1,35 м, у нижній — 0,95 м, глибина 0,55 м. До неї з північного боку щільно прилягало заглиблення, що мало в плані форму трикутника зі значним звуженням донизу: довжина 0,53 м, ширина 0,3 м в нижній частині; глибина від рівня долівки 0,8 м. Всі три ями були заповнені животоглиняним шаром без західок і настільки старанно утрамбовані, що не простежувалася просадка долівки над ними.

Поблизу північної стіни на площині $4,2 \times 1,5$ м заповнення напівземлянки товщиною 1,1 м залишилося не потривоженим. Воно складалося із однорідного золисто-сміттєвого шару, наповненого великою кількістю уламків різного посуду, кістками тварин і риб. Реставрувати повністю хоча б одну посудину неможливо через фрагментарність уламків.

Переважну більшість кераміки з даного комплексу становили уламки амфор різних центрів виробництва Іонії VI ст. до н. е. (5263 фрагменти). Інші (2125 фрагментів) — тонкостінний кружальний посуд, серед якого виділяються три групи: східногрецька, корінфська і аттична. Необхідно зазначити, що до двох останніх відноситься лише кілька уламків. Кераміка ж східногрецької групи, в свою чергу, поділяється на підгрупи. Найчисленнішою (понад 800 уламків) є підгрупа східногрецьких (родоско-іонійських) чаш четырьох основних типів.

Перший тип характеризують уламки тонкостінних чаш, вінця яких прикрашено крапковими розетками і променевим орнаментом. Від них

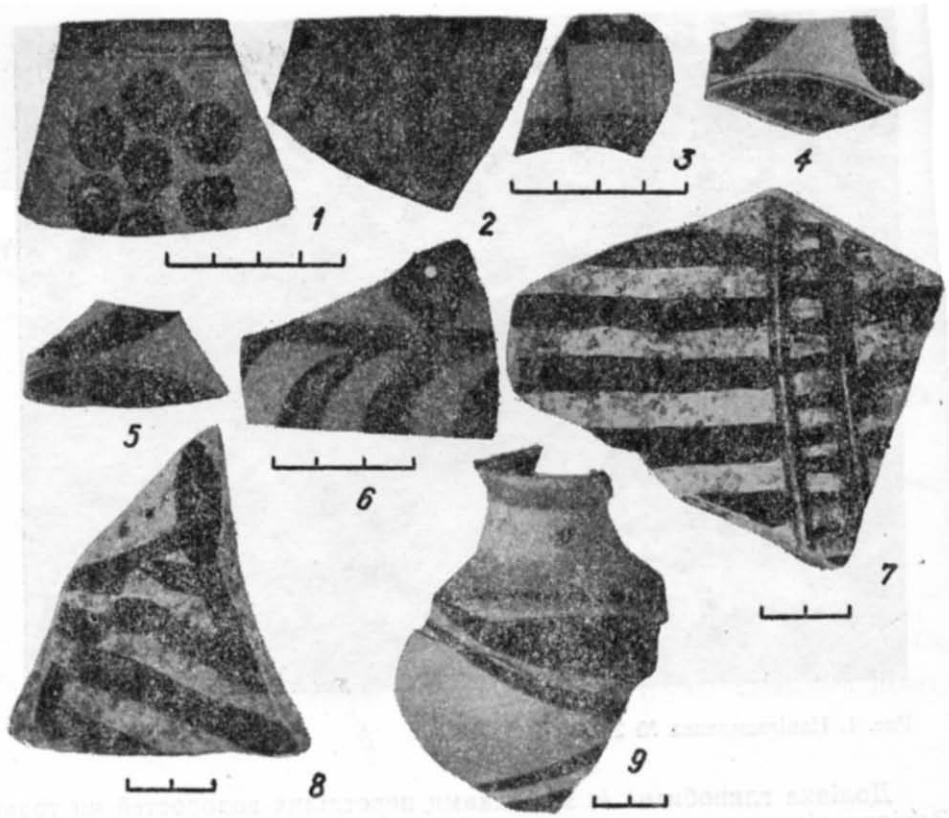

Рис. 2. Фрагменти родосько-іонійських чаш (1—5) та кераміки стилю Фікеллур (6—9).

збереглися лише вінця (рис. 2, 1, 2, 3). Відновлений діаметр посудин 17—21 см. Глина добре відмулена, щільна, із домішками білих вапнякових крихт і слюди. Колір глини варіється від червоного до світлосірого. В усіх випадках розетки являють собою шість крапок, залитих лаком і розміщених навколо однієї — центральної. На одних чаших вони нанесені охайніше чорним, іноді червоно-бурим лаком, на інших — надто недбало. Всі вони розміщувалися безпосередньо над верхньою смужкою лаку біля краю посудини, на поверхні, залишений у кольорі глини. Знизу підкresлювалися широкою смugoю лаку. З обох боків від розетки знаходився променевий орнамент, який складався переважно з дев'яти-десяти тонких ниткоподібних смуг. Внутрішня частина цих чаших заливалася чорним бліскучим лаком, по якому наносилися горизонтальні паралельні пурпурові смуги.

Цей тип півсферичних чащ на низькому кільцевому піддоні без виділених вінець з двома петлеподібними, горизонтально розміщеними ручками був поширений в Іонії та її колоніях¹. Зрідка чаши з крапковими розетками траплялися в комплексах кінця VII ст. до н. е., але більшість датується дослідниками першою половиною VI ст. до н. е., хоча вони відомі і в комплексах другої половини VI ст. до н. е.

Другий тип представлений кількома маленькими уламками чащ подібної форми, але прикрашених орнаментом, очевидно, зірочками або з'єднаними трикутниками, проведеними порівняно широкими смугами чорного лаку (рис. 2, 4). На жодному з них рисунок повністю не зберігся, однак за розміщенням ліній цей орнамент мав різні варіанти. Подібний орнамент на чаших цього типу першої половини VI ст. до н. е. відомий в Істрії і Пантікапеї, на Березанському і Бейкушському поселеннях.

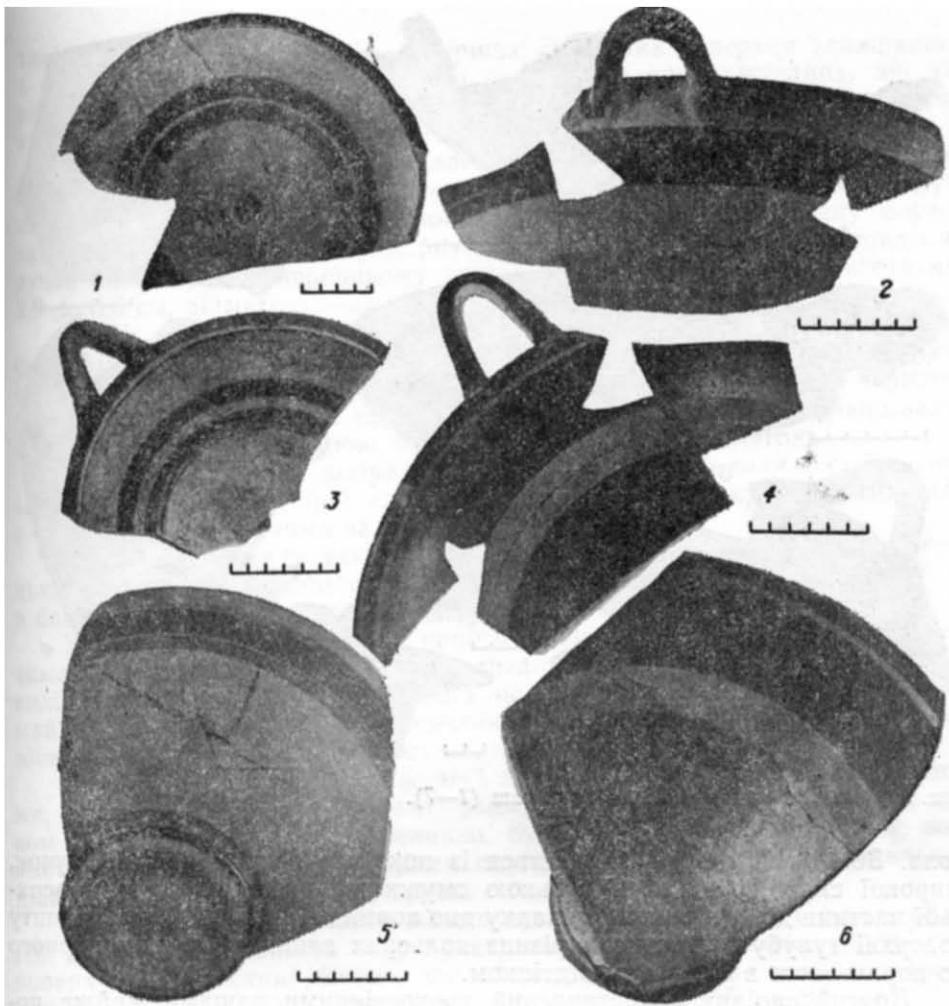

Рис. 3. Фрагменти смугастих родосько-іонійських чаш (1—6).

Третій тип представлений мініатюрними уламками чаш, край яких прикрашено стилізованою квіткою лотоса, кінці якого спущені вниз (рис. 2, 5). Склад глини і форма посудин ідентичні попереднім типам. Як і чаші другого типу, вони трапляються дуже рідко в комплексах першої половини VI ст. до н. е.²

До четвертого типу відноситься більшість посуду, прикрашеного смугастим орнаментом, який за складом глини та деякими різновидностями форми і орнаментації можна поділити на чотири варіанти. Це переважно невисокі чаші з півсферичним тулубом на низькому кільцевому піддоні (відсутній лише в останньому варіанті). В першому варіанті вінця прямі, з ледве помітною увігнутістю всередину посудини (рис. 3). Петлеподібні, горизонтально поставлені ручки прикріплені до самого краю вінець. Чаші різняться між собою за товщиною і довжиною: висота від 3,6 до 6,2 см, діаметр вінець від 15 до 19 см.

Внутрішня поверхня посуду повністю залита лаком різних кольорів (чорним, бурим, червоним), по краю вінець проведено тонку пурпурну смугу. Іноді знаходять чаші, внутрішня частина яких залишена в кольорі глини, а посередині корпусу розведенім червоним лаком проведено смугу, розділену тонкою смужкою чорного. Дно прикрашено невеликою плямою округлої форми, іноді цілком залите пурпуром або розведенім лаком, нерідко тут проведені один чи два концентричні

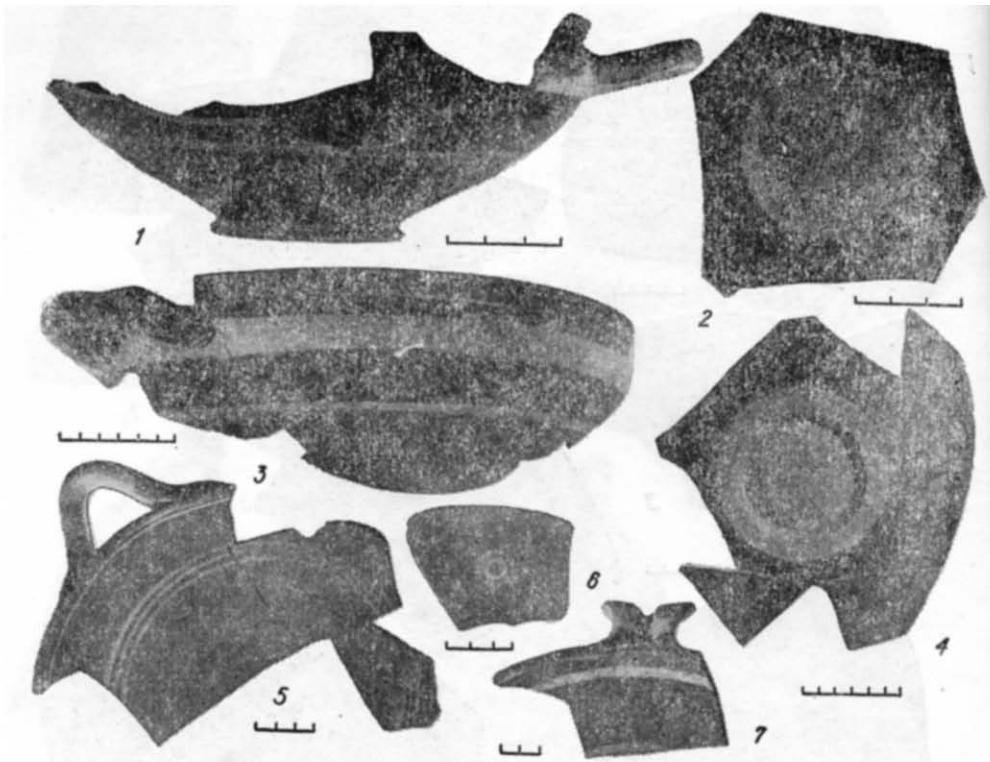

Рис. 4. Фрагменти родосько-іонійських чаш (1—7).

кола. Зовнішній декор складається із покритих лаком вінець і ручок, широкої смуги, розділеної вузькою смужкою в кольорі глини і верхньої частини дна (в одному випадку дно повністю залите лаком). Решту поверхні тулубу залишено в різних кольорах глини — від пурпурного до коричневого з сіруватим відтінком.

Другий варіант представлений тонкостінними чашами майже подібної форми, але з добре виділеними відігнутими назовні широкими вінцями (рис. 4, 1—4). Розміри чаш: висота близько 6 см, діаметр вінець від 14,8 до 19 см. На відміну від попереднього варіанту тут трапляються не лише петлеподібні, а й округлі в плані ручки різної товщини, з внутрішнього боку зафарбовані лаком.

Внутрішня поверхня чаши залита чорним чи бурим лаком, в кольорі глини залишено широку смугу на вінцях і дні. Корпус посудини із внутрішнього боку також майже повністю зафарбований темним лаком, в кольорі глини залишенні дно та дві смуги: одна — на рівні ручок, інша — трохи нижче.

Глина чащ цього варіанту значно відрізняється від раніше розглянутих. Вона найчастіше сірого або темно-коричневого кольору з великою кількістю вапнякових вкраплень, менш щільна. Лак також менш якісний, часто розведений, на посуді помітно сліди від пензлів (в одному випадку прокреслено графіто — хш).

До третього варіанту відносяться чаши з прямими, ледь потовщенними біля самого краю вінцями (рис. 4, 5—7). Овальні за формуєю ручки прикріплювалися вручну після виготовлення тулубу чаши, інколи — досить неохайно (рис. 3, 2). В двох випадках трапилися жолобкоподібні ручки з невеликим розширенням біля краю (рис. 4, 7). Розміри чащ: висота близько 4 см, діаметр вінець 10—11 см.

Внутрішня поверхня чащі покривалася дуже розведенім лаком червоного чи темно-коричневого кольору, по якому проводилися тонкі концентричні кола білою фарбою: під вінцями — одна, в середній час-

тіні — три тонких або дві — ширших. Зовнішня поверхня залишалася в кольорі глини, іноді навіть без старанного загладжування, що характерно для розглянутих посудин. Глина яскраво-червона зі значними вкрапленнями слюди і розтертого вапняку.

Четвертий варіант представлено чашами з прямими трикутними в розрізі вінцями. Від усіх попередніх чаш вони відрізняються відсутністю добре виділеного кільцевого піддону. Дно має сферичну форму, яка повільно переходить у корпус. Форма і технологія виготовлення ручок аналогічна попередньому варіанту. Розміри посудин: висота від 2,9 до 3,6 см, діаметр вінець від 9 до 15 см.

Декор внутрішньої поверхні чаш складається із горизонтальних смуг, різних за ширину і місцем розміщення, проведених розведенім, іноді зовсім тъмяним лаком, який варіюється від чорного до червоно-бурого кольорів. Дно, як правило, прикрашене кільцем, суцільно залитим лаком або проведеною однією концентричною смugoю.

Глина найчастіше добре відмулена, червона; інколи чаші цього варіанту бувають із сірої глини, насищеної білими вкрапленнями, або з чорними вкрапленнями залізняку.

Всі варіанти типу так званих родосько-іонійських, або східно-грецьких «смугастих», чаш широко використовувалися в VI ст. до н. е. в багатьох античних містах Греції³.

У керамічному комплексі напівземлянки № 25 зафіксовано також чимало уламків від блюд πιναξ, серед яких за формуою вінець можна виділити чотири варіанти. Днища не збереглися. Всі посудини мали майже пласку поверхню з невеликою місткістю. Через фрагментарність уламків повну форму посудин відновити не вдалося.

Перший варіант представлений широкими валикоподібними вінцями, злегка відігнутими назовні, зафарбованими чорним чи бурим лаком. Внутрішню частину, очевидно, було повністю залито лаком, зовнішню — прикрашено широкими смугами (рис. 5, 1—3). Відновлений діаметр блюда — від 5,5 до 7,5 см.

Блюда другого варіанту мають вузькі вінця, відігнуті також вниз. Під ними із зовнішнього боку проведено вузьку смугу лаку, внутрішню поверхню на частині блюда, що збереглася, суцільно залито темним лаком (рис. 5, 4, 5). Відновлений діаметр — від 7,5 до 9,5 см.

До третього варіанту належить посудина зувігнутими всередину прямими вінцями, зафарбованими з обох боків широкою смugoю бурого чи червоного лаку. Її внутрішня поверхня, за винятком дна і вузької смуги на тулубі, залишена в кольорі глини. Розміри блюда — від 7,5 до 9,5 см. Стінки цього варіанта посуду значно товщі, ніж попереднього (рис. 5, 9—11).

До четвертого варіанту відносяться невеликі тонкостінні блюда з дуже ввігнутим всередину, неначе нависаючим краєм (рис. 5, 6—8). Відновлений діаметр — від 6,6 до 9,5 см.

Тъмяним чорним або червоним лаком зафарбувалася з обох боків верхня частина вінця, іноді наносилися тим же лаком дві поєднані горизонтальні смуги на зовнішній поверхні.

Глина всіх блюд за складом і кольором однакова: добре відмулена, тісто щільне, колір — від чорвоного до світло-сірого з вкрапленнями блискіток слюди, рідко — білих вапнякових крихт.

Напевне, посуд типу пінаків, як і чаш, був дуже поширеній, але з огляду на його ординарність і погане збереження не привертав увагу дослідників⁴. Декор, склад глини і технологія виготовлення безсумнівно свідчать про їх одночасне виробництво в тих самих керамічних майстернях, де виготовлялися і чаші із смугастим орнаментом.

У заповненні напівземлянки знайдено також одну цілу і чотири фрагментовані кришки від іонійських лекан, злегка заглибленої форми із широким пласким краєм і ручкою в верхній частині у вигляді круглого приліпу (рис. 6, 3, 4). Висота кришок 2,5—2,8 см, діаметр близько 11 см. Внутрішня поверхня залишена в кольорі глини, зовніш-

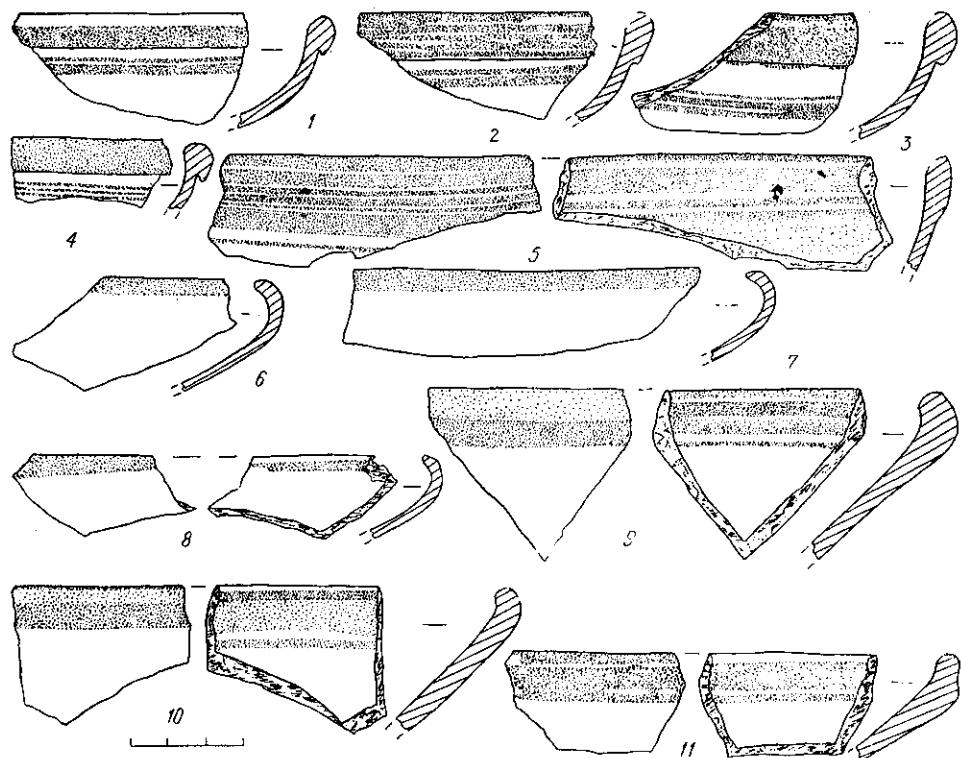

Рис. 5. Уламки блюд (1—11).

ня декорована горизонтальними, різної ширини смугами чорним, бурим і червоним лаком. Особливо старанно орнаментовані ручки. Глина червона, різних відтінків, з великою кількістю блискіток слюди, добре відмулена.

Порівняно численні іонійські ойнохой і ольпи, прикрашені смугастим і хвилювим орнаментом. До перших відносяться дуже фрагментовані верхні частини посудин, які свідчать, що вони були невеликих розмірів, з трипелюстковим горлом і овальною в розрізі ручкою. Тьмяним лаком темного кольору покривалася горловина і ручка. Глина добре відмулена, переважно червона і сіра з блискітками слюди. На одній горловині виявлено чітко вибите прямокутної форми заглиблення, всередині якого добре простежуються три рельєфні смуги, довжиною 0,4 см, очевидно, різновид тавра, що маловідоме на посудинах такої форми в цей час (рис. 7). Аналогічне тавро знайдено в Ольвії в районі теменоса на ручці іонійської амфори, що датується кінцем VI—початком V ст. до н. е.

Ойнохой іонійського виробництва в шарах VI ст. до н. е. нерідко трапляються в Ольвії, на Березанському поселенні, в архаїчних шарах Боспору і Істрії⁵.

Значно частіше зустрічаються ольпи малих розмірів. У розглядуваному авторами комплексі виділяються посудини на низькому, розширеному до низу кільцевому піддоні, що нагадує піддон родосько-іонійських чащ збільшеного розміру. Вінця валикоподібні, злегка відгнуті. Ручки (округлі, овальні, пласкі в розрізі) різні за товщиною: залежно від розміру посудини. Тулуб не зберігся. Відновлена висота ольп — близько 20 см, діаметр горла — від 9 до 13 см.

Лаком — бурим, червоним, тьмяним, чорним — покривалися ручки, вінця, нижня частина посуду. В деяких на горлі, ручках і стінках є смугастий чи хвилястий орнамент різної конфігурації. Подібного типу ольпи відомі на Березані і в Істрії⁶.

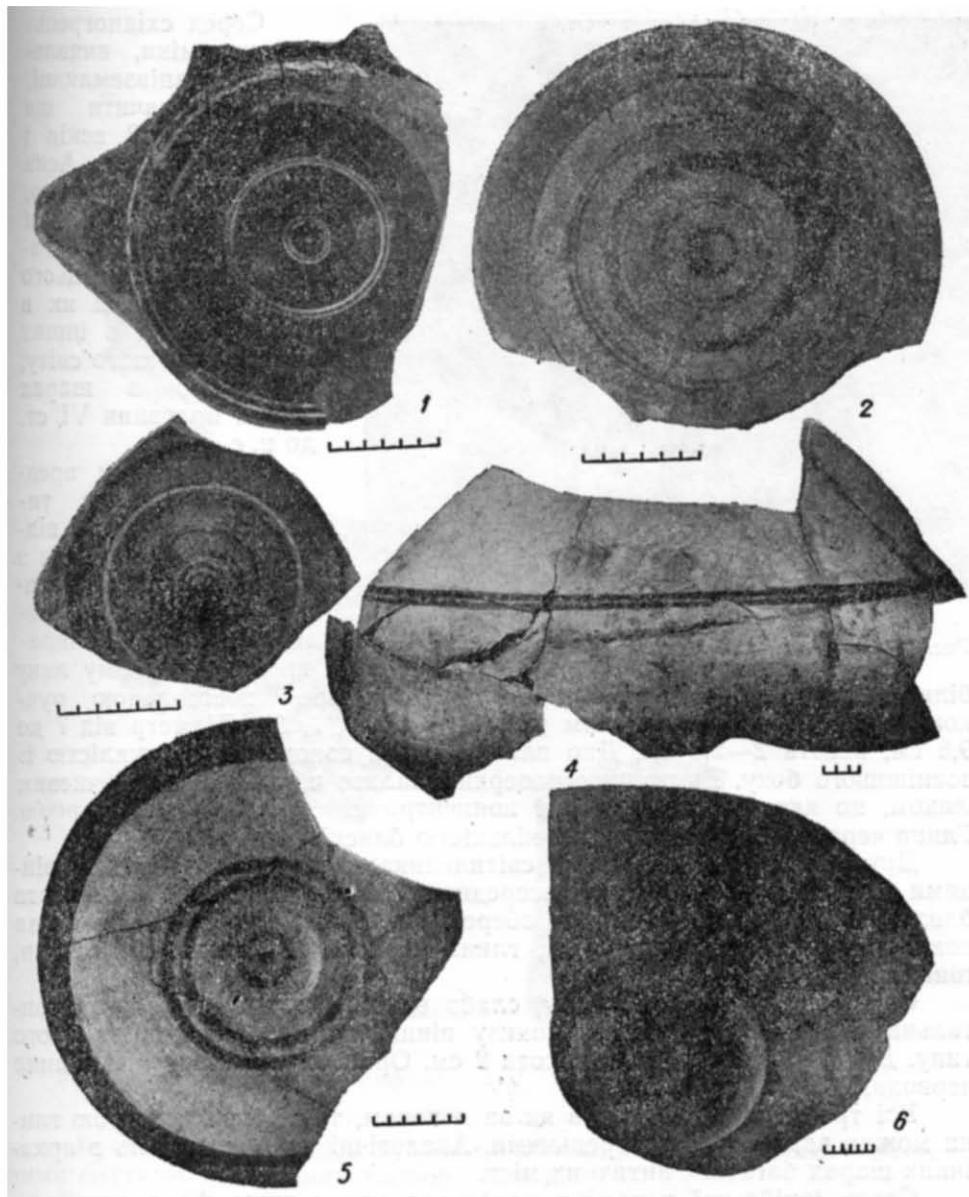

Рис. 6. Іонійські світильники (1, 2), кришки лекан (3, 4) та фрагменти стамноса (5, 6).

До другого типу належать невеликі за розміром посудини на пластиковому піддоні з майже циліндричним тулубом, злегка розширеним у середній частині і вузьким горлом з різко відігнутими назовні вінцями. Відновлена висота від 8,5 до 14 см, діаметр горла 3—5 см. На зовнішню поверхню тулуба наносилися різної ширини смужки таким самим лаком, що і на попередніх посудинах. Глина обох типів посудин добре відмулена, має червонуватий чи сіруватий колір з домішками блискіток слюди і вапнякових крихт.

Третій тип представлений уламками нижньої частини однієї посудини на сферичному піддоні, який повільно переходить у тулуб. Зовнішня поверхня старанно загладжена і заполірована, декорована вузькими смугами бурого лаку. Глина світло-червона, добре відмулена, щільна, з великою кількістю блискіток слюди. Фрагментарність уламків не дає можливості відновити форму посуду.

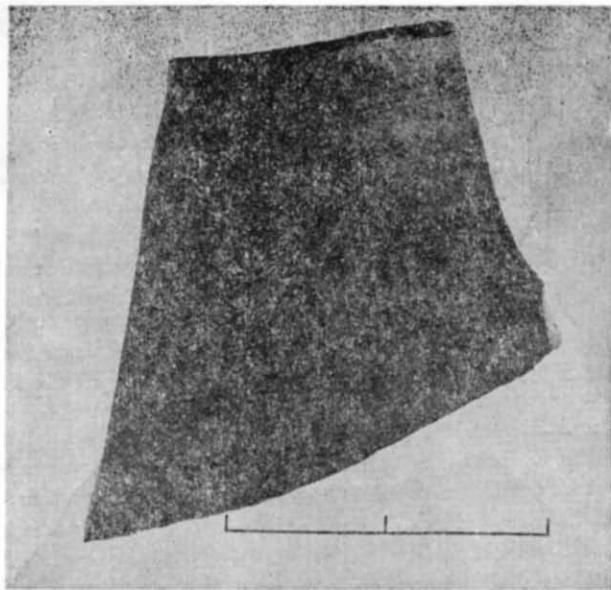

Рис. 7. Клеймо на вінці ойнохой.

білими смугами, петлеподібною, горизонтально поставленою ручкою і грубувато виготовленим ріжком (рис. 6, 1, 3). Діаметр від 7 до 9,8 см, висота 2—2,5 см. Дно пласке, з конусоподібною випуклістю із зовнішнього боку. Внутрішню поверхню залито чорним або коричневим лаком, по якому проведено дві концентричні смуги білою фарбою. Глина червона і сіра, з великою кількістю бліскіток слюди.

Другий тип представлений світильниками з горизонтальними вінцями і циліндричним отвором всередині. Діаметр близько 9 см, висота близько 2 см. Ручка і ріжок не збереглися. Вінця і внутрішня частина покриті чорним і бурим лаком, глина червона з бліскітками слюди, тонка.

Світильники на невисокому, слабо вираженому піддоні з горизонтальними, злегка опущеними донизу вінцями відносяться до третього типу. Діаметр близько 8 см, висота 2 см. Орнаментація відсутня. Глина червона, добре відмулена.

Всі три типи світильників як за декором, так і за структурою глини можна вважати східногрецькими. Аналогічні типи знаходять в археологічних шарах багатьох античних міст.

Серед іонійської кераміки привертає увагу дуже фрагментована, товстостінна посудина, можливо, типу стамносу (рис. 6, 5, 6). Від неї збереглося дно, що має потовщену валикоподібну основу, діаметром 13,5 см, і кілька стінок від верхньої частини тулуба з круглими товстими, підведеніми ручками. Посудина з добре загладженою поверхнею прикрашена паралельними смугами темно-коричневого і червоного лаку. Глина добре відмулена, щільна, червона з домішками слюди і валнякових крихт.

Група хіоської кераміки представлена невеликою кількістю уламків маленьких ольп з широким типу розтрубу горлом на такому самому пласкому піддоні, як і іонійські. Діаметр вінця від 4 до 7 см, висота — від 10 до 13 см. В окремих випадках вінця мають горизонтальну форму і відігнуті назовні. В одного фрагмента посудини вінця цілком прямі, неохайно посаджена ручка виступає над посудиною, суцільно зафарбована червоним лаком. Вінця її орнаментовані вертикальними, паралельно розміщеними смугами, що нанесені розведеним червоним лаком. Весь тулуб покритий щільним жовтувато-білим облицюванням, зверху якого проведені горизонтальні смуги чорним або червоним ла-

кером. Серед східногрецької кераміки, виявленої в напівземлянці, слід відзначити ще уламки від 2 асків і 23 світильників. Аски за величиною, формою, структурою і кольором глини аналогічні багатьом посудинам цього типу, знайденим як в Ольвії, так і в інших містах античного світу, переважно в шарах другої половини VI ст. до н. е.⁷

Світильники представлено трьома типами. До першого відносяться світильники з широким горлом, з глибоковогнутими всередину вінцями, прикрашені по чорному лаку

Рис. 8. Фрагменти хіоської амфори.

ком. Ручки прикрашались вузькими або широкими, неохайно нанесеними смугами того самого кольору лаком.

Глина в основному світло-червона, іноді з сіруватим відтінком на зламі, добре відмулена, з незначними білими і темними вкрапинами.

Такий же тип посуду переважно датується серединою — другою половиною VI ст. до н. е.⁸

Очевидно, до цієї самої групи відноситься кілька уламків від стінок і частини вінець великої ойнохой чи амфори (рис. 8).

Поверхня посудини покрита щільним ангобом, на тлі якого чорним лаком зображені орнамент у вигляді гірлянд з лотосу і плям сферичної форми. Під ручками — орнамент у вигляді драбинки і вертикальних смужок. При орнаментуванні використовували гравірування, яке виконувалося недбало. Горло повністю зафарбовувалося чорним лаком. Глина рожева із сіруватим відтінком з білими домішками і малопомітними блискітками слюди.

До кераміки стилю Фікеллуря відноситься кілька незначних мало-виразних уламків стінок, напевне від ойнохой або амфор. По світловому облицюванню зроблений орнамент у вигляді драбинки чорним лаком (рис. 2, 7, 8). На іншому фрагменті — сегментоподібний орнамент, вміщений між двома горизонтальними смугами, внизу — частина ро-

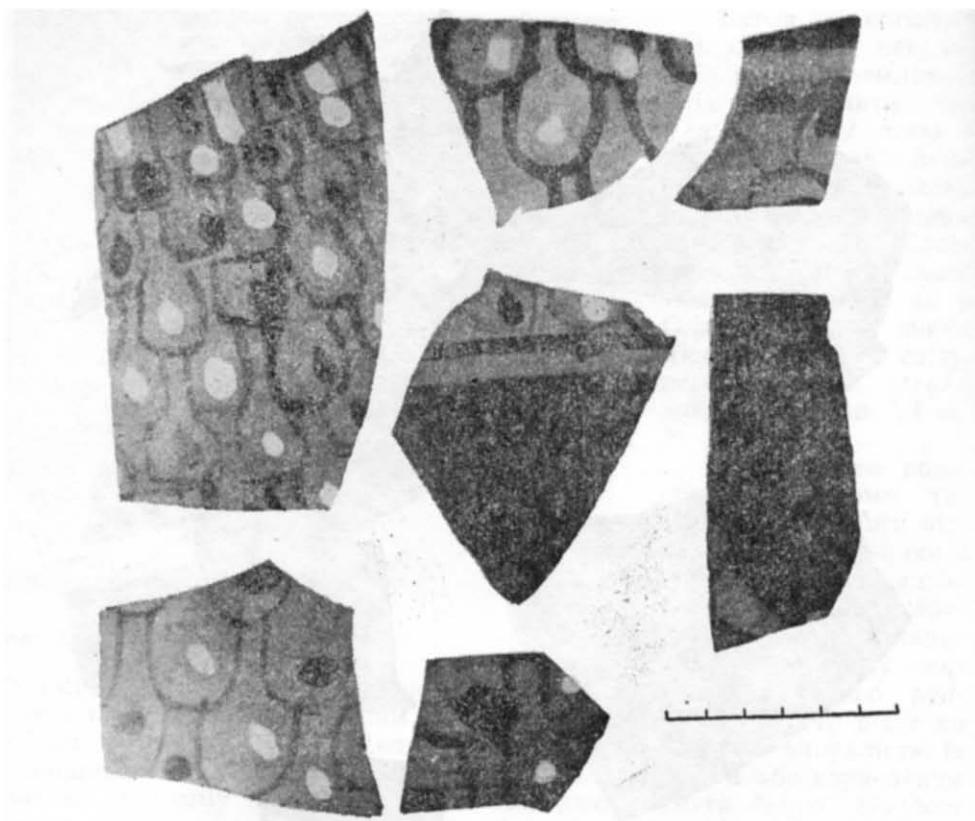

Рис. 9. Фрагменти стінок клазоменських амфор.

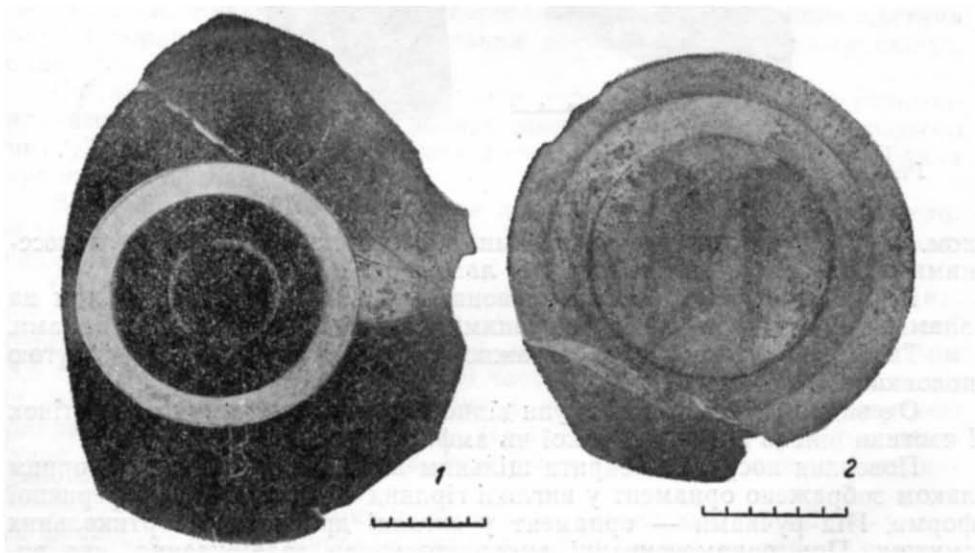

Рис. 10. Фрагменти днищ посуду з графіті та діпінти (1, 2).

зетки (рис. 2, 6). Глина світло-рожевого тону з великою кількістю блискіток слюди. Подібний тип орнаментації трапляється на посудинах типу амфор і ойнохой середини—третьої чверті VI ст. до н. е.⁹

До клазоменської кераміки відноситься близько десяти уламків стінок від амфор з так званим лускатим орнаментом (рис. 9). Цей тип

амфор часто знаходять в архаїчних шарах Ольвії, Березані та інших античних міст (за класифікацією Р. Кука — група Кніпович)¹⁰.

Привертають увагу уламки фрагментованого амфориску (можливо, ойнохой) з широким, зафарбованим темним лаком, горлом (вінця не збереглися). Дно посудини мало невисокий піддон, на якому червоною фарбою були написані дві великі літери ВІ (рис. 10, 2). У нижній частині посудини на фоні коричневої глини зображені в русі жіноча і чоловіча фігури темно-коричневим лаком, деталі костюму і рис обличчя оздоблені білою фарбою і гравіруванням, пояс і волосся — пурпуром (рис. 11, 12). Жінка одягнена в хітон з коротким рукавом, який біля ліктя прикрашений вузькою каймою з білих крапок. Така сама кайма на ший і поясі. На рукаві неохайно прокреслена розетка. Донизу від поясу хітон прикрашають хвилясті лінії: три — білою накладною фарбою, дві — гравіруванням. Обличчя грубувате: з масивним підборіддям, товстим носом, неохайно прокресленим великим вухом. Довге волосся зачесане назад. Жінка повернута обличчям до чоловіка, який біжить ззаду, його фігура збереглася значно гірше. Чоловік одягнений в короткий безрукавний хітон, оздоблений на поясі і подолі каймою із білих крапок. Груди також позначені крапками. На ший простежуються кінці прокресленої у вигляді дрібних насічок бороди.

Подібність технічних особливостей виконання рисунка, а також близькість у трактуванні одягу (не зовсім охайній розпис, застосування поліхромії і гравірування, прикрашання нижньої частини одягу каймою, що складається із білих крапок, окреслених з обох боків лініями), приземкуватість фігур, вузька талія, ракурс близький зображенням жінок і комастів на клазоменських вазах, об'єднаних Р. Куком у так звану групу Урла (третя четверть VI ст. до н. е.)¹¹. Ця група кераміки в античних містах Південного Причорномор'я трапляється порівняно рідко, найбільше поширення тут набула клазоменська кераміка групи Енман і Кніпович¹². окремі елементи подібності в оздобленні одягу простежуються також на зображеннях менад на посудинах з Боспору¹³.

Корінфська кераміка представлена двома уламками широко відомих типів: мініатюрних скіфосів (чи

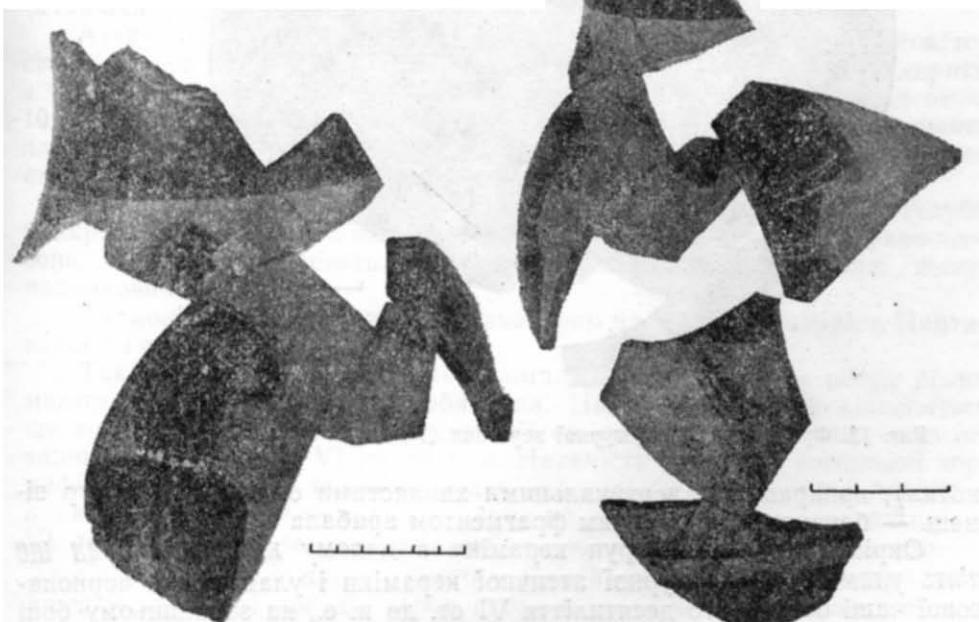

Рис. 11. Фрагмент клазоменської ойнохой із зображенням жіночої фігури.

Рис. 12. Фрагмент клазоменської ойнохой із зображенням чоловічої фігури.

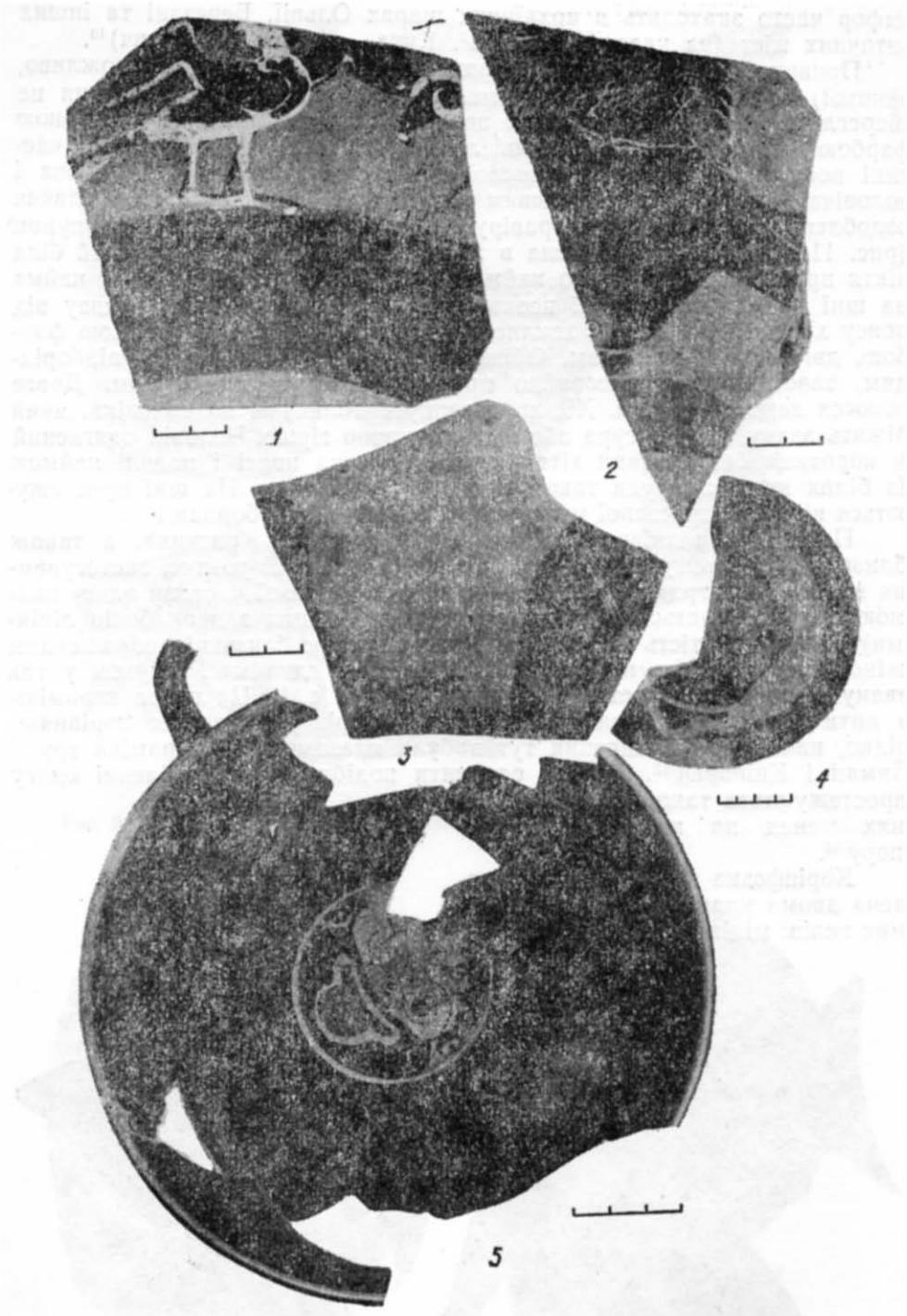

Рис. 13. Фрагменти чорнофігурної кераміки (1—5).

котил), прикрашених вертикальними хвилястими смугами (діаметр вінець — близько 4 см) і одним фрагментом арибала ¹⁴.

Окрім розглянутих груп кераміки в даному комплексі були ще п'ять уламків чорнофігурної аттичної кераміки і уламок дна чорнолакової чаші останнього десятиліття VI ст. до н. е., на зовнішньому боці якої біля дна було прокреслено графіто з двох літер В1 (рис. 10, 1). Із чорнофігурної кераміки до найбільш раннього часу (третя чверть

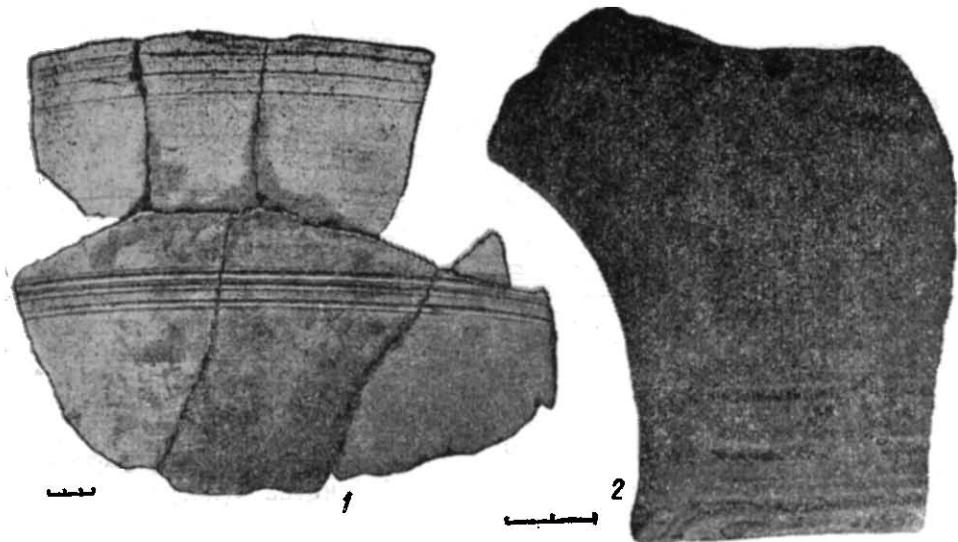

Рис. 14. Уламки стінок і нижньої частини з отвором від жаровні (1, 2).

VI ст. до н. е.) відноситься фрагмент стінки кратера, на якій збереглася нижня частина голови і частково торс з прокресленими ключицями і піднятою рукою, можливо, від фігури Геракла (рис. 13, 2). На двох фрагментованих кіліках частково збереглися зображення масок Горгон у медальйоні на внутрішньому боці, які за стилем зображення близькі до класу чащ з широкою смugoю по краю останнього десятиліття VI ст. до н. е.¹⁵ (рис. 13, 4, 5).

Інші два уламки були стінками від кіліків. На одному частково збереглася голова барана і фігура сфінкса (рис. 13, 1). Рисунок виконаний із застосуванням чорного лаку, великої кількості накладної білої фарби, пурпуру. На іншому — нижня частина чоловічої фігури в довгому хitonі і оголена нога фігури, яка біжить (рис. 13, 3). Рисунок виконаний чорним лаком із застосуванням гравірування і пурпуру. За стилем розпису і формою посудин перша датується часом не пізніше початку останньої чверті VI ст. до н. е., друга відноситься до його останньої чверті.

Аттичного виробництва, напевно, також і фрагментована товсто-стінна жаровня-підставка (рис. 14, 15), бочкоподібної форми, відкрита з обох боків, біля дна є боковий отвір напівкруглої форми висотою 10 см. Вінця широкі, прямі, різко відігнуті назовні, основа потовщена, плоска. Висота жаровні 52 см, діаметр горла близько 39 см, товщина стінок в середньому 2,5 см.

Зовнішню поверхню жаровні біля вінець, дна і посередині тулуба прикрашено паралельними заглибленими лініями. Глина яскраво-червона, тісто грубе, містить значну кількість включень слюди, піску, вапнякових крихт.

Аналогічні підставки-жаровні знайдено на афінській агорі, в Панти-капеї і Гермонасі¹⁶.

Таким чином, у керамічному комплексі представлено посуд різноманітних груп і центрів виробництва. Найраніші уламки відносяться ще до першої половини і середини VI ст. до н. е., найпізніші — до останнього десятиліття VI ст. до н. е. Наявність у даному комплексі чорнофігурної кераміки цього часу дає можливість вважати, що напівземлянка № 25 припинила своє існування не раніше останнього десятиліття VI ст. до н. е. Її заповнення, мабуть, не було поступовим, а утворилося в результаті викиду із якогось одного місця. Нагромадження такої значної кількості посуду, серед якого переважала однорідна іонійська кераміка, дає підстави вважати, що подібний викид міг утворитися в

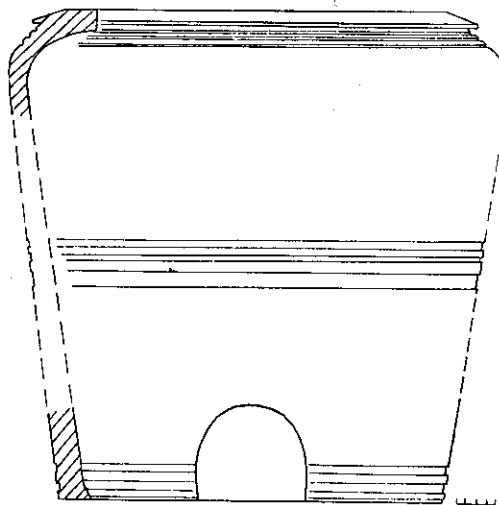

Рис. 15. Жаровня. Реконструкція.

VI, мабуть, від імені власника. Цікаво відзначити, що два написи поставлено на дорогих посудинах (північноіонійський чорнофігурний амфориск із зображенням фігур в русі і аттична чаша з Гортонею), які, можливо, були особистою власністю. Отже, даний комплекс може бути свідченням зосередження в одних руках великої кількості посуду в початковий період існування Ольвії. Такі купці, як і інші громадяни, якийсь час жили в напівземляних житлах. Кам'яних споруд цього часу на даній ділянці поки що не відкрито. Цікаво відзначити, що уламки смугастих родосько-іонійських чащ аналогічних типів траплялися в заповненні напівземлянок другої половини VI ст. до н. е., однак їх кількість не перевищувала в середньому п'яти—семи фрагментів.

Даний комплекс також свідчить, що окрім виді посуду в Ольвії існували порівняно тривалий час і побутували разом з пізнішими екземплярами. Він підтверджує і думку тих дослідників, які вважають, що родосько-іонійські кіліки із смугастим орнаментом існували в Північному Причорномор'ї аж до початку V ст. до н. е. Аналіз матеріалів комплексу дає підстави для висновків про торгівлю Ольвії в другій половині VI ст. до н. е. з різними центрами Східної Еллади, а також з Корінфом і Аттикою.

А. С. РУСЯЕВА, Н. Г. САЗОНОВА

Керамический комплекс архаического времени из Ольвии

Резюме

В результате многочисленных исследований в Ольвии на участке АГД открыто более 40 полуземлянок, в одной из которых найден редкий керамический комплекс. Он состоял в основном из большого количества амфор ионийских центров, а также различных типов тонкостенной керамики, среди которой выделяются три большие группы: восточногреческая, коринфская и аттическая. Отдельные фрагменты из этого комплекса датируются первой половиной VI в. до н. э., основная же масса относится ко второй половине VI в. до н. э.

Данный комплекс свидетельствует о том, что отдельные виды посуды могли существовать в Ольвии сравнительно длительное время и бытовать среди более поздних экземпляров. Анализируя материалы комплекса, можно заключить, что Ольвия во второй половине VI в. до н. э. поддерживала более интенсивные связи с Ионией, чем с Аттикой и Коринфом, что в общем подтверждается и другими материалами из Ольвии.

результаті знаходження такої кераміки в одному місці, скірше всього — лавці. В заповненні міг потрапити посуд і розбитий в процесі продажу. В усякому випадку на ділянці АГД серед понад 40 досліджених напівземлянок у напівземлянці № 25 (де повністю збереглася 1/3 частина заповнення) було тонкостінної кераміки більше, ніж всіх інших видів разом узятих. У комплексі знаходилася переважно кераміка, очевидно, із якогось одного іонійського центру виробництва (посудини зі смугастим орнаментом).

На те, що комплекс належав одній особі, вказує два графіті і два ділінгті з літерами

¹ Roebuck C. Ionian Trade and Colonisation. — New York, 1959, p. 89; Kinch K. F. Fouilles de Vroulia (Rhodos). — Berlin, 1914, p. 139—141; Price E. R. Pottery of Naukratis. — JHS, 1924, vol. 64, p. 181—185; Dimitriu S. Cartierul de Iocuinte din zona de vest a Cetății în epoca arhaică. — Histria, Bucarest, 1966, vol. 11, il. 10—11; Boardman J., Hayes J. Excavations at Tocra. The Archaic Deposit. — Londres, 1973, 2, p. 20; Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique VII—IV s. — Histria, Bucarest—Paris, 1978, vol. 4, il. 21; Шмидт Р. В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки. — МИА, 1952, № 25, с. 231; Сидорова Н. А. Архаическая керамика из Пантикея. — МИА, 1962, № 103, с. 114—115.

² Шмидт Р. В. Указ. соч., рис. 2, 3, 5.

³ Kinch K. F. Op. cit., il. 5—8, 18, 25, 27, 32, 37; 40, 45; Price E. R. Op. cit., p. 81, guiv.; Technau W. Griechische Keramik im samischen Heraion. — AM, 1929, Bd 54, S. 29—36; Vallet G., Villard F. Megara Hyblea V. — MEFR, 1955, vol. 67, p. 7—34; Villard F. La céramique grecque de Marseille (VI—IV siècle). Essai d'histoire économique. — Paris, 1960, p. 43—47; Vallet G. Rhegion et Zaucle. Histoire, commerce et civilisation des cités chalcidiennes du détroit de Messine. — Paris, 1958, p. 144; Boardman J., Hayes J. Op. cit., 2, p. 46, ill. 55—56; Lambrino M. Les vases archaïque d'Histria. — Bucuresti, 1938, p. 55—56; Lambrino M. La céramique archaïque d'Histria. Série rhodo-ionienne. — Dacia, 1927—1932, N 3/4, p. 362—377; Dimitriu S. Op. cit., tl. 15—17; Dimitriu S., Coja M. La céramique archaïque et les débuts de la cité pontique d'Histria. — Dacia, 1958, 2, p. 73—74; Шмидт Р. В. Указ. соч., с. 239—240; Сидорова Н. А. Указ. соч., с. 145—147; Онаїко Н. О. Раскопки античного поселения в Геленджикской бухте. — КСИА АН ССР, 1976, вып. 145, с. 80—88, рис. 4; Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. — МИА, 1956, № 50, с. 225—227.

⁴ Dimitriu S. Op. cit., il. 36.

⁵ Леви Е. И. Материалы ольвийского теменоса. — В кн.: Ольвия. М.; Л., 1964, с. 136.

⁶ Lambrino M. Les vases archaïque d'Histria, p. 160—162; Dimitriu S. Cartierul de locaiente în zona de vest a Cetății în epoca arhaică, il. 31; Alexandrescu P. Op. cit., p. 98—100.

⁷ Dimitriu S. Op. cit., il. 34.

⁸ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. — ОАК, Птг., 1914, с. 17; Шмидт Р. В. Указ. соч., рис. 9, 1.

⁹ Boardman J. Excavations in Chios, tabl. 51, 60, p. 52—55.

¹⁰ Waller-Karydi E. Samische Gefäße des 6. V. Chr. — Bohn, 1973, ill. 669; Dimitriu S. Op. cit., il. 23; Alexandrescu P. Op. cit., il. 15, 20, 184—186.

¹¹ Cook R. M. A List of Clazomenian Pottery. — BSA, 1952, vol. 47, p. 149—151; Копейкина Л. В. Развитие чернофигурного стиля в клазоменской керамике. — В кн.: Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Л., 1979, с. 18—19.

¹² Cook R. M. Op. cit., p. 130—132.

¹³ Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии. — В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 134—140.

¹⁴ Книпович Т. Н. Ионийская ваза с Таманского полуострова и клазоменский стиль в памятниках греческих поселений северного побережья Черного моря. — ИГАИМК, 1927, т. 5, табл. XIII; Сидорова Н. А. Архаическая керамика из раскопок Пантикея. — Сообщения ГМИИ, 1968, вып. 4, рис. 3.

¹⁵ Аналогии скифосам, например, см.: Boardman J., Hayes J. Excavations at Tocra. The Archaic Deposit, p. 25; Шмидт Р. В. Указ. соч., рис. 7; арибаллам: Alexandrescu P. Op. cit., p. 65.

¹⁶ Alexandrescu P. Op. cit., p. 65.

О. В. СИМОНЕНКО

Пізньоскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської обл.

У 1903 р. в середній течії р. Південний Буг поблизу с. Мар'ївка Доманівського р-ну Миколаївської обл. було знайдено ряд предметів, які походили, наймовірніше, із зруйнованого поховання. Ці предмети були опубліковані Л. Якуніною-Івановою з післямовою О. М. Тальгрена¹. Пізніше даний комплекс досліджували І. В. Фабриціус², В. П. Шилов³, К. Ф. Смирнов⁴ та ін. В датуванні та етнічній атрибуції комплексу існують розбіжності: Л. Якуніна-Іванова визначила його як етрусько-італійський IV—III ст. до н. е.⁵, О. М. Тальгрен — як кельтський I ст. до н. е.⁶, К. Ф. Смирнов вважав мар'ївську знахідку свідченням перебування на Південному Бузі сарматів у II—I ст. до н. е.⁷ В. П. Шилов без спеціального аналізу підтримав запропоновану О. М. Тальгреном дату шолома⁸. Через істотні розбіжності в датуванні комплексу до сьогоднішнього часу єдиної думки щодо його хронології та етнічної

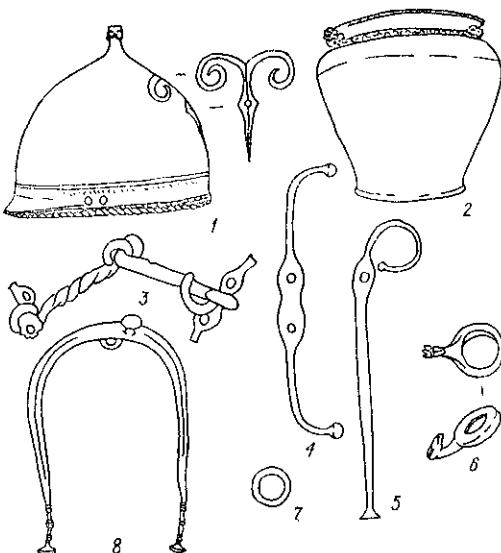

Рис. 1. Комплекс з Мар'ївки (за Л. Якуніною-Івановою):

1 — шолом; 2 — сітула; 3 — втулка; 4 — псалії;
5 — начільник; 6, 7 — кільця; 8 — предмет не-
відомого призначення.

тиличника — також невеликий отвір. По краю наголовка проходить рельєфний валик, покритий косими насічками по боках шолома; валик заходить під напотиличник. Нижня частина наголовка вище отворів для прикріплення нашочників орнаментована двома паралельними лініями з крапковою лінією між ними. Нижче її по наголовку проходить смуга насічок завширшки 1 см; по основі наголовка, вище валика, — ще дві паралельні лінії з крапковим орнаментом між ними. Нижня частина навершя прикрашена парними прокресленими арками. Фронтальна частина шолома (тобто протилежна напотиличнику) оздоблені «пальметою», за визначенням Л. Якуніної-Іванової. І. В. Фабриціус вважає, що це зображення стилізованого баранячого черепа з рогами⁹. Висота шолома 22 см, розміри внутрішньої частини 22×20 см, вага 989 г (рис. 1, 1).

2. Бронзова сітула з відігнутими високими вінцями, крутыми плічками, з невеликою закраїною на плоскому дні. Неорнаментована. На шийці — сліди заліза від обруча, що правив для прикріплення дужки. Діаметр сітули по плічках близько 24 см, висота — 22 см, діаметр dna близько 15 см (рис. 1, 2).

3. Два залізних наконечники списа «латенського» типу (за визначенням Л. Якуніної-Іванової). Наконечники з довгою втулкою, лавро-листним пером з нервюрою по довгій осі. В 5 см від краю втулки пробито по два отвори для кріплення наконечника до ратища. Довжина одного з них 40 (довжина пера 20 см), другого — близько 42 см.

4. Два С-подібних дводірчастих бронзових псалії з вісімкоподібним розширенням посередині. Кінці гілок прикрашенні кульками. Довжина 17 см (рис. 1, 4).

5. Бронзовий предмет у вигляді «половинки ножиць» з прямим, круглим у перетині стрижнем, нижній кінець якого оформленний у вигляді «голівки цвяха». Верхній його кінець загнутий кільцем, яке закінчується круглою кнопкою. Біля основи кінця стрижень розклепаний у вертикальній площині, в центрі одержаного овалу — отвір. Довжина предмета — 30 см * (рис. 1, 5).

належності не існує. Важли-|
вість знахідки з Мар'ївки в
світлі скіфо-сарматських відно-
син примушує повернутись до
комплексу і провести аналіз
речей, що входили до його
складу, з врахуванням збіль-
шення джерелознавчої бази за
останні роки. Оскільки самі
речі на цей час втрачено, ав-
тор користувався описами
Л. Якуніної-Іванової та ілю-
страціями до її статті.

1. Бронзовий шолом з пів-
сферичним, дещо сплющеним
з боків наголовком, увінчаний
циліндричним навершям і не-
величким напотиличником (у
Л. Якуніної-Іванової — з від-
ходячим назад козирком. —
О. С.). З обох боків наго-
ловка біля його краю було
по два отвори з рештками за-
ліза в них (сліди кріплення
нашочників). У центрі напо-

тиличника — також невеликий отвір. По краю наголовка проходить рельєфний валик, покритий косими насічками по боках шолома; валик заходить під напотиличник. Нижня частина наголовка вище отворів для прикріплення нашочників орнаментована двома паралельними лініями з крапковою лінією між ними. Нижче її по наголовку проходить смуга насічок завширшки 1 см; по основі наголовка, вище валика, — ще дві паралельні лінії з крапковим орнаментом між ними. Нижня частина навершя прикрашена парними прокресленими арками. Фронтальна частина шолома (тобто протилежна напотиличнику) оздоблені «пальметою», за визначенням Л. Якуніної-Іванової. І. В. Фабриціус вважає, що це зображення стилізованого баранячого черепа з рогами⁹. Висота шолома 22 см, розміри внутрішньої частини 22×20 см, вага 989 г (рис. 1, 1).

2. Бронзова сітула з відігнутими високими вінцями, крутыми плічками, з невеликою закраїною на плоскому дні. Неорнаментована. На шийці — сліди заліза від обруча, що правив для прикріплення дужки. Діаметр сітули по плічках близько 24 см, висота — 22 см, діаметр dna близько 15 см (рис. 1, 2).

3. Два залізних наконечники списа «латенського» типу (за визначенням Л. Якуніної-Іванової). Наконечники з довгою втулкою, лавро-листним пером з нервюрою по довгій осі. В 5 см від краю втулки пробито по два отвори для кріплення наконечника до ратища. Довжина одного з них 40 (довжина пера 20 см), другого — близько 42 см.

4. Два С-подібних дводірчастих бронзових псалії з вісімкоподібним розширенням посередині. Кінці гілок прикрашенні кульками. Довжина 17 см (рис. 1, 4).

5. Бронзовий предмет у вигляді «половинки ножиць» з прямим, круглим у перетині стрижнем, нижній кінець якого оформленний у вигляді «голівки цвяха». Верхній його кінець загнутий кільцем, яке закінчується круглою кнопкою. Біля основи кінця стрижень розклепаний у вертикальній площині, в центрі одержаного овалу — отвір. Довжина предмета — 30 см * (рис. 1, 5).

* Певно, в тексті Л. Якуніної-Іванової якась помилка. Начільники такої довжини взагалі невідомі в скіфській вузді (за винятком великих парадних V—IV ст.

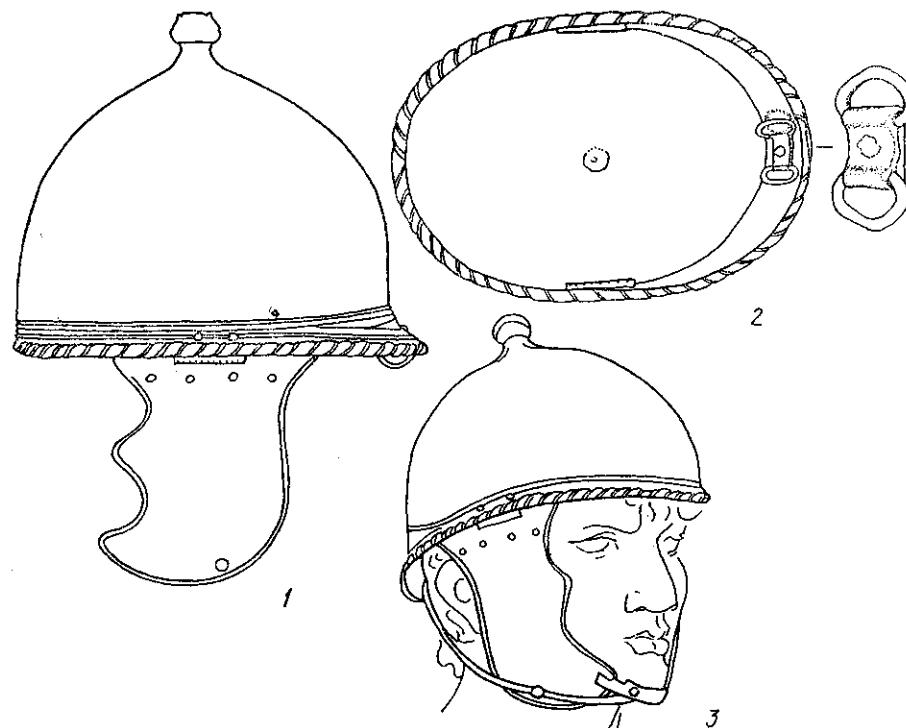

Рис. 2.

1 — шолом типу Монтефортіно; 2, 2а — кільця, що кріпилися на потиличній частині шолома; 3 — реконструкція носіння шолома.

6. Два залізних двоколінчастих вудила з витими гризлами. Кінці гризл загнуті кільцями, в яких збереглися залишки дводірчастих пса-лів та рухомі кільця для повода. Довжина гризел 8 і 9 см (рис. 1, 3).

7. Два бронзових кільця з прокресленою по зовнішньому ободу канавкою. Діаметр — 2 см (рис. 1, 6).

8. Бронзове кільце з відростком у вигляді голівки грифона. Діаметр — 2,5 см (рис. 1, 7).

9. Два бронзових предмети (один фрагментований) у вигляді зігнутого підковкою стержня з орнаментованими кінцями, петлею і кнопкою посередині (рис. 1, 8). Як і Л. Якуніна-Іванова, автор затруднюється визначити їх призначення.

Крім згаданих речей, Л. Якуніна-Іванова зарахувала до цього комплексу фібулу з ромбоподібним щитком, що відноситься до III ст. до н. е.¹⁰ і яка, безсумнівно, потрапила сюди випадково.

Перш за все привертає увагу характерний підбір речей: шолом, зброя, вузда. Сітула, на перший погляд, не має відношення до паноплії, але не слід забувати, що вона разом з ковшем входила до складу спорядження римського воїна¹¹. Схоже на те, що досліджуваний комплекс є інвентарем зруйнованого військового поховання.

Шолом з Мар'ївки відноситься до широко відомого типу «шапочки жокея» (jockeymützeform, jockey-sar). Подібні шоломи поширювались протягом V ст. до н. е. — I ст. н. е.¹². Проте існує багато хронологічно відмінних різновидів таких шоломів¹³. Мар'ївський за формою та орнаментацією відноситься до типу Монтефортіно В (за класифікацією Г. Робінсона). Найближчою аналогією йому є шолом № 2726 з колекції Британського музею¹⁴. Шолом Монтефортіно В датується кінцем III—II ст. до н. е.¹⁵ Пізніші різновиди (Монтефортіно С—D),

до н. е.), а ті, що належать до цієї серії, мають довжину 11—17 см. Якщо співвіднести діаметр гачка, який наводить Л. Якуніна-Іванова (4 см), з довжиною всього начильника на рисунку, то маємо близько 20—22 см, що найімовірніше.

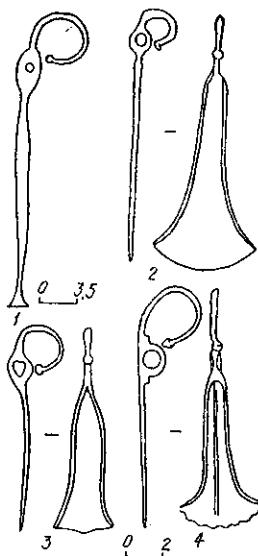

Рис. 3. Пізньоскіфські нальбники з гачком:
1 — Мар'ївка; 2, 3 — Бубеч; 4 — Великоплоске.

шоломі є ще одним підтвердженням такого способу ношення (на задній частині шолому вона, безсумнівно, недоречна).

Сітула з комплексу близька до сітул з Болоньї¹⁹ та Богемії. Останню Г. Дешелетт датує Латеном II²⁰. Сітули, майже повністю аналогічні нашій, були знайдені в Молдавії в похованні II ст. до н. е.²¹

С-подібні псалії з'являються в скіфській вузді ще в IV ст. до н. е.²² Однак мар'ївські псалії відрізняються від них формою і оформленням кінців. Найближчою аналогією їм є псалії з Антилівки I Неаполя Скіфського, які датуються кінцем II—I ст. до н. е.²³, типологічно подібні з розглядуваними псалії IV ст. до н. е. з Клименкова²⁴ і Балаклеї²⁵. В цілому подібні псалії характерні для пізньоскіфської та сарматської вузди.

Цікавим і важливим для датування та визначення етнічної належності комплексу є предмет, який Л. Якуніна-Іванова називає «половинкою ножиць» (рис. 1, 5; 3, 1). Це характерний пізньоскіфський налобник III—II ст. до н. е.²⁶ Мар'ївський налобник відрізняється відсутністю лопасті, але в цілому близький їм і, безумовно, складає одну серію (рис. 3).

Залізні вудила з витими гризлами побутують в скіфо-сарматському середовищі з IV по I ст. до н. е. і точнішої дати не мають.

Поданий Л. Якуніною-Івановою рисунок наконечника списа не дає повного уявлення про цю річ, однак, судячи з опису, наконечник близький деяким типам скіфських, датованих Г. І. Мелюковою IV—III ст. до н. е.²⁷ Подібні наконечники з довгою втулкою і рівним їй за довжиною чи більш коротким пером поширені у пізньоскіфському та сарматському озброєнні III ст. до н. е.—I ст. н. е. Однак для сарматських наконечників отвори на втулці не характерні, але на пізньоскіфських вони звичайні.

Бронзові кільця (імовірно, від вузди) точних дат і аналогій не мають. Але оформлення гачка на одному з них у вигляді голівки грифона зближує його з речами скіфського кінського убору²⁸.

Таким чином, в комплекс з Мар'ївки входять предмети спорядження воїна, які існували в III—I ст. до н. е. Метод вузьких датувань²⁹ дає можливість уточнити дату комплексу — II ст. до н. е. (рис. 4).

до яких відносять і мар'ївський шолом, О. М. Тальгрен та В. П. Шилов розрізняють формою навершя, довжиною напотиличника, орнаментацією¹⁶. Таким чином, шолом з Мар'ївки повинен датуватись кінцем III—II ст. до н. е.

В. П. Шилов та інші дослідники вважали, що шолом одягався козирком уперед. В зв'язку з цим отвори в козирках шоломів з Мар'ївки, Марієнталя, Веселого пояснюються В. П. Шиловим як зроблені для прикріплення наносника¹⁷. Варто відзначити, що римські шоломи такого типу ніколи наносників не мали. Л. Якуніна-Іванова вірно називає частину шолома з козирком задньою, а протилежну (задню — за В. П. Шиловим та ін.) — фронтальною. В зв'язку з цим у тексті даної праці козирок отримав найменування напотиличника, чим він в дійсності і був. В праці Г. Робінсона показано спосіб ношення таких шоломів (рис. 2, 3)¹⁸. Там же знаходить пояснення і призначення отвору в напотиличнику — він служив для кріплення кілець, до яких, в свою чергу, кріпився підборідний ремінь (рис. 2, 2, 2a). В похідному положенні за ці кільця шолом підвішувався до ранця воїна. До речі, розміщення пальмети на мар'ївському

шоломі є ще одним підтвердженням такого способу ношення (на задній частині шолому вона, безсумнівно, недоречна).

Сітула з комплексу близька до сітул з Болоньї¹⁹ та Богемії. Останню Г. Дешелетт датує Латеном II²⁰. Сітули, майже повністю аналогічні нашій, були знайдені в Молдавії в похованні II ст. до н. е.²¹

С-подібні псалії з'являються в скіфській вузді ще в IV ст. до н. е.²² Однак мар'ївські псалії відрізняються від них формою і оформленням кінців. Найближчою аналогією їм є псалії з Антилівки I Неаполя Скіфського, які датуються кінцем II—I ст. до н. е.²³, типологічно подібні з розглядуваними псалії IV ст. до н. е. з Клименкова²⁴ і Балаклеї²⁵. В цілому подібні псалії характерні для пізньоскіфської та сарматської вузди.

Цікавим і важливим для датування та визначення етнічної належності комплексу є предмет, який Л. Якуніна-Іванова називає «половинкою ножиць» (рис. 1, 5; 3, 1). Це характерний пізньоскіфський налобник III—II ст. до н. е.²⁶ Мар'ївський налобник відрізняється відсутністю лопасті, але в цілому близький їм і, безумовно, складає одну серію (рис. 3).

Залізні вудила з витими гризлами побутують в скіфо-сарматському середовищі з IV по I ст. до н. е. і точнішої дати не мають.

Поданий Л. Якуніною-Івановою рисунок наконечника списа не дає повного уявлення про цю річ, однак, судячи з опису, наконечник близький деяким типам скіфських, датованих Г. І. Мелюковою IV—III ст. до н. е.²⁷ Подібні наконечники з довгою втулкою і рівним їй за довжиною чи більш коротким пером поширені у пізньоскіфському та сарматському озброєнні III ст. до н. е.—I ст. н. е. Однак для сарматських наконечників отвори на втулці не характерні, але на пізньоскіфських вони звичайні.

Бронзові кільця (імовірно, від вузди) точних дат і аналогій не мають. Але оформлення гачка на одному з них у вигляді голівки грифона зближує його з речами скіфського кінського убору²⁸.

Таким чином, в комплекс з Мар'ївки входять предмети спорядження воїна, які існували в III—I ст. до н. е. Метод вузьких датувань²⁹ дає можливість уточнити дату комплексу — II ст. до н. е. (рис. 4).

Для визначення етнічної належності мар'ївської знахідки важливими є предмети вузди і, зокрема, бронзовий налобник з гачком. Якщо шолом і сітула, безумовно, — імпорти з заходу, то налобники такого типу — власне пізньоскіфські. Вони виготовлялись на території Малої Скіфії, поширені виключно в пізньоскіфських пам'ятках і генетично наближаються до скіфських налобників V—IV ст. до н. е.³⁰

Комплекс з Мар'ївки входить до кола рідкісних поки що пам'яток типу Бубуєч, Великоплоске, Снігурівка, Нововасилівка, Семенівка³¹. Вони відносяться до III—II ст. до н. е. і є предметами озброєння та спорядження пізньоскіфського кінного воїна. Автор вже розглядав ці комплекси в окремій праці, але, мабуть, доречно дещо ширше подивитись на них з боку етнічної належності. Дійсно, чому саме пізньоскіфські? Крім вузди, до їх складу входять такі досить «інтернаціональні» речі, як зброя, прикраси, античні імпорти. Ускладнє точне етнічне визначення також і те, що більшість з цих пам'яток не зв'язана з похованням, тобто відсутня така важлива ознака, як похувальний боряд. Але, на нашу думку, є важливі аргументи на користь саме пізньоскіфської належності цих пам'яток.

1. Налобники з гачком, як доведено, походять від подібних ім за типом, але менших за розміром скіфських налобників V—IV ст. до н. е.

2. Налобники з гачком виготовлялись на території Малої Скіфії, на що вказує знахідка ливарної форми для виготовлення подібних речей в Неаполі Скіфському³².

3. Важливим свідченням того, що перелічені пам'ятки належать до скіфського часу, є те, що в складі деяких із них присутні такі типово скіфські речі, як бронзові казани (Бубуєч, Великоплоске) та вироби в звіриному стилі (Мар'ївка, Зеленський курган).

4. Переважна більшість комплексів, де знайдено так звані налобники з гачком, розташована в Криму та Північно-Західному Причорномор'ї, тобто там, де локалізується пізньоскіфська держава — Мала Скіфія. Поодинокі знахідки подібних налобників на суміжних територіях є свідченням контактів пізньоскіфського середовища з сусідами³³.

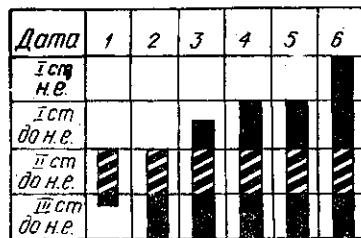
Таким чином, найімовірніше, знахідка з Мар'ївки — пізньоскіфський комплекс II ст. до н. е.³⁴, що не підтверджує думку К. Ф. Смирнова про проникнення сарматів за Дніпро в останні століття до н. е.³⁵ На підставі археологічного матеріалу ця подія датується періодом не раніше рубежу нашої ери.

А. В. СИМОНЕНКО

Позднескифский комплекс из с. Марьевка Николаевской области

Резюме

В 1903 г. в с. Марьевка на р. Южный Буг был найден ряд предметов вооружения и конского снаряжения, опубликованных Л. Якуниной-Ивановой как этрусско-италийские IV—III вв. до н. э. Позднее к ним обращались некоторые исследователи, но-разному датируя и интерпретируя комплекс. То обстоятельство, что до сих пор не существовало единого мнения о дате и этнической принадлежности марьевской находки, побудило автора вернуться к его анализу. Входящие в комплекс шлем, сітула, наконечники копий, детали узды бытуют в III—I вв. до н. э., но по ряду признаков дату можно сузить до II в. до н. э. На позднескифскую этническую принадлежность находки из Марьевки указывает характерный налобник с крючком, а также черты, сближающие эту находку с группой позднескифских памятников III—II вв. до н. э.

— I — II

Рис. 4. Хронологічний графік комплекса з Мар'ївки:

1 — шолом; 2 — сітула; 3 — начільник; 4 — паслій; 5 — вудила; 6 — вістря списа.

I — час побутування речей; II — найбільша відрогідна дата комплексу.

- ¹ Jakounina-Ivanova L. Un trouvaille de l'age de la Tene dans la Russie méridionale / Note A. M. Talgren. — ESA, 1927, 1, s. 100—109.
- ² Фабрициус И. В. Археологическая карта Северного Причерноморья. — Киев, 1951, с. 90—91.
- ³ Шилов В. П. «Кельтские» бронзовые шлемы в Восточной Европе. — В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 110—111.
- ⁴ Смирнов К. Ф. Ольвийский декрет в честь Протогена и сарматы. — В кн.: Античные государства и варварский мир. Орджоникидзе, 1981, с. 12—13.
- ⁵ Jakounina-Livanova L. Op. cit., s. 108.
- ⁶ ESA, 1927, 1, s. 109.
- ⁷ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 14—16.
- ⁸ Шилов В. П. Указ. соч., с. 112.
- ⁹ Фабрициус И. В. Указ. соч., с. 91.
- ¹⁰ Амбroz A. K. Фибулы Юга европейской части СССР. — САИ, 1966, вып. Д1-30, с. 46; Шилов В. П. Указ. соч., с. 111.
- ¹¹ Connolly P. The Roman Army. — London, 1975, p. 53.
- ¹² Шилов В. П. Указ. соч., с. 111.
- ¹³ Robinson H. R. The Armour of imperial Rome. — London, 1975, p. 17—21.
- ¹⁴ Ibid., p. 19, ill. 9.
- ¹⁵ Ibid., ill. 2, 7, 8.
- ¹⁶ Ibid., ill. 10.
- ¹⁷ Шилов В. П. Указ. соч. с. 109.
- ¹⁸ Robinson H. R. Op. cit., fig. 1.
- ¹⁹ Montelius O. La civilisation primitive en Halie de puis l'introduction des metaux. — Paris, 1905, p. 1, ser. B. tab. 104, fig. 12.
- ²⁰ Dechelette G. Manuel d'archéologie. — Paris, 1914, 2, s. 1445, fig. 650, 2.
- ²¹ Сергеев Г. П. Нахodka медных сосудов на территории Молдавии. — В кн.: Известия Молдавского филиала АН СССР. Кишинев, 1956, № 4(31), с. 140.
- ²² Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. — В кн.: Скифские древности. Киев, 1973, с. 46, 55.
- ²³ Гущина И. И. Случайная находка в Воронежской области. — СА, 1961, № 2, с. 244, рис. 3; 4; Погребова Н. И. Погребения в Мавзолее Неаполя Скифского. — МИА, 1961, № 96, с. 131, рис. 11, 1.
- ²⁴ Яценко И. В. Раннее сарматское погребение в бассейне Северского Донца. — КСИА АН СССР, 1962, № 89, с. 43, рис. 15.
- ²⁵ Сібільов М. Фалари Ізюмщини. — В кн.: Хроніка археології та мистецтва. К., 1936, ч. 2, табл. V, 7.
- ²⁶ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках. — В кн.: Древности Степной Скифии. Киев, 1982, с. 237—245.
- ²⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, вып. Д1-4, с. 42.
- ²⁸ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 45—54.
- ²⁹ Щукин М. Б. Об узких и широких датировках. — В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, вып. 2, с. 28—33.
- ³⁰ Симоненко А. В. Указ. соч., с. 244.
- ³¹ Там же, с. 245.
- ³² Там же, с. 237—242.
- ³³ Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — Киев, 1979, с. 120—122, рис. 55.
- ³⁴ Симоненко А. В. Указ. соч., с. 244—245.
- ³⁵ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 14, 15.

В. Д. БАРАН, В. Д. ГОПАК

Залізні вироби з поселення черняхівської культури поблизу с. Теремці у Придністров'ї

У 1979—1980 рр. Ранньослов'янською Дністровською новобудовою експедицією досліджувалися поселення в уроч. Кучкарівка на південно-східній околиці с. Теремці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Тут, крім слабкого прошарку ранньозалізного часу, який виявлено лише в окремих місцях розкопу № I—II, відкрито 29 жител і понад 30 господарських ям першої половини I тис. н. е. На основі стратиграфії і добре датованих знахідок виявлені на поселенні об'єкти поділено на два періоди: III—IV і IV—V ст., що відповідають двом будівельним горизонтам. Житла кінця IV—V ст. мають печі-кам'янки і характеризуються вже всіма ознаками, властивими слов'янським напівземлянкам раннього середньовіччя. Повідомлення про результати досліджень публікувались неодноразово¹.

Під час розкопок на поселенні знайдені 26 екз. залізних виробів I тис. н. е. Більшість із них безпосередньо пов'язана з житловими або господарськими об'єктами, частину знайдено в культурному шарі.

Оскільки порівняльні дослідження з обох будівельних горизонтів дозволяють певною мірою простежити наявність споріднених чи відмінних рис у технології металообробки другої четверті і середини I тис. н. е., нами проведений металографічний та технологічний аналіз усіх залізних знахідок з поселення за винятком однієї — решток залізного окуття дерев'яного відерця, які настільки поржавіли, що дослідити їх вже неможливо.

Серед досліджених предметів безпосередньо з черняхівськими 12 об'єктами III—IV ст. пов'язано: два ножі, черенок від ножа, два шила, уламок вуха сокири, ложкове свердло, серп, наконечник дротика, уламок пряжки (?), фрагмент ріжучого інструмента та залізний виріб нез'ясованого призначення (рис. 1).

Обидва ножі, що відносяться до типу черенкових, були поширені майже на всіх черняхівських пам'ятках. Один з них (рис. 1, 1206) добре збереженості, довжиною 105 мм, товщина спинки — 2, ширина леза — 14 мм, вага — 8,7 г. Лезо ножа має горбату спинку, у відтягнутому вузькому черенку прошито невеликий отвір для заклепки, що закріплювала дерев'яне руків'я, від якого на черенку збереглися невеликі шматки зотлілого дерева. Ножі аналогічної конструкції з заклепкою на вузькому видовженному черенку на черняхівських пам'ятках траплялись неодноразово. Вони, зокрема, відомі серед матеріалів Черняхівського, Коблевського³, Лохвицького⁴ могильників тощо. Дослідений ніж був суцільносталевим. Його виковано з нерівномірно процементованої заготовки та піддано термічній обробці. Мікроструктура леза ножа — троостит гартування. Внаслідок нерівномірного розподілу вуглецю вздовж однієї з бокових сторін мікрошліфа поперечного перерізу леза трооститна структура термообробленої сталі поступово змінюється феритною структурою кричного заліза. Мікротвердість трооститної зони становить 274—572 кг/мм², феритної — 128—160 кг/мм². Наявність структури трооститу гартування вказує на можливе застосування так званої «м'якої» термічної обробки, тобто охолодження розжареного леза ножа не в воді, а в якомусь «м'якому» охолоджувачі, скоріше всього в тваринному жирі чи рослинній олії.

Інший ніж (рис. 1, 1205) має лезо з прямою спинкою довжиною 104, товщиною — 3,8, ширину — близько 20 мм. Лезо по краях зберегло на глибину 0,3—0,4 мм термообріблений шар цементації — доективоїдну та евтектоїдну зони (рис. 2, 1). Мікротвердість цементованого шару становить 350—420 кг/мм². Мікроструктура центральної частини леза — ферит, мікротвердість — 143—206 кг/мм². В металі ножа багато залишків кричного шлаку.

Черенок ножа (рис. 1, 1202) обламаний, довжиною 53 мм, суцільно-залізний. Мікроструктура металу — дрібнозернистий ферит, місцями сліди перліту. Мікротвердість — 116 кг/мм². Залишків шлаку в металі майже немає.

В споруді 1 трапився фрагмент типового для черняхівських пам'яток невеликого квадратного в поперечному перерізі шила (рис. 1, 1208). Аналоги йому відомі в багатьох місцях — в Криничках⁵, на Косанівському могильнику⁶, на могильнику біля с. Павлюківка⁷ та ін. Масивніше шило (рис. 1, 1207) мало видовжене кругле в перерізі вістря та сплющений прямокутний у перерізі черенок, на якому збереглися сліди дерев'яного руків'я. Кінець вістря шила відламаний. Довжина його в сучасному стані становить 136 мм, максимальний діаметр вістря — 6 мм, вага — 12,7 г. Аналогічні знахідки на черняхівських пам'ятках зустрічаються рідше, проте вони відомі й тут, зокрема на Малаєштському могильнику⁸. Подібним до них було, певно, й шило, залишки якого знайдені на могильнику Каборга IV⁹.

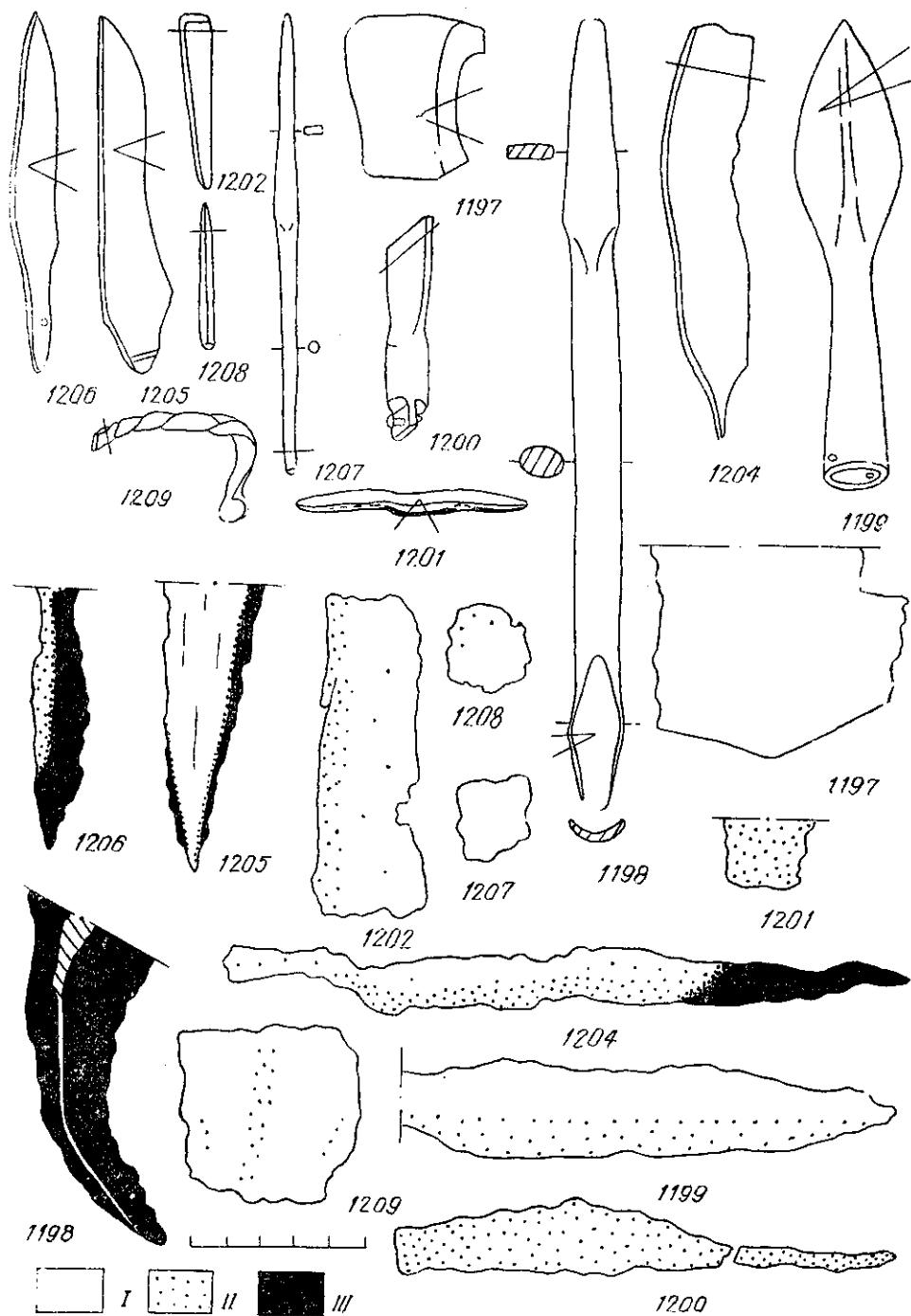

Рис. 1. Досліджені вироби черняхівського часу (цифри під рисунками виробів відповідають номерам аналізів):
1 — залізо; 2 — сталь без термічної обробки; 3 — сталь термічно оброблена.

Обидва шила виготовлені з кричного заліза. Мікроструктура — ферит, місцями слабкі сліди перліту. Мікротвердість дещо підвищена і становить відповідно 193 та 236 кг/мм².

Уламок втулки провушної сокири (рис. 1, 1197) також виявився суцільнометалевим. Мікроструктура — ферит, мікротвердість — 193 кг/мм². Кричне залізо, з якого було виготовлено сокиру, проковане пога-

но, в ньому простежується чимало залишків шлаку. Провушні сокири траплялися на черняхівських поселеннях неодноразово, зокрема в Криничках¹⁰, на Будештському селищі¹¹ поселенні Яблона в Молдавії¹².

Масивне ложкоподібне свердло (рис. 1, 1198) доброї збереженості мало ложкоподібне ріжуче лезо, видовжений еліпсоподібний у перерізі тулуб, сплющений прямокутний у перерізі черенок. Довжина свердла становить 242 мм, вага — 136 г. Аналоги на черняхівських пам'ятках відомі серед знахідок Будештського селища¹³, а також у Леськах¹⁴. Робочу частину подібного до цього сведла дещо більших розмірів знайдено також на синхронному черняхівським селищі біля с. Роїще на Чернігівщині, яке відноситься до пам'яток київського типу¹⁵. Металографічне дослідження свердла із Теремців показало, що воно виконане в техніці поздовжнього ковалського зварювання двох сталевих смуг та піддана термічній обробці. Мікроструктура металу—оостит, мікротвердість 274—464 кг/мм². На мікрошліфі чітко виділяється широка світла смуга зварного шва (рис. 2, 2). Зварювання виконано неякісно, по лінії шва простежуються непроварені ділянки. В металі багато дрібних залишків шлаку. Аналогічну технологічну схему має свердло з Роїща, але воно зварено з залізної і сталевої смуг.

Уламок серпа (рис. 1, 1204) з коротким штифтом на торці черенка типологічно близький до серпів так званого гачкового типу, що мають на кінці черенка невисокий вертикальний штифт для закріплення ручки. В черняхівські часи вони були досить поширені. Наприклад, серед знарядь, знайдених у похованні на черняхівському могильнику в с. Чернілів-Руський на Тернопільщині, виявлено сім гачкових серпів¹⁶. Відомі вони в Леськах¹⁷, в Бакоті¹⁸ тощо. Проте досліджені екземпляр відрізняється від них однією особливістю — короткий штифт на кінці черенка не відігнуто перпендикулярно вверх, а залишено в горизонтальному стані. Знахідки черняхівських серпів з черенком аналогічної конструкції нам більше не відомі.

Серп виковано з смуги середньовугільцевої сталі, яка мала нерівномірний розподіл вуглецю в металі. Ріжучу кромку серпа було піддано місцевому гартуванню, що дозволило поєднати тверде і водночас крихке вістря леза з пластичністю його негартованіх шарів. Це підвищило міцність виробу. Мікроструктура ріжучої кромки серпа — мартенсит, який у напрямку до спинки поступово змінюється спочатку змішаною структурою мартенситу та трооститу гартування (рис. 2, 3), а вище — ферито-перлітною структурою негартованої сталі. Мікротвердість відповідно змінюється від 724 кг/мм² до 151 кг/мм² (рис. 3). Ширина леза серпа становить 23,5, товщина спинки — 2,6 мм.

Втулковий наконечник дротика або, можливо, невеликого списа-сулиці (рис. 1, 1199) має листоподібне з ромбічним поперечним перерізом лезо та конусоподібну втулку з прошитими біля торцю двома отворами для цвяхів, що закріплювали наконечник на ратиці. Загальна довжина наконечника — 140, довжина леза — 70, ширина леза — 32,4, товщина — 5,4 мм. Вага наконечника — 73 г. Наконечники дротиків траплялися на черняхівських пам'ятках неодноразово. Дротик з

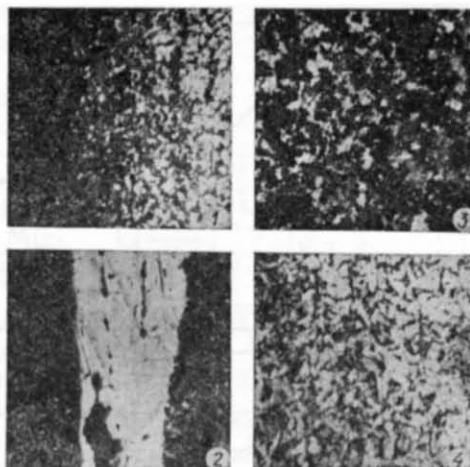

Рис. 2. Фотографії мікроструктур:

1 — ніж, аналіз 1205. Шар цементатії, $\times 200$;
2 — свердло, аналіз 1198. Зона зварювання, $\times 200$;
3 — серп, аналіз 1204. Мартенсит, троостит гартування, $\times 200$;
4 — наконечник дротика, аналіз 1199. Ферит, мало перліту, $\times 200$.

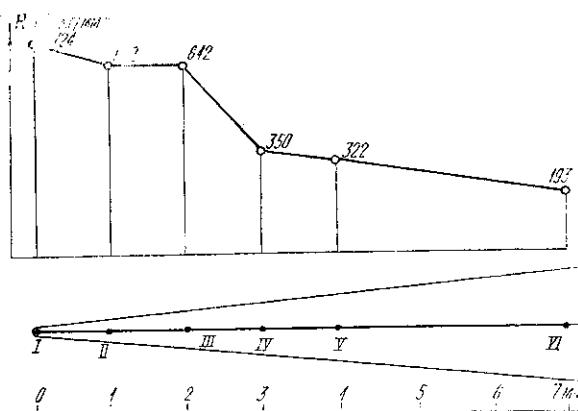

Рис. 3. Графік розподілу мікротвердості по перерізу леза серпа (аналіз 1204), підданого місцевому гартуванню.

ний — максимальна концентрація біля однієї перевищує 0,2—0,3% (рис. 2, 4). На більшій частині мікрошліфа простижаються лише його сліди. Мікротвердість металу — 160 кг/мм².

Уламок ріжучого знаряддя (рис. 1, 1200) з відламаним кінцем леза, коротким, масивним, еліпсоподібним у перерізі тулубом і вузьким прямоугольним виступом з отвором на торці, де збереглися залишки сильно проржавленої заклепки, виявився суцільносталевим. Мікроструктура леза — ферит та перліт, вміст вуглецю в металі — 0,4—0,5%, мікротвердість — 160—221 кг/мм², слідів термічної обробки немає. Довжина фрагмента в сучасному стані — 70, ширина леза — 17,7, товщина спинки — 2,7 мм, вага — 21,2 г. Серед черняхівських старожитностей аналогі невідомі.

Фрагмент побутового виробу, вірогідно пряжки (рис. 1, 1209), виготовлений із закрученого гвинтом квадратного в перерізі дроту. Він виявився суцільнометалевим. Мікроструктура металу — ферит, мікротвердість — 193 кг/мм². Невелика колінчастої форми пластинка з загостреними кінцями (рис. 1, 1201) виготовлена з середньовуглецевої сталі. Мікроструктура — ферит та перліт, вміст вуглецю — 0,4—0,5%, слідів термічної обробки немає, мікротвердість — 221 кг/мм².

В об'єктах, що датуються IV—V ст., знайдено шість залізних виробів — чотири ножі та два шила (рис. 4, 1210—1215). Ножі відносяться до черенкового типу і конструктивно не відрізняються від ножів нижнього будівельного горизонту черняхівської доби. Один з них (рис. 4, 1211) довжиною 103, ширину леза 11,7, товщину спинки 3,2 мм та вагою близько 12 г мав дрібнозернисту феритно-перлітну структуру середньовуглецевої сталі (рис. 5, 1) з нерівномірним розподілом вуглецю в металі. Мікротвердість — 135—206 кг/мм², слідів термічної обробки немає. Інший ніж (рис. 4, 1210), що має довжину близько 100, ширину леза 14,2, товщину спинки 3,8 мм та вагу 10,4 г, зберіг залишки термообробленого шару цементації (доевтектойдну зону). Мікротвердість залишку цементованого шару — 274, феритної структури центральної зони мікрошліфа — 116 кг/мм². Третій ніж з ширину леза 20,4 та товщину спинки 3,4 мм (рис. 4, 1213) було виготовлено в техніці поздовжнього зварювання двох шtabок заліза різної твердості. Мікроструктура однієї залізної смужки — ферит, слабкі сліди перліту, мікротвердість — 160 кг/мм², другої — ферит, зерна якого майже не травляться розчином азотної кислоти і який має підвищенну твердість, що дорівнює 254 кг/мм². Зварювання виконано якісно, зварний шов простижується не завжди (рис. 5, 2).

Четвертий, що має максимальну ширину леза 16,4 та товщину спинки — 5,3 мм (рис. 4, 1212), виготовлений з якісного кричного за-

ромбічним лезом та довгою втулкою був виявлений у Ромашках¹⁹, наконечники дротиків відомі в Криничках²⁰, серед підйомного матеріалу черняхівського поселення в уроч. Костиково біля м. Бершадь на Вінниччині²¹ тощо. Проте наконечник з Теремців конструктивно досконаліший, виготовлений з погано прокованого кричного заліза, яке містить чимало залишків шлаку. Мікроструктура металу — ферит, мало перліту. Вміст вуглецю в металі незнач-

ліза. Мікроструктура — ферит, мікротвердість — 122 кг/мм². Залишків шлаку в металі майже немає.

Шила типологічно близькі до знайдених у черняхівських об'єктах нижнього горизонту. Одне являє собою загострений прямокутний у перерізі невеликий стерженьок довжиною 65 мм (рис. 4, 1215). Його виготовлено з цементованої заготовки. Мікроструктура поверхневих шарів — ферит та перліт (рис. 5, 3), у центральній зоні кількість вуглецю зменшується до слідів. Зони з різним вмістом вуглецю деформовані куванням. Слідів термічної обробки немає. Мікротвердість — у межах 193—236 кг/мм². Друге шило (рис. 3, 1214) має округлу, в перерізі близьку до еліпса робочу частину і сплющений прямокутний у перерізі черенок. Вістря відламане, на черенку лишилися сліди дерева від ручки. Шило було досить велике. Довжина його в сучасному стані досягає 101 мм. Воно виготовлено з сталі. Мікроструктура сорбітоподібного перліту може вказувати на якість сліди термічної обробки. Мікротвердість металу — 254 кг/мм².

В культурному шарі трапилось сім виробів — п'ять ножів, фрагмент гачкового серпа та наконечник дротика. Всі ножі черенкові. Серед них — три з прямою спинкою. Один з них (рис. 6, 120) — суцільнозалізний. Мікроструктура — ферит, місцями вузькі смужки ферито-перлітної структури. Мікротвердість — 143—236 кг/мм². Довжина леза ножа — 100, ширина — 19,5, товщина спинки — 4,1 мм. Другий ніж (рис. 6, 1219) з шириной леза 23 та товщиною спинки 4,5 мм зроблено з цементованої заготовки та піддано термічній обробці — загартовано у воді. Мікротвердість поверхневих шарів леза біля ріжучої кромки та біля спинки — мартенсит, що поступово переходить у центральній зоні у феритну структуру. Мікротвердість відповідно зменшується від 642 до 221 кг/мм². Третій ніж довжиною 140, шириной леза — 22, товщиною спинки — 4,3 мм та вагою 27,3 г (рис. 6, 1218) суцільносталевий. Мікроструктура сорбітоподібного перліту може свідчити про сліди термічної обробки. Мікротвердість — 151—254 кг/мм².

Ніж з горбатою спинкою (рис. 6, 1217) довжиною 124, шириной леза — 15,5, товщиною спинки — 3 мм, вагою — 10,3 г було виготовлено з якісного кричного заліза. Мікроструктура леза — ферит, сліди перліту, мікротвердість — 122 кг/мм². Останній із досліджених ножів (рис. 6, 1216) з довгим черенком та коротким різко заточеним біля вістря лезом, мабуть, був зламаний

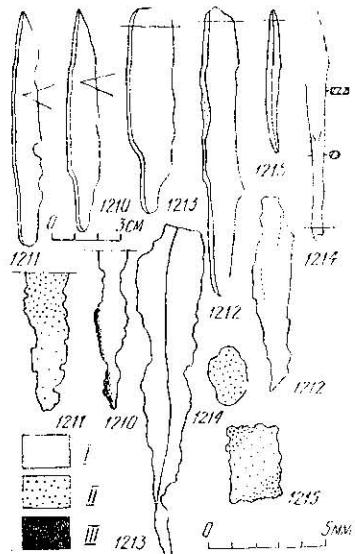

Рис. 4. Досліджені вироби ранньослов'янської доби (цифри під рисунками предметів відповідають номерам аналіза): I — залізо; II — сталь без термічної обробки; III — сталь термічно оброблена.

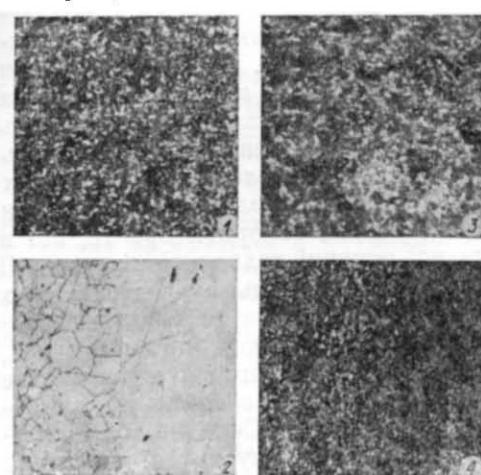

Рис. 5. Фотографії мікроструктур:

1 — ніж, аналіз 1211. Ферит, перліт, $\times 200$; 2 — ніж, аналіз 1213. Зона зварювання, ферит (зварний шов не простежується), $\times 200$; 3 — шило, аналіз 1215. Ферит, перліт, $\times 200$; 4 — ніж, аналіз 1216. Загартованана сталь з нерівномірним розподілом вуглецю. Мартенсит, трохостит, гартування, маловуглецевий мартенсит, зерна фериту, $\times 200$.

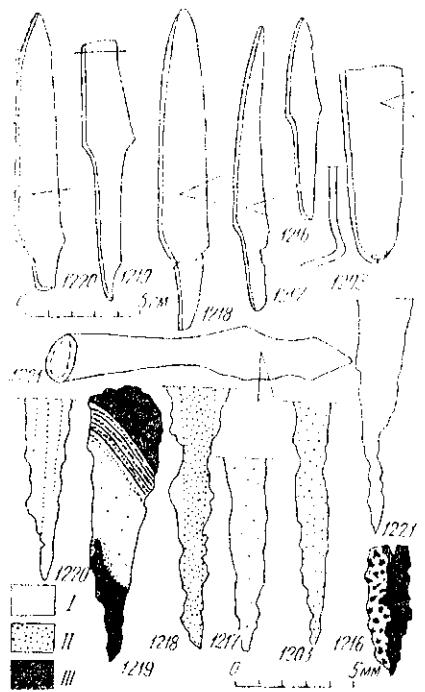

Рис. 6. Досліджені вироби з культурного шару (цифри під рисунками предметів відповідають номерам аналізів):

I — залізо; II — сталь без термічної обробки; III — сталь термічно оброблена.

ру — ніж з горбатою спинкою, ка — віднести до ранньочерняхівського часу. Ознаки чотирьох ножів характерні як для черняхівських, так і для ранньослов'янських знарядь середини I тис. н. е.

Таким чином, дослідження залізних виробів з Теремців показують, що значних відмінностей між залізними виробами з об'єктів нижнього і верхнього горизонту тут не простежується. Типологічно вони близькі, відсутні також розбіжності і в технології виготовлення. Для виробів характерні не лише однакові технологічні схеми, але й досить близьке поширення однакових схем (таблиця). Очевидно, це свідчить про те, що істотних змін у рівні розвитку чи технологічних традиціях ковальської справи у Теремцях протягом першої половини і середини I тис. н. е. не відбувалось. Більше того, можна говорити про те, що в середині I тис. н. е. тут зберігаються всі основні технологічні традиції попереднього етапу. Цікаво, що подібне явище у цьому регіоні було вже простежене раніше для інших черняхівських та ранньослав'янських пам'яток, зокрема Бакоти, Рідкодубів, Ружичанки, Городка²³.

Отже, в міру нагромадження експериментального матеріалу стає все більш зрозумілим, що в такій важливій галузі суспільного виробництва, яку являло собою ковальське ремесло, в Середньому Подністров'ї ранньослав'янські ковалі середини та початку другої половини I тис. н. е. переважно зберігали технологічні традиції своїх попередників, і ніяких істотних змін у розвитку ковальства тут не відбувалося.

у давнину. Залишок його леза біля кінця відточено вдруге. Він виготовлений з сталевої заготовки, що має непривіномірний розподіл вуглецю в металі. Ніж загартований у воді. Мікроструктура леза нерівномірна і змінюється від мартенситної біля однієї з бокових сторін леза до феритної з ділянками маловуглецевого мартенситу біля другої (рис. 5, 4). Мікротвердість відповідно змінюється від 946 до 254 кг/мм².

Фрагмент гачкового серпа (рис. 6, 1203) також суцільносталевий. Його лезо має структуру сорбітоподібного перліту, що свідчить про сліди термічної обробки. Мікротвердість металу — в межах 221 — 274 кг/мм². Типологічно досліджений серп близький до черняхівських. Суцільносталеві серпи зустрічалися на черняхівських пам'ятках неодноразово²².

Наконечник дротика (рис. 6, 1221) типологічно близький описаному вище. Технологічні схеми іх також однакові. Як і в попередньому випадку, наконечник виявився суцільноміднім. Мікроструктура металу — ферит, мікротвердість — 135 кг/мм².

Зіставлення типологічних та технологічних характеристик дає можливість три предмети з культурного шару фрагмент серпа та наконечник дротика. Ознаки чотирьох ножів

Кількісне співвідношення залізних виробів з поселення поблизу с. Теремці (всього 20)

Виріб	Де знайдено	Кількість	Стальні	Піmentовані	Зварні	Залізні	Термо-оброблені
Ножі	Об'єкти нижнього горизонту	3	1	1	—	1	2
	Об'єкти верхнього горизонту	4	1	1	1	1	1
	Культурний шар	5	3	—	—	2	2
Шила	Об'єкти нижнього горизонту	2	—	—	—	2	—
	Об'єкти верхнього горизонту	2	2	—	—	—	—
	Культурний шар	—	—	—	—	—	—
Свердла	Об'єкти нижнього горизонту	1	—	—	1	—	1
	Об'єкти верхнього горизонту	—	—	—	—	—	—
	Культурний шар	—	—	—	—	—	—
Серпи	Об'єкти нижнього горизонту	1	1	—	—	—	1
	Об'єкти верхнього горизонту	—	—	—	—	—	—
	Культурний шар	1	1	—	—	—	—
Дротики	Об'єкти нижнього горизонту	1	—	—	—	1	—
	Об'єкти верхнього горизонту	—	—	—	—	—	—
	Культурний шар	1	—	—	—	1	—
Інші	Об'єкти нижнього горизонту	4	2	—	—	2	—
	Об'єкти верхнього горизонту	—	—	—	—	—	—
	Об'єкти нижнього горизонту	12	4	1	1	6	4
Всього	Культурний шар	—	—	—	—	—	—
	Об'єкти верхнього горизонту	6	3	1	1	1	1
	Культурний шар	7	4	—	—	3	2

В. Д. БАРАН, В. Д. ГОПАК

**Железные предметы
из поселения черняховской культуры
у с. Теремцы в Поднестровье**

Резюме

В статье рассматриваются результаты исследований железных изделий III—V вв., найденных на поселении у с. Теремцы Каменец-Подольского р-на Хмельницкой обл. Металлографический анализ вещей из объектов нижнего и верхнего строительного горизонтов, соответственно датирующихся III—IV и IV—V вв. (жилища верхнего горизонта с печами-каменками и характеризуются признаками, типичными для славян раннего средневековья), показывает, что на протяжении III—V вв. существенных изменений в уровне развития и технологических традициях кузнецкого ремесла не происходило. Аналогичное явление прослежено для других синхронных памятников данного региона и свидетельствует о том, что в области Среднего Поднестровья раннеславянские кузнецы середины и начала второй половины I тыс. н. э. продолжают сохранять опыт и традиции своих предшественников.

¹ Баран В. Д. Исследование поселения у с. Теремцы. — АО, 1979. М., 1980, с. 251; Баран В. Д. Проблемы сложения славянских раннесредневековых древностей в свете новейших исследований на Днестре. — АИУ, Днепропетровск, 1980, с. 144—145.

² Сымонович Э. А. Новые работы в селе Черняхове. — МИА, 1967, № 139, с. 15, рис. 7, 35; с. 24.

³ Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы. — В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 81.

- ⁴ Березовець Д. Т., Петров В. П. Лохвицький могильник. — МИА, 1960, № 82, с. 91, 92, рис. 8, 5.
- ⁵ Симонович Э. А. Памятники черняховской культуры в с. Кринички. — Там же, с. 243, рис. 3, 5.
- ⁶ Кравченко Н. М. Косановский могильник. — Там же, 1967, № 139, с. 127, табл. XII, 12—14.
- ⁷ Шрамко Б. А. Могильник у с. Павлюковка. — В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 11, рис. 3, 2.
- ⁸ Федоров Г. Б. Малащтский могильник. — МИА, 1960, № 82, с. 287, рис. 13, 4.
- ⁹ Магомедов Б. В. Каборга IV. — В кн.: Могильники черняховской культуры, с. 45, табл. XIII, 9.
- ¹⁰ Симонович Э. А. Памятники черняховской культуры в с. Кринички, с. 243, рис. 3, 1.
- ¹¹ Рикман Э. А. Жилища Будештского селища. — МИА, 1960, № 82, с. 324, рис. 19, 3.
- ¹² Рикман Э. А. Памятник эпохи великого переселения народов. — Кишинев, 1967, с. 17.
- ¹³ Рикман Э. А. Жилища Будештского селища, с. 310, рис. 5, 13.
- ¹⁴ Смиленко А. Г., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы. — МИА, 1967, № 139, с. 58.
- ¹⁵ фонди ІА АН УРСР, Ройще, 1978, Р II, кв. 11—В, 0,1 м.
- ¹⁶ Герета И. П. Новые исследования в Чернигиве-Русском. — АО, 1977. М., 1978, с. 311.
- ¹⁷ Смиленко А. Т., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение в селе Леськи, с. 57, рис. 17, 5, 9.
- ¹⁸ Колекція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Розкопки І. С. Винокура.
- ¹⁹ Брайчевский М. Ю. Ромашки. — МИА, 1960, № 82, с. 116, табл. IV, 4; с. 136.
- ²⁰ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР. — Там же, с. 72.
- ²¹ Гопак В. Д. До археологічної карти Вінницької області. — В кн.: Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968, с. 148.
- ²² Вознесенская Г. А. Техника обработки железа и стали. — В кн.: Металл черняховской культуры. М., 1972, с. 18, рис. 4, ан. 49, 50, 225.
- ²³ Гопак В. Д. К вопросу обработки железа черняховским и раннеславянским населением Среднего Поднестровья. — В кн.: Тез. докл. конф. ИА АН СССР и ИА АН УССР, посвящ. 250-летию АН СССР. Киев, 1975, ч. 3, с. 54—55.

В. Г. ПУЦКО

Синтрон Софії Київської

В інтер'єрі Софійського собору в Києві чи не єдиною частиною, що збереглася, є синтрон, тобто сопрестоліє, в апсиді головного вівтаря. «Митрополіче сідалище є дорогоцінною давньою пам'яткою», — вказував один із найкращих знавців і дослідників мистецтва Київської Русі Д. В. Айналов¹. Дійсно, синтрон привертає увагу не лише своїм виконанням, а й декоративними прикрасами, особливо загальновідомими інкрустаціями. Вивчення цієї важливої для історії давньоруського мистецтва пам'ятки стало можливим лише завдяки археологічним розкопкам М. К. Каргера, який влітку 1950 р., відкриваючи первісну підлогу вівтаря, звільнив синтрон від пізніших нашарувань. Дослідженнями виявлено основні конструкції кам'яних лав, що огибають, ідучи вздовж стін, східну частину простору вівтаря (рис. 1, 1, 2; 3, 1, 2) з троном митрополита у центрі (рис. 2, 1)*.

Опис синтруну з досить цікавими спостереженнями подано М. М. Закревським². При вивченні мармуру, інкрустації Софійського собору та Десятинної церкви Д. В. Айналов також звернув увагу на митрополичий трон³. Проте вчений дещо помилився, гадаючи, що трон складається з трьох мармурових плит, з яких дві пофарбовано в брунатний колір. В дійсності ж мармурова лише спинка, тоді як бокові плити — з лупаку, можливо, овруцького походження. Подаючи опис трону в путівнику, К. В. Шероцький відмічав, що подібні прикраси

* Висловлюємо вдячність дирекції заповідника «Софійський музей» за дозвіл на проведення натурних досліджень і використання архівних фотоматеріалів.

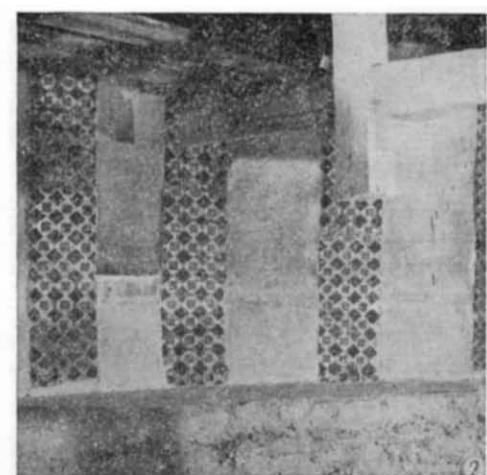

Рис. 1. Північна частина синтрону:
1 — кінцева ділянка; 2 — ділянка зліва від катедри.

відомі і в Візантії. У Києві такі прикраси розташовано над підлогою, а у монастирях Неа Моні в Дафні і в Сан Марко в Венеції панує полілітія⁴. На відміну від К. В. Шероцького, М. П. Сичов відзначав, що всі елементи декоративного оздоблення, поліхромія і полілітія в Софії Київській свідчать про вплив елліністично-візантійських систем декоровок будівлі⁵.

Наведеними спостереженнями майже й обмежується історіографія синтрону, якщо не враховувати побіжних згадок у працях М. К. Картера, Ю. О. Нельговського, М. І. Кресального, С. О. Висоцького⁶. Нещодавно ми присвятили коротку замітку рельефу на звороті мармурової плити митрополичого трону⁷. Нижче розглянемо саму пам'ятку, включивши й інші її деталі.

При знятті напластувань з підлоги головного вівтаря та з лав виявлено складені з плінфи стінки, що становлять опору тонкого склепіння (рис. 1, 1; 3, 2). Саме склепіння вкрито шиферними плитами завтовшки 2,5 см. Вони утворюють свого роду дві полички. Верхня, що піднесена на 1,05 м над підлогою, напевно, призначалася для літургічного одягу. Цей звичай існує й досі в богослужбовій практиці східної церк-

Рис. 2. Середня частина синтрону:
1 — з катедрою митрополита; 2 — під час реставрації 1950 р.

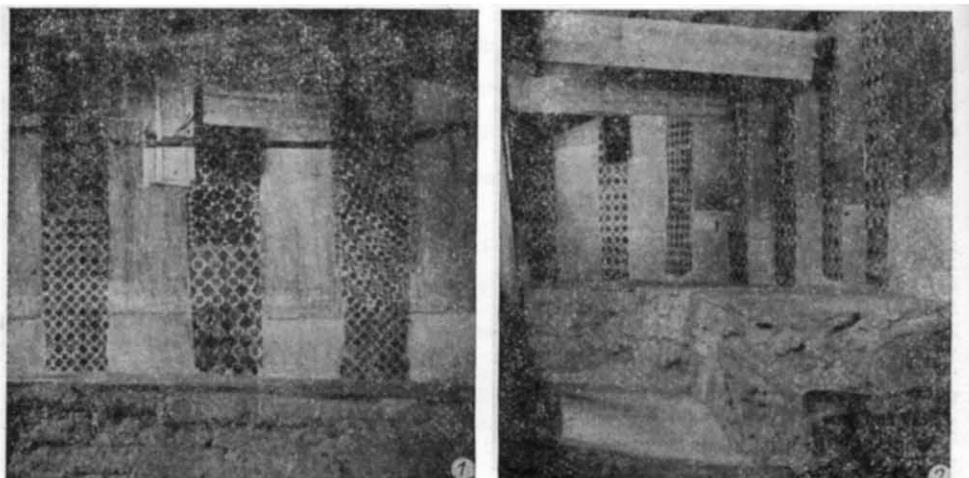

Рис. 3. Південна частина синтруону:
1 — ділянка справа від катедри; 2 — кінцева ділянка.

ви. Ширина полички 70 см і є, власне кажучи, різновидом прибудованого до стінки столу. Іншим було призначення нижчої прибудови висотою 60, шириною 50 см. Це і є сідалище для осіб єрейського сану при слуханні апостольських послань у чині літургії. Кінці цієї лави зрізано навскіс, так що передній її край звужується ще на 50 см. У центрі синтруону знаходиться митрополичий трон з мармуровою спинкою і шиферними підлокітниками, інкрустованими смальтою квадратної і трикутної форми⁸.

Доступна для огляду поверхня мармурової плити білого кольору становила заввишки 108 і завширшки 63,5 см. Верхня частина (висотою 34,4 см) заокруглена. Різnobарвну інкрустацію, що прикрашає спинку, розглянемо трохи пізніше, зараз лише зауважимо, що так само прикрашено і бічні стінки трону з внутрішнього та зовнішнього боків. Проведені нами обміри показали, що розташована ліворуч плита з боку, що прилягає до стінки, має 97,8 см заввишки, а спереду понижується до 88,5 см, при ширині 74,3 і товщині 7,8 см. Приблизно такі самі результати дали проміри плити й праворуч, лише біля стінки вона становить 97,5 см заввишки і на передньому боці 88,8 см, при однаковій товщині. Похила частина плити, що спускається від стінки, не доходить до переднього кінця, переломлюючись в першому випадку на 9,6 см, а в другому — на 9,1 см. Вказані розміри й становлять ширину стовбчиків, в які, хоч й цілком ілюзорно, мали переходити бічні стінки трону. До речі, стовпчики у нижній частині стають трохи ширшими, сягаючи водному випадку 12, а в другому — 9,5 см, виступаючи на 5,5 глибше нижнього краю самої плити. Ширина лави трону, до якого вели дві сходинки, досягала 67,5 см. Панелі над синтруоном на висоту понад 2 м прикрашено смугами інкрустації і майоліки з мармуром різних відтінків, що чергуються. Зліва збереглася цікава інкрустація по шиферу з зображенням хреста під аркою (рис. 4), симетрично до якої колись існувала така сама композиція і праворуч.

Синтруон є обов'язковим атрибутом кафедральної соборної церкви, але в давнину він відомий і в інших храмах, де єпископи перебували тимчасово. Є. Є. Голубинський відзначав, що сідалища для священиків влаштовували звичайно вздовж вівтарної апсиди, безпосередньо впритул до мурів. Сідалище єпископа мало бути в центрі апсидального півкола. В Візантії престоли єпископів і лави синтруону майже завжди виготовляли з каменю і вкривали зверху килимами. На існування синтруонів в парафіяльних церквах до нашестя хана Батия на Русь, на думку Є. Є. Голубинського, вказують новгородські пам'ятки⁹. Дослідник

заперечував зв'язок влаштування синтрону в давньоруських церквах із звичаєм обов'язкової висвяти новобудовних храмів єпископом¹⁰, що було притаманним для Греції. Але відносно храму Софії в Києві таке питання не постає, бо це кафедральна церква митрополитів від часу її побудови.

Для порівняння київського синтрону з візантійськими потрібно звернутися до пам'яток, де вони збереглися хоча б в основних конструкціях. На жаль, неможливо порівняти предмет нашого дослідження із залишками в Софії Константинопольській, бо останній зруйновано. Синтрон подібний київському прикрашає церкву Сан Віталі в Равені¹¹. Цей тип синтрону простежується в кількох ранньосередньовічних церквах Херсонесу¹² та Конюху¹³. З прикладу таких царськоградських храмів, як церкви св. Ірини і св. Єфімії на іподромі¹⁴, видно, що у великих спорудах візантійці влаштовували значно вищі й пишніші синтрони.

Стінки синтрону церкви св. Єфімії викладено з каменю неоднакових розмірів. Зовнішне заокруглення середини стінки закінчується півколом з тим же центром, що й вівтарна апсида. Між стінкою синтрону та апсидою залишається простір завширшки 80 см. За своїм планом синтрон єфімієвської церкви розвивається з двох неконцентротованих кіл. Внутрішньому колові відповідають шість східців, кожен з яких висотою і шириною близько 29 см. Від сьомої сходинки збереглися лише невеличкі фрагменти, що свідчать про наявність цегляного склепіння (всередині проходу воно сягало 2 м), що огинав синтрон і до якого вели двоє дверей. Сьома і восьма сходинки могли бути використані для сидіння. В центрі синтрону на нерівномірних відстанях розміщувалося шість ніш, які пропускали досить слабке світло. Вся побудова, всередині якої зверху знаходився мармуровий трон єпископа, а також усі сходинки були оздоблені білим мармуром.

В. Корач застерігає про великі труднощі, що чекають дослідника, який наважився б порівняти візантійські єпископські сідалища-трони¹⁵. Можемо впевнитися з розгляду поодиноких зразків, що класичний тип візантійського синтрону вже в давнину зазнав певних змін, особливо за межами Візантії. Якщо звернутися до пам'яток Грузії, то побачимо, що у великій церкві Хреста в Джварі три сходинки сидінь для служителів обриваються, не доходячи до кута беми¹⁶. Те ж саме і в Атенському Сіоні, де в центрі синтрону з трьох східців під середнім вікном апсиди розташована єпископська катедра, що мала кам'яні підлокітники на 78 см вище останньої сходинки-сідалища, виготовленої з зеленуватого каменю. До катедри ведуть сходи, а по краям апсиди тягнуться лави для сидіння служителів, обнесені окремою балюстрадою¹⁷. Аналогічний тип дещо спрощеного синтрону є на Сході.

При порівнянні різних типів синтронів окремих районів варто звернути увагу й на балканські церкви. Залишки дають можливість відзначити, що стара митрополія в Несебрі мала триступінчастий синтрон¹⁸, а базиліка у Великому Білові — двоступінчастий синтрон¹⁹. На жаль, не відомо, яким синтрон був у храмі Софії в Охриді, відбудованій у першій половині XI ст., тобто одночасно з побудовою Софії

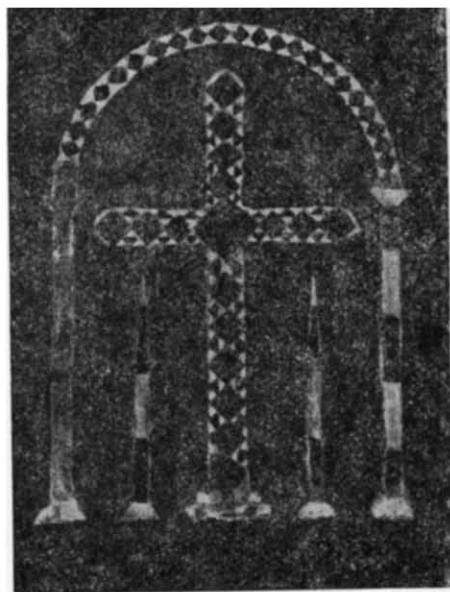

Рис. 4. Інкрустація в лівій частині синтрону.

Рис. 5. Зворотний бік мармурової спинки митрополичної катедри. Рельєф VI ст.

дом іх почали розглядати як земні розгалуження «горнього престолу» Христа. В давні часи повага до синтрану була такою великою, що, за переказами, олександрійський архієпископ початку IV ст. Петро не відавався піднятися навіть на сходи престолу Марка-евангеліста. З огляду на все це стає зрозумілішим, чому саме влаштуванню і оздобленню синтрану приділили в Софії Київській стільки уваги.

Перш піж перейти до декору синтрану, розглянемо первісне застосування мармурової плити, що правила за спинку катедри. Під час археологічних досліджень 1950 р. несподівано з'ясувалося, що ця мармурова плита, яка завжди приваблювала чудовою інкрустацією, з боку, що прилягає до стінки, прикрашена частково стесаним з країв рельєфом (рис. 5). На цю обставину вже звертали увагу деякі автори, відзначивши повторність використання плити, не висвітлюючи, однак, причини²⁴.

На рельєфі розміром 72×108 см зображену композицію, що складається з кола, з вписаною в нього хризмою або шестикінцевим хрестом, з двома фланкуючими його хрестами, сполученими з колом завдяки зігнутим гілкам з листям плюща на кінцях. Рельєф виконано в техніці невисокого різьблення, ретельно відшліфовано. Отже, припущення, що плита могла бути зіпсована в процесі обробки, відпадає. Тим більш може здатися дивовижним, щоб будівничі собору могли так зневажливо ставитися до такої чудової роботи і, обтесавши, пристосувати плиту замість спинки катедри, повернувши рельєф до стінки апсиди. Навіщо ж потрібно було виконувати інкрустацію спинки саме по мармуру, тоді як для поручнів задовольнилися простим шифером? Гадаємо, що за умов, коли мармур був надто дефіцитним матеріалом, не знайшлося більш раціонального застосування для готового рельєфу, який своїми стилістичними ознаками різнився від різьблених шиферів, які прикрашають парапети хорів, хоч серед останніх є схожі за мотивами. Відомо, що в візантійській скульптурі XI ст. нерідко використовували моделі часів Юстиніана, але їх стилістичні відмінності все ж досить помітні²⁵.

На ранньосередньовічну дату мармурового рельєфу вказує вже така деталь, як шестикінцевий хрест у колі, подібний до сірійської пластиинки. Так зване колесо з шістьма променями є мотивом, який виник з вінка з хризмою, перев'язаного стрічкою, що розбігається в різні боки, поширеного у перші часи християнства. X. Леклерк вважав

Київської. Немає потреби, звичайно, перелічувати тут усі відомі нам синтрани в балканських церквах, як переважно пізніші і, як це бачимо у церкві Богородиці в Морачі²⁰, мають лише єпископську катедру з двома-трьома сходами перед нею і кам'яну лаву вздовж стін апсиди. Такі ж досить прості за своєю конструкцією синтрани зберігали невеликі церковки в Новгороді²¹. Коли ж з наведеними матеріалами порівняти синтрани Софії Київської, то побачимо як спільні, так і відмінні риси. Спільні стосуються основних конструкцій, відмінні — переважно відносяться до кількості сходів, від чого залежав рівень лав.

Синтрон відомий вже за ранньохристиянських часів²². Такі сидалища носили назви катедр апостолів або тронів мучеників, від яких і походять катедри єпископів²³. Згодом їх почали розглядати як земні відтворення «горнього престолу» Христа. В давні часи повага до синтрану була такою великою, що, за переказами, олександрійський архієпископ початку IV ст. Петро не відавався піднятися навіть на сходи престолу Марка-евангеліста. З огляду на все це стає зрозумілішим, чому саме влаштуванню і оздобленню синтрану приділили в Софії Київській стільки уваги.

Перш піж перейти до декору синтрану, розглянемо первісне застосування мармурової плити, що правила за спинку катедри. Під час археологічних досліджень 1950 р. несподівано з'ясувалося, що ця мармурова плита, яка завжди приваблювала чудовою інкрустацією, з боку, що прилягає до стінки, прикрашена частково стесаним з країв рельєфом (рис. 5). На цю обставину вже звертали увагу деякі автори, відзначивши повторність використання плити, не висвітлюючи, однак, причини²⁴.

На рельєфі розміром 72×108 см зображену композицію, що складається з кола, з вписаною в нього хризмою або шестикінцевим хрестом, з двома фланкуючими його хрестами, сполученими з колом завдяки зігнутим гілкам з листям плюща на кінцях. Рельєф виконано в техніці невисокого різьблення, ретельно відшліфовано. Отже, припущення, що плита могла бути зіпсована в процесі обробки, відпадає. Тим більш може здатися дивовижним, щоб будівничі собору могли так зневажливо ставитися до такої чудової роботи і, обтесавши, пристосувати плиту замість спинки катедри, повернувши рельєф до стінки апсиди. Навіщо ж потрібно було виконувати інкрустацію спинки саме по мармуру, тоді як для поручнів задовольнилися простим шифером? Гадаємо, що за умов, коли мармур був надто дефіцитним матеріалом, не знайшлося більш раціонального застосування для готового рельєфу, який своїми стилістичними ознаками різнився від різьблених шиферів, які прикрашають парапети хорів, хоч серед останніх є схожі за мотивами. Відомо, що в візантійській скульптурі XI ст. нерідко використовували моделі часів Юстиніана, але їх стилістичні відмінності все ж досить помітні²⁵.

Рис. 6. Джварі, Церква Чесного Хреста. Мармуровий рельєф VI ст.

можливим датувати прикрашені таким зображенням «колеса» плити, відходячи від датованої 431 р. архітравної плити в Коканає в Сірії²⁶. Мармурові рельєфи з аналогічними композиціями відомі: в константинопольській церкві св. Апостолів (VI ст.)²⁷; на вівтарній огорожі церкви св. Климента в Римі, датованої 514—535 рр.²⁸; на саркофазі Сант Барбазіано в Равені²⁹; на плиті — огорожі чи октогональній балюстраді — в церкві міхетського Джварі (рис. 6)³⁰; на фрагменті мармурової огорожі пресбітерія з церкви Сан Петро Ін Ціль д'Оро та церкви Сан Джовані Ін Борго в Павії³¹; на фрагменті мармурової вівтарної перегородки із Херсонеса (зберігається в історичному музеї в Москві)³², а також на мармуровій плиті, знайденій при розкопках базиліки VI ст. в Суводолі³³. Рельєф зворотного боку спинки митрополичого трону в Києві доповнює перелічені вироби V—VI ст., особливо наближаючись за ознаками стилю до мармурувів із Джварі і Суводолу. До них він подібний і своїми розмірами, що, звичайно, є підтвердженням його первісного призначення як панелі вівтарної перегородки. Ясно, що це не могло мати місця в Софійському соборі, де у XI ст. він був використаний вже для інших потреб.

В свій час М. О. Макаренко ґрунтовно довів, що великий мармуровий саркофаг виконано в VI—VII ст., а в 1054 р. його лише використано для поховання Ярослава Мудрого³⁴. Вчений вважав його виробом малоазійського походження. При дослідженні константинопольської скульптури А. М. Грабар³⁵ зазначав, що саркофаги та мармурові плити такого типу не можуть вважатися типовими для мистецтва візантійської столиці. Зате вони поширені на тих територіях, де помітний вплив культур християнського Сходу. Це, насамперед, Грузія, Херсонес, Македонія, а для VI ст. ще й Рим і Равена. Варто нагадати, що подібна композиція прикрашає і верхню частину саркофага Ярослава та інший мармуровий саркофаг в Софії Київській, також виготовлений не в XI ст.³⁶ Не обмежуючись порівнянням, заснованим на формальній інтерпретації мотиву, можна зазначити і таку відмінність мармурового

Рис. 7. Інкрустація спинки митрополичної катедри.

що перед нами виключно юстиніанівські зразки? Отже, тут насамперед необхідно припускати здобутки військового походу на Херсонес, і в такому випадку ми можемо погодитися, що рельєф спинки митрополичого трону — один із них.

Візантійські єпископські трони та амвони щедро прикрашали різьбленим, прикладом чого може бути пам'ятка в Серах³⁸. У декорі катедри київського митрополита використано виключно інкрустацію. Найскладнішим є рисунок спинки³⁹. В композиційному відношенні він поділяється на дві нерівні частини. Верхня, менша за розмірами, нагадує неповне півколо, площину якого заповнено двома дугоподібними рівчаками з вмонтованими в них, а так само і в середину шматків мармуру (рис. 7). Завдяки останній реставрації з'ясовано, що меншу «дугу» прикрашено такою самою смугою мозаїки, що відокремлює композицію верхньої частини і складається з трьох смужок, викладених із невеликих шматочків смальти. Основний мотив дають не зовсім правильної форми жовті ромби, не однаково щільно сполучені між собою. Прогалини між ними, а точніше, між їх зовнішніми кутами заповнено трикутними вставками зеленого кольору. Взагалі ця своєрідна стрічка доповнена з обох боків рядками припасованих один до одного трикутників білої та чорної смальти. Власне кажучи, від первісного декору верхньої частини спинки залишилася лише невелика частина горизонтально розташованої смуги, яка й дає уяву про загальний характер інкрустації заокруглення смальтою. Беручи до уваги простір нижньої частини плити, можна твердити, що й верхню вкрито візерунками, виконаними в такій самій техніці.

Основна, нижня частина інкрустованої плити за формую близька до квадрата. Загальна її орнаментальна композиція більш складна і цікава. Геометричний візерунок має вигляд широкої смуги, яка утворює п'ять розташованих в шаховому порядку концентричних кіл, серед яких середній найбільший за розмірами. Первісне їх заповнення давно втрачено, а при реставрації замінено штучною імітацією жовтуватого відтінку. Згадані п'ять кіл очевидно з'явилися на місці «пустот» в кільцевих перев'язаної в чотирьох місцях широкої смуги, канавку якої в двох випадках (зліва внизу і справа вгорі) викладено жовтими ромбиками.

рельєфу спинки катедри від різьблених шиферів у тому ж соборі, як відсутність тієї підкресленої площинності, що становить їх стилістичну ознаку.

Згадані мармурові саркофаги свідчать про наявність у Києві в XI ст. різьблених мармурів юстиніанівської доби, вивезених, очевидно, із захопленого Володимиром у 989 р. Херсонеса. В VI ст. розпочинається активізація процесу християнізації населення Кримського півострова, внаслідок чого виникла потреба широкого будівництва храмів⁴⁰. Величезна кількість мармурових деталей постачалась імператорськими мармуроломнями й майстернями на о. Проконес, недалеко від Константинополя. Навіть припустивши, що пласти і глиби привезеного сіруватого з блакитними прожилками мармуру оброблялися у Києві, чи не дивовижним може здатися те,

та чорними трикутниками смальти, а в двох інших — великими жовтими трикутниками з надто видовженою основною і яскраво-зеленими менших розмірів. Завдяки такому прийому зникає враження цілісної площинності. Таке ж завдання виконує чергування верхнього (реставрація) і нижнього шматків фону, заповнених різними за формою кубиками зеленої смальти, з одного боку, і старанно викладених трикутниками білого, жовтого та чорного кольорів решти фону — з другого.

Підлоги з таким візерунком трапляються у Візантії та Італії. Найвідоміші підлоги пресбітерія базиліки Сан Лоренцо фуорі ле мура в Римі⁴⁰; церкви св. Бенедикта в Монте Касіно⁴¹ і Пантократора в Константинополі⁴². Для візантійських храмів та палаців типовою була інкрустація мармуром різних відтінків. Заміна ж цього матеріалу, відсутнього в потрібній кількості, на Русі склом (смальтою) та полив'яною цеглою, як слушно зазначив Ф. І. Шміт, свідчить, що в разі необхідності вдавалися до імітації коштовних матеріалів доступнimi засобами⁴³.

Шиферні плити, які становлять бічні стінки трону, прикрашено зовні і з внутрішнього боків жовтою та чорною смальтою. Зовні смальтою заповнено видовжені ромби, а також площини трапецій, в які вписано згадані ромби, і обрамляючі стрічки (рис. 2, 1). З внутрішнього боку інкрустацією виконано лише по дві бинди, що за своїм напрямом відповідають переднім та верхнім бокам шиферів. Взагалі характером та технікою інкрустація «горнього місця» близька до перших підлог Софійського собора⁴⁴. Це цілком природно, бо над виконанням обох працювали одні й ті самі майстри.

Ще більшою мірою наближаються до мозаїчної підлоги частково збережені широкі смуги, виконані квадратами та трикутниками з смальти лимонно-жовтого, різних відтінків синього, зеленого, а також шматочками чорного кольорів (рис. 1, 1; 2, 2; 3, 1, 2). Більшість згаданих смуг доповнено керамічними полив'яними плитками, виконаними, однаке, не за часів митрополита Петра Могили, як твердить М. І. Кресальний⁴⁵, а пізніше, під час реставрації Варлаама Ясинського, на межі XVII—XVIII ст. Ці смуги й прикрашають панель синтрону, чергуючись із смугами білого з кольоровими прожилками та сірого мармуру, складеними із порівняно невеликих шматків. Разом з ними мозаїчний набір утворює цікаву декоративну композицію, центром якої є трон з мармуровою спинкою, а кінцевими частинами — шиферні плити, прикрашені інкрустаціями зображенням хрестів.

Із згаданих двох шиферів зберігся лише один, у лівій частині синтрону (рис. 1, 1). На ньому зображено арку на двох тоненьких колонах, під якою вміщено великий хрест з двома палаочими свічками в світильниках (рис. 4)⁴⁶. Хрест викладено трикутниками та квадратними плитками трьох різних відтінків зеленого та жовто-лимонного кольорів. В перехресті — великий квадрат темно-зеленого кольору, поставлений навскіс, так само як і менші квадрати вздовж рукавів хреста. Досить вузька дуга арки прикрашена чорними квадратами та жовтими трикутниками, врізаними в шиферну основу. Капітелі колонок — жовті трапеції, а самі колонки (збереглася лише права) викладено з шматочків смальти зеленого, жовтого та темно-зеленого відтінків, так само як і свічки, «вогники» яких також передано через сполучення стрункої зеленої трапеції з гостроверхим жовтим трикутником. Врешті тут, поза прагненням до ілюзорності, цікаво використано можливості мозаїчної інкрустації. Кінці хреста розширюються, а потім раптово переходятя на конус, звичайно, крім нижнього, сполученого зі ступінчастою основою. Це зображення Голгофи з хрестом, прикрашеним дорогоцінними каменями, характерне для християнського мистецтва починаючи з IV—V ст.

В основі таких зображень, на думку Д. Н. Айналова, лежить зображення хреста, відомого з описів Єрусалима. До 530 р. належить перша звістка про те, що на Голгофі, в великому атріумі під відкритим

небом, знаходився хрест, прикрашений дорогоцінними каменями й золотом. Хрест укріплено на срібному, досить широкому чотирикутному постаменті⁴⁷. Для нас важливим є те, що згаданий хрест був золотим і прикрашений різникользоровими чотирикутними і круглими каменями (гемами) в золотих кастах, розміщених на синьому тлі. Подібне оздоблення досить широко поширене в добу середньовіччя на Заході⁴⁸, а сам мотив відбився в мистецтві Візантії, причому поряд з відтворенням прикрашеного хреста тут з'являється варіант, характерною рисою якого стає наявність арки над хрестом⁴⁹. До цього варіанту належить і виконаний інкрустацією хрест, що прикрашає синтрон храму Софії у Києві. До речі, чимало зображень прикрашених хрестів зустрічається в розписах соборів, на що звернув увагу А. М. Грабар, який дав опис двох хрестів у південній зовнішній галереї⁵⁰.

Для закінчення детального опису синтрону необхідно сказати декілька слів про карніз, що проходить над панеллю. Він складається з шиферних частин різної довжини, а між ними, зліва від митрополичого трону, вміщено два мармурових блоки, довжиною 63 і 107 см. Гадаємо, що їх виготовлено значно раніше, ніж синтрон, для архітрава якоїсь вівтарної перегородки, що підтверджує повторне використання мармурів. У зв'язку з цим не зайвим буде звернути увагу й на рештки грецького напису в верхній частині спинки трону, з якого можна лише розібрати літери IAN, правильної форми, вже досить стерти.

Незважаючи на те, що окремі частини синтрону втрачено або перероблено, в цілому він і досі є унікальним зразком мистецтва XI ст. Цілком природно, що слід було чекати його відтворення в інших церквах, особливо в тих соборах, що побудовано за прикладом митрополичого собору в найбільших на той час містах. Насамперед це відноситься до храму Софії в Новгороді, замовником якої був син Ярослава Мудрого Володимир. Нешодавно залишки синтрону Софії Новгородської ретельно вивчались Г. М. Штендером, завдяки чому з'ясувалося, що сідалище в обох частинах мало триступінчастий перетин і являло собою систему четвертного склепіння з трьома сходами вздовж стінок апсиди, частково врізане в його кладку. При розкопках виявлено два фрагменти мозаїчного ґрунту з відбитками смальт, причому на одному з них навіть збереглися дрібні шматочки смальти жовтого та чорного кольорів. Г. М. Штендер вважає, що використовували не лише орнаментальну мозаїку в плитах, але й набрану на ґрунті можливо у вигляді великих орнаментальних або фігурних композицій. Первісний трон Софії Новгородської був з двома східцями⁵¹, тобто подібно до київського.

Описуючи мозаїчні прикраси панелі синтрону Софії Київської, ми зазначали їх подібність до мозаїчної підлоги. Г. М. Штендер вважає, що мозаїка в плитах з'являється лише у XII ст.⁵² Щодо Софії Новгородської, то це доведено цілком переконливо. До київського матеріалу, очевидно, даний висновок не може мати механічного застосування. По-перше, важко припустити, що для виконання інкрустації використали зворотний бік мармурової плити зі знівеченім рельєфом юстиніанівської доби, століття опісля побудови собору, де катедра митрополита вже повинна існувати обов'язково (інкрустовані мармур та шифери входять до складу синтрону). По-друге, інкрустовані шифери настільки близькі за ознаками стилю до виконаних у цій же техніці підлог, що висновок про одночасове їх виникнення не викликає заперечень. Якщо й прийняти висновок Г. М. Штендера, що шиферні плити в значній кількості у XI ст. в Києві не виготовляли⁵³, і відповідно датувати інкрустації другою чвертью XII ст., то чи не дивним може здатися, що в київських соборах XI ст. вони з'являються через кілька десятиліть? Яка була в цьому потреба? Якщо сказане можна теоретично віднести до побудованого в першій половині XI ст. Чернігівського Спаса⁵⁴, то які висновки можна зробити відносно підлог освячених наприкінці XI ст. соборів Печерського та Видубицького монастирів?⁵⁵

Мистецтво інкрустаций по мармуру у Візантії особливо набуває поширення у Х ст., про що свідчать пам'ятки з образотворчими сюжетами з константинопольської церкви Костянтина Ліпса⁵⁶. Не слід дивуватися і тому, що вже при виконанні декору Софії Київської з'являються мотиви, які у XII ст. бачимо в Новгороді та Переяславлі. Факт виконання оздоби новгородського собору на замовлення архієпископа Ніфона, як це вважає Г. М. Штендер, цілком можливий, причому київськими майстрами, запрошеними з Печерського монастиря⁵⁷.

Археологічні дослідження київської пам'ятки поряд з проведеним останніми роками вивченням інших споруд та їх декору дозволяє дещо по-новому розглянути питання оформлення інтер'єру, відокремивши певні репараційні «шари». Синтрон Софії Київської поєднав у собі складові частини трьох різних епох: юстиніанівської, Ярослава Мудрого та пізніших часів, не говорячи вже про численні поновлення, які надовго сковали первісні форми споруди. Д. В. Айналов особливо підкреслював, що «принцип візантійської архітектури X—XI ст., одержаний в спадщину ще від античної старовини, полягав у тому, що храмова побудова повинна була поєднати в собі різноманітний багатокольоровий живопис з облицюванням стін і підлог різnobарвними мармурами та інкрустаціями, тобто, інакше кажучи, храм, як і палац, об'єднував дві галузі прикрас: поліхромію і полілітію»⁵⁸. Таке органічне їх поєднання властиве і синтрону Софії Київської.

В. Г. ПУЦКО

Синтрон Софии Киевской

Резюме

Синтрон — сопрестолие, объединяющее кафедру митрополита и седалища для священнослужителей, составляет обычную принадлежность византийского храма. Синтрон Софийского собора в конструктивном отношении не имеет каких-либо существенных отличий, однако декорирован главным образом местными материалами (шифер, мозаика и инкрустация из глазированных плиток). Для спинки митрополичьего трона использован византийский мраморный рельеф VI в., на обратной стороне которого выполнена инкрустация мрамором.

В результате исследовательских работ, проведенных в 1950 г., синтрону возвращен его первоначальный вид. Синтрон является важной частью интерьера Софии Киевской и одним из немногих примеров устройства синтронов в русских храмах до нашествия орд Батыя. Он органически объединяет предметы византийского художественного импорта, нашедшие здесь вторичное применение, и результаты творчества мастеров, работавших в Киеве во второй четверти XI в.

¹ Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви. — Труды XII АС. М., 1905, т. 3, с. 10.

² Закревский Н. Н. Описание Киева. — М., 1868, т. 2, с. 795.

³ Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви, с. 10; Айналов Д. В. Лекция по истории древнерусского искусства. — Киев; Царьград; Херсонес; Симферополь, 1919, с. 127.

⁴ Шероцкий К. В. Киев: Путеводитель. — Киев, 1917, с. 47.

⁵ Сычев Н. П. Искусство средневековой Руси. — В кн.: История искусств всех времен и народов. Л., 1929, с. 190.

⁶ Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода. — В кн.: Труды Всесоюзной Академии Художеств. М.; Л., 1947, т. 1, с. 35, рис. 25; Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961, т. 2, с. 295, рис. 75, табл. XXXIII; Нельговский Ю. А. Мраморы Софии Киевской. — В кн.: София Киевская. Киев, 1973, с. 61; Красильний М. І. Софійський заповідник в Києві. — К., 1960, с. 93, 140, рис. 79, 92, 121; Історія українського мистецтва. — К., 1966, т. 1, с. 226; Висоцький С. О. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії. — В кн.: Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, с. 150, рис. 4.

⁷ Пуцко В. Г. Ранневизантийский рельеф в Софии Киевской. — КСИА АН ССР, 1980, вып. 160, с. 107—110.

⁸ За повідомленням М. М. Закревського, шифер з трону митрополита колись було знято з місця і деякий час він правив за частину підлоги перед престолом у боковому вівтарі св. Володимира, і тільки під час репарації в середині XIX ст. його повернули до синтруну; Закревский Н. Н. Указ. соч., с. 795.

⁹ Голубинский Е. Е. История русской церкви. — М., 1904, т. 1, ч. 2, с. 177—180.

- ¹⁰ Там же, с. 180.
- ¹¹ Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture. — Baltimore, 1967, pl. 81.
- ¹² Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — МИА, 1959, № 63, рис. 99, 100, 113.
- ¹³ Радојчин С. Црква у Коньуху. — В кн.: Зборник радова XXI, Византолошког института САН. Београд, 1952, књ. 1, с. 153, рис. 12.
- ¹⁴ Krautheimer R. Op. cit., pl. 90; Naumann R., Belting H. Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken. — Berlin, 1966, S. 47—49, Abb. 13, 15, Taf. 6, 19 (a, b), 20 (a, b).
- ¹⁵ Корак В. Два типа кафедральных соборов XI в. в областях, культурно связанных с Византией. — В кн.: Средневековая Русь. М., 1976, с. 169.
- ¹⁶ Чубинашвили Г. Н. Памятники типа Джвари. — Тбилиси, 1948, с. 41, 86.
- ¹⁷ Там же, с. 48.
- ¹⁸ Митяев Кр. Архитектурата в средновековна България. — София, 1965, с. 13, рис. 4, 5.
- ¹⁹ Там же, рис. 7.
- ²⁰ Максимович І. Камена декорација Мораче. — В кн.: Зборник за ликовне уметности. Нови Сад, 1966, т. 2, с. 42—46, рис. 12.
- ²¹ Макарий. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях. — М., 1860, ч. 1, с. 277, 282, 326, 349, 446, 486.
- ²² Историческое, догматическое и таинственное изъяснение на литургию. — М., 1818, изд. 2-е, с. 67—69; Capizzi C. ταυτοχράτω — Romae, 1964 (Orientalia christiana analecta, 170), p. 43—50, 82—100.
- ²³ Grabar A. 1) Le trone de martyrs; 2) La „Sedia di San Marco”; 3) Trones épiscopaux du XIe et XIIe siècles en Italie Méridionale; 4) Trones d'évêques en Espagne du Moyen Age. — In: L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge. Paris, 1968, t. 1, p. 341—401.
- ²⁴ Нельговський Ю. А. Матеріали до вивчення першого вигляду оздоблення інтер'єра Софії Київської. — В кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959, с. 25; Нельговский Ю. А. Мраморы Софии Киевской, с. 61; Кресальний М. І. Вказ. праця, с. 140; Історія українського мистецтва, т. 1, с. 226.
- ²⁵ Максимович І. Іустинианські моделі у скульптурі од IX до XI століття. — В кн.: Зборник Светозара Радо чи а. Београд, 1969, с. 163—171.
- ²⁶ Eyice S. Les fragments de la décoration plastique de l'église des Saints-Apôtres. — Cahiers archéologiques, 1956, 8, p. 68, fig. 26.
- ²⁷ Leclercq H. Delphes chrétien. — Bulletin de correspondance hellénique, 1899, t. 23, p. 247 ff.
- ²⁸ Schultz B. Kirchen auf der Insel Torcello. — Berlin, 1927, S. 3—4, Abb. A, B, Taf. 1.
- ²⁹ Colasanti A. L'art byzantin en Italie. — Milano, 1912, pl. 62; Venturi A. Storia dell'arte italiana. Milano, 1901, t. 1, fig. 202.
- ³⁰ Чубинашвили Г. Н. Памятники типа Джвари, с. 84; Шмерлинг Р. Малые формы в архитектуре средневековой Грузии. — Тбилиси, 1962, с. 60—62, табл. 1 (1).
- ³¹ Peroni A. Pavia. Musei civici del castello visconteo. — Bologna, 1975, N 83, 84 (p. 21).
- ³² Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 151, рис. 55, 1.
- ³³ Месенел Ф. Ископаванья у Мариовском Суводолу. — Гласник Скопског научног друштва, 1932, књ. 11, с. 208, рис. 11.
- ³⁴ Макаренко М. О. Скульптура ї різьбарство передмонгольських часів. — Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, 1930, № 1, с. 52—71.
- ³⁵ Grabar A. Sculptures byzantines de Constantinople (IVe—Xe siècle). — Paris, 1963.
- ³⁶ Макаренко М. О. Указ. соч., с. 72—73, рис. 17.
- ³⁷ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 29.
- ³⁸ Grabar A. Sculptures byzantines de Constantinople, p. 86—87, pl. XXXVIII, 3.
- ³⁹ Логвин Г. Н. София Киевская. — Киев, 1971, табл. 103.
- ⁴⁰ Volbach W. F. Frühchristliche Kunst. — München, 1958, S. 80—81, Taf. 185.
- ⁴¹ Bertau E. L'art dans l'Italie méridionale. — Paris, 1903, pl. V.
- ⁴² Ненадови Сл. Душанова задужбина манастир светири Архангела код Призреца. — Београд, 1967, с. 190, сл. 113, 114.
- ⁴³ Шмит Ф. И. Искусство древней Руси—Украины. — Харьков, 1919, с. 48.
- ⁴⁴ Милеев Д. В. Древние полы в Киевском соборе св. Софии. — В кн.: Сборник археологических статей, поднесенных гр. А. А. Бобринскому. Спб., 1911, с. 212—221; Каргер М. К. Древний Киев, т. 2, с. 185—205, табл. XXIII, XXIV, XXVIII—XXXII.
- ⁴⁵ Кресальний М. І. Вказ. праця, с. 94.
- ⁴⁶ Там же, рис. 80.
- ⁴⁷ Айналов Д. В. Мозаики IV и V веков. — Спб., 1895, с. 46—51.
- ⁴⁸ Steenbock F. Das Kreuz von Valasse. — In: Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters. — Festschrift für K. H. Usener. — Marburg an der Lahn, 1967, S. 41—50;
- ⁴⁹ Kitzinger E. A Pair of Silver Book Covers in the Sion Treasure. — In: Gatherings in Honor of Dorothy E. Niner. — Baltimore, 1974, p. 3—17.
- ⁵⁰ Грабар А. Фрески Апостольского придела Киево-Софийского собора. — ЗОРСА, 1918, т. 12, с. 98—99.

⁵¹ Штендер Г. М. К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской. — В. кн.: Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. М., 1968, с. 90—95.

⁵² Там же, с. 101.

⁵³ Там же, с. 103.

⁵⁴ Макаренко М. О. Чернігівський Спас. Археологічні досліди року 1923. — К., 1926, с. 46, рис. 45.

⁵⁵ Холостенко Н. В. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг. — В. кн.: Культура и искусство Древней Руси. Л., 1967, с. 59—60, табл. X; Холостенко Н. В. Успенский собор Печерского монастыря. — В. кн.: Стародавний Киев. К., 1975, с. 131, 133—134, рис. 21, 23; Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах. — Там же, с. 97—98, рис. 12, 13.

⁵⁶ Grabar A. Sculptures byzantines de Constantinople, p. 109—110, il. LXI, LV, LVI.

⁵⁷ Штендер Г. М. Указ. соч., с. 103.

⁵⁸ Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви, с. 5.

Н. В. ЖИЛІНА

Деякі питання стародавньої історії Твері (на археологічному матеріалі)

В 1981—1982 рр. було продовжено археологічне дослідження одного з найвизначніших і найменш вивчених міст Північно-Східної Русі — стародавньої Твері: розкопано тверські укріплення та обстежено територію передбачуваного стародавнього центру міста. Зіставлення одержаних археологічних матеріалів з даними писемних джерел дало можливість датувати виявлені горизонти тверських укріплень та розв'язати деякі питання історії міста.

Тверські укріплення (залишки насипу, валу та розмитий рів) простижаються в сучасному рельєфі м. Калінін на території міського саду. На планах XIX ст.¹ межі фортеці виділяються чітко, поскільки перепланування міста в другій половині XVIII ст. відбувалося переважно в східній частині. Графічні зображення XV—XVII ст. передають її в цих самих межах².

У літописах тверські укріплення згадуються неодноразово. В 1316 р. «загореся град Тверь»³, після чого необхідна була побудова нових укріплень, що й здійснили в 1317 р. «И тако возвратися князь Михайло в свою отчину во Тверь, и заложи большой град кремленик»⁴. В найбільш детальному повідомленні 1373 р. мова йде про тверського князя Михайла Олександровича, який «около града Твери валу ров выкопал и вал засыпали от реки от Волги до Тымаки»⁵. Отже, розміщення укріплень 1373 і 1317 рр. співпадало.

Перший дослідник тверських укріплень М. П. Мілонов заклав один із розкопів (№ 3) у 1934 р. у північній частині кріосної стіни. Він виділив два етапи побудови насипу: XII і XIV ст., — але більш грунтовних підстав для датування не було⁶. В зв'язку з цим проведено нові дослідження тверських укріплень, насамперед, вивчення їх зовнішньої лінії. Розкоп, закладений на східній ділянці стіни фортеці, захопив і рів.

У західній частині розкопу на материкову виявлено залишки насипу, що складався з сіро-коричневого суглинку, який зберігся на висоту близько 1 м (рис. 1, 1). В насипу зустрічалась кераміка другої половини XIII—XIV ст. (рис. 2, 1).

Зверху насип перекривав прошарок темного суглинку з вугіллям, що спускався по схилу. Нижче та східніше насипу прошарок переходив у потужну лінзу, яка являла собою край рову. В прошарку та лінзі траплялась кераміка XII—XV ст. (рис. 2, 1). Тут же виявлено

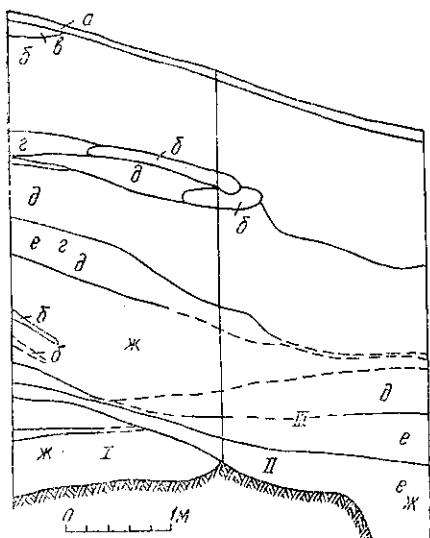

Рис. 1. Фрагмент північного профілю розкопа 1981–1982 рр.:

а — гумусний шар; б — пісок; в — бита цегла, будівельне сміття; г — супіс; д — перепалена глина; ж — вугілля; з — суглиник; е — материк (червона глина).
I — насип 1317 р.; II — рів 1373–1707 рр. (прошарок з залишками культурного шару та досипок — насипу з 1373–1446 рр.); III — горизонт ремонту укріплень Л. Магніцького в 1707 р.

Магніцьким⁸, який останній раз ремонтував укріплення Твері.

В прошарку, зв'язаному з ровом 1373 р., трапився матеріал кінця XIV—першої половини XV ст., тобто періоду часткового ремонту укріплень, за писемними даними⁹. (Слід відзначити, що роботи на укріпленнях 1446 р. хронологічно співпадають з верхньою хронологічно межею поширення західноєвропейського скла.) Культурний шар, розміщений у товщі сіро-зеленої глини, датується XIII—XIV ст. Прошарок та роз-

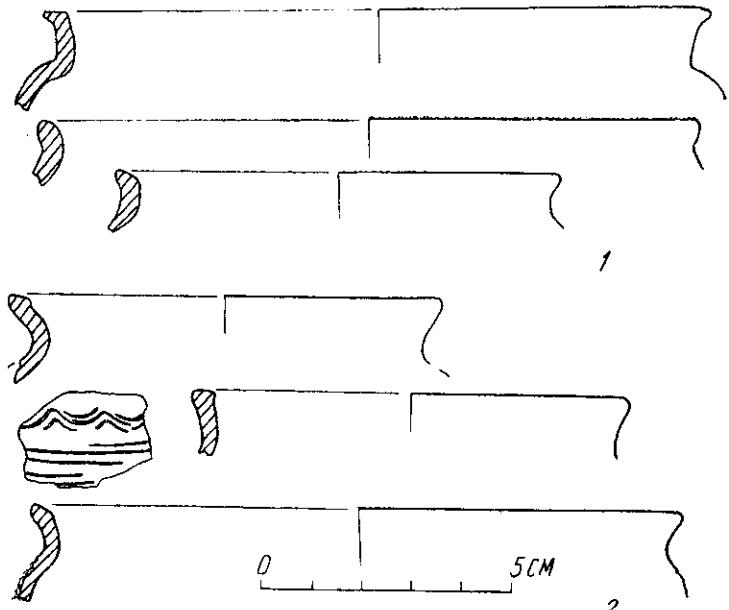

Рис. 2. Кераміка з розкопок тверських укріплень з нижнього шару насипу 1317 р.:

1 — XIII — початок XIV ст.; 2 — XII—XIII ст.

й уламки західноєвропейського віконного скла (1396—1446 рр.)⁷, що фу кінця XVII—початку XVIII ст. (рис. 1, 2; 2, 2).

Над прошарком та лінзою рову знаходився сильно перемішаний шар сіро-зеленої глини з різними домішками (темний суглинок, перегній, червона глина). Вище залягав шар червоної глини, покритий перепаленою глиною, що, очевидно, стримувала насип від розповзання. У верхньому горизонті насипу траплялась кераміка XV—XVIII ст. та інші знахідки (шпора XIV—XV ст., керамічний свищик-пташка XVI ст. люлька початку XVIII ст.) (рис. 1.).

Оскільки кераміка XII—XIII ст. наявна в усіх нижніх шарах, можна дійти висновку, що культурний шар цього часу попав у насип при його побудові.

Лінза темного шару (рів) відноситься до періоду XIV—кінець XVII—початок XVIII ст. Очевидно, це той рів, що існував у 1373 і був засипаний в 1707 р. Леонтієм

Таблиця 1. Розподіл кераміки за нижчим шаром

Шар	Загальна кількість керамічних фрагментів	Вид кераміки							
		Сіра		Червона		Морена		Біло-глиняна	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Суглинок сіро-коричневий	97	75	77,3	22	22,7	—	—	—	—
Суглинок темний, перепалений	103	87	84,5	13	12,6	2	1,9	1	1

мішаний у глині шар, очевидно, є залишками перебудов насипу в 1373—1446 рр., при цьому пізніше знахідки кінця XIV—першої половини XV ст. попали в прошарок, тобто нижче, ніж кераміка XIII—XIV ст., із шару, що не зберігся на гребені насипу, розміщеного в сіро-зеленій глині (приклад перегорнутої стратиграфії).

У літопису 1373 р. згадується, що в цьому році було вирито рів, а землею, очевидно, досипали уже існуючий вал. Літопис точно вказує, що новий рів викопано «около града Твери валу...», тобто біля старих укріплень. На нашому розкопі поблизу рову 1373 р. знаходився насип, який за керамічним матеріалом датується XIII—XIV ст. Отже, цей насип і є валом 1317 р., частиною укріплень «кремленика», побудованого Михайлом Ярославичем що переде укріпленням 1373 р. (Рів, який відповідав цьому насипу, міг не зберегтись.)

Горизонт насипу, розміщений вище рову та прошарку, датується кінцем XVII—початком XVIII ст. Таким чином, завдяки розкопкам удалось виявити: земляний насип 1317 р., насипаний з культурного шару XII—XIII ст.; рів 1373 р., що існував до 1707 р., залишки досипки та перебудова насипу на період 1373—1446 рр.; горизонт ремонту укріплень у 1707 р.

На основі археологічного дослідження зовнішньої лінії тверських укріплень етапи їх будівництва починаючи з XIV ст. можна відтворити таким чином: 1) 1317 р. — будівництво «большого града кремленика» під час княжіння Михайла Ярославича: будівництво земляного насипу (дані про рів відсутні); 2) 1373 р. — спорудження земляного рову від р. Тьмака до Волги та досипка земляного насипу 1317 р. в період княжіння Михайла Олександровича (можливо, в цей час знищено рів 1317 р.); 3) кінець XIV—перша половина XV ст. (1373—1446 рр.) — часткові перебудови укріплень (ремонт кріпосної стіни, поглиблення рову, досипка валу); 4) 1707 р. — ремонт укріплень (часткова засипка рову, зняття верхнього шару насипу XV ст. — змішання його зі штучним ґрунтом, збільшення висоти насипу).

Вивчення тверських укріплень дає підстави для висновку про безсумніве існування на місці при впадінні р. Тьмака в Волгу культурного шару XII—XIII ст., що підтверджують і результати археологічних обстежень на стрілці мису, проведених восени 1982 р. В результаті зачистки західної стіни будівельного котлована було зафіксовано стратиграфічну картину укріплень (рис. 3). З кожного виділеного шару було зібрано зразки кераміки (рис. 4). В шарах 1—5 траплялись кераміка XII—XIII ст., в тісті якої були грубі домішки піску та жорстви (рис. 4, 1—55). Ранніми є форми посуду з шийками, що наближаються до вертикаль, низькими плічками, прямими вінцями, денцями, сформованими на грубій підсипці, з закраїнами. Орнамент посуду гребінчастий (штампований) (рис. 4, 11, 12, 31, 32), накольчастий (рис. 4, 25, 42—44), лінійно-хвилювий (рис. 4, 1—7, 17, 23, 30). У кераміці шару простежуються риси більш раннього часу: наприклад, фрагмент ліпної посудини, горщик з орнаментом XI ст. (рис. 4, 10); форма вінець, що єде здогадно до XI ст. (рис. 4, 2).

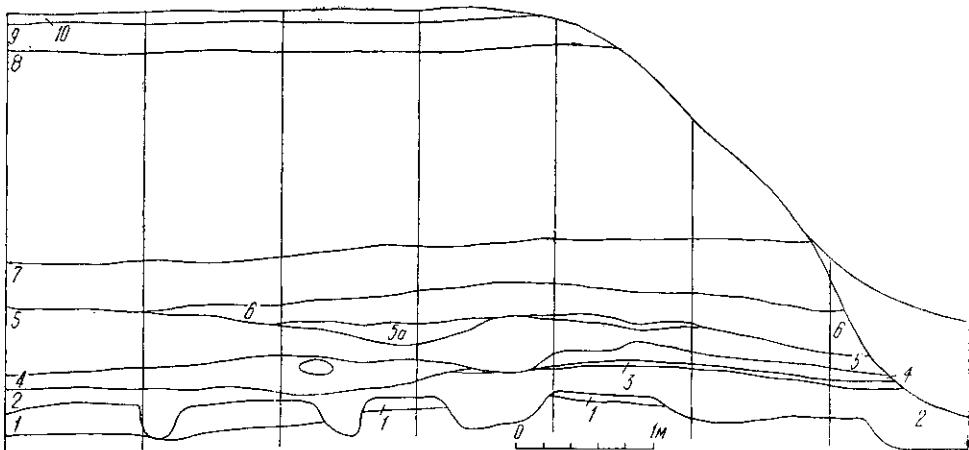

Рис. 3. Західний профіль будівельного котлована на мисовій ділянці при впадінні р. Тьмака у Волгу:

1 — шар темного суглинку; 2 — темний суглиник з перепаленим шаром та червоною глиною; 3 — прошарок гліну з перегноєм; 4 — шар чорної супісі; 5 — нашарування червоної глини з темним суглинком; 5а — прошарок суглинку з вугілями; 6 — темний суглиник з великими включеннями червоної глини; 7 — сірий суглиник; 8 — жовта глина; 9 — щебень; 10 — асфальт.

В шарі 6 трапилася кераміка XII—XIV ст. (рис. 4, 56—58). Вінця посудин мають злегка відтягнутий назовні край, плічка стають більш високими, денця — гладенькі, без підсипок та закрайн. Але і тут виявлено фрагмент більш раннього типу (рис. 4, 56).

Кераміка з шару 7 відноситься до XIV—XV (XVI) ст. (рис. 4, 53—64). Шар 8 (червоно-жовта глина), очевидно, відноситься до початку XVIII ст. і також пов'язаний з роботами А. Магницького.

Таким чином, на мисовій частині при впадінні р. Тьмака в Волгу виділено культурний шар — XII—XIII ст., товщиною 80—100 см. Виходячи з того що середні темпи виникнення культурного шару становлять близько 1 м за століття¹⁰, можна вважати, що цей шар, де ступінь збереженості органічних речовин невелика, виник за довший проміжок часу. Така тривалість існування поселення, а також часте порушення шару ямами-перекопами (три ями на ділянці довжиною 6,5 м), що свідчить про щільність забудови, вказує на його міський характер.

На нашу думку, культурний шар виділений під час обстежень на мисі при впаданні р. Тьмака, можна зіставити з відомим свідченням XII ст. про Твер у літературній пам'ятці другої половини XII ст.¹¹ — Сказанні про Володимирську ікону божої матері. За словами «А се бысть въ Тфьри...» в ньому розповідається про тверську бояриню (Чудо 9)¹². В. М. Татищев під 1182 р. повідомляє, що володимирський князь Всеволод Юрійович «...на Волге же при устии реки, оставил войско, велел построить Тверь ... і далі: «Новгородцы, уведав о том, что ... Тверь на Волге построена...»¹³.

На початку XIII ст. Твер, безсумнівно, була великим адміністративним центром і укріпленим містом. Літописне свідчення 1208—1209 рр. розповідає про збір в Твері військ Всеволода Велике Гніздо з метою нападу на Торжок¹⁴.

Тверські укріплення були побудовані до 1238 р., коли Твер у числі інших міст цього району захопили орди Батія: «...всю ту страну и города мнози попленища Юрьев, Дмитров Волок, Тферь»¹⁵.

Безсумнівно також, що через деякий час, в період між 1237 та 1285 рр., в Твері були або побудовані нові, або відремонтовані старі укріплення. Про це свідчить спорудження в 1285 р. кам'яного Спасо-Преображенського собору: «Заложена бысть церковь камена на Тферь... и преложиша имя святый Спас Преображенью»¹⁶. В 1295 р. тут вінчався тверський князь Михайло Ярославич: «...оженился Михайло князь на

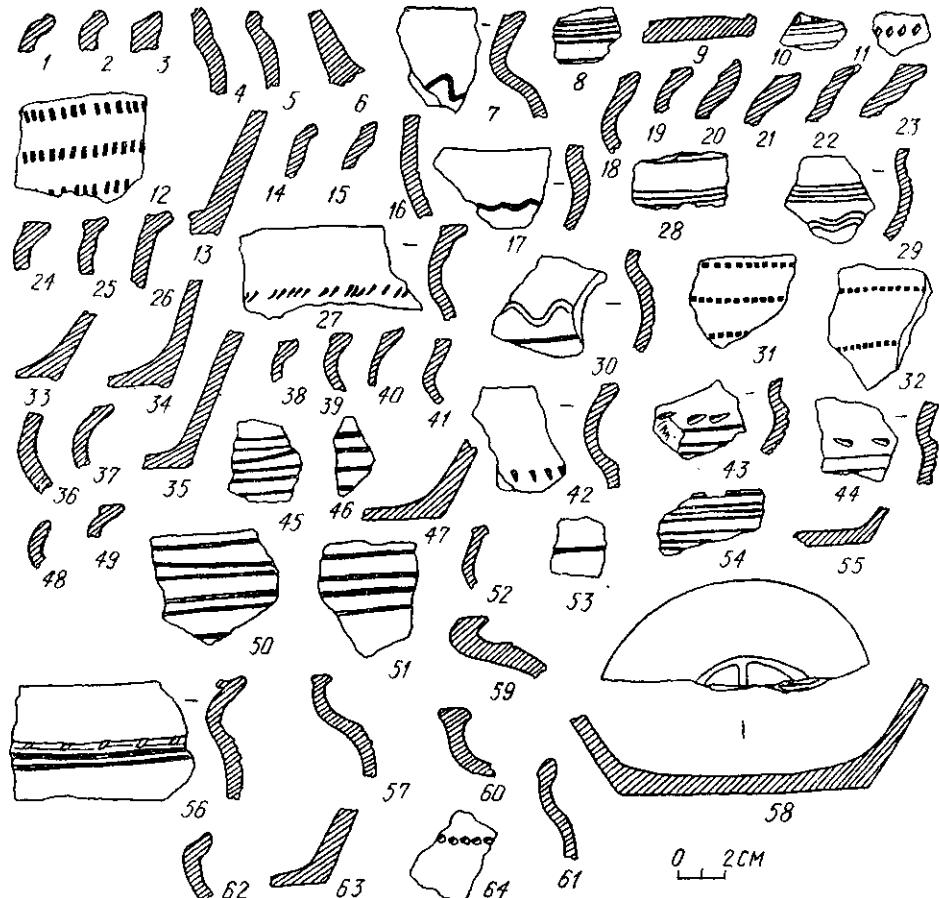

Рис. 4. Кераміка профіля котлована:

1—13 — з шару № 1; 14—35 — з шару № 2; 36—49 — з шару № 4; 50—51 — з шару № 5а;
52—55 — з шару № 5; 56—58 — з шару № 6; 59—64 — з шару № 7.

Тфери и венча его епископ Андрей в Святом Сласе...»¹⁷ Головне святынище Твери повинно було знаходитись на укріплений міській території. Про те, що наприкінці XIII ст. в Твері не лише були укріплення, а й що Твер була однією з найсильніших військових кріпостей Північно-Східної Русі, розповідає літопис 1293 р. про похід на Русь Дюденя «со множеством вии...». «И тако заметеся вся земля Сузdalская. Рать же татарская взяща Владимирь... и Суз达尔ь, и Юрьев, и Переславль Дмитров, Москву, Колому, Можаескъ, Волок, Угрече поле, всех градов взяша 14, и всю землю пусту сотвориша. А во Твери не быша, заступи

Таблиця 2. Розподіл типів кераміки за шарами*

Номер	Загальна кількість керамічних зразків	Тип кераміки		
		Сіра	Червона	Білоглиніна
1	25	18	6	1
2	56	52 (92,9 %)	3 (5,3 %)	1 (1,8 %)
3	1	1		
4	65	39 (60 %)	21 (32,3 %)	5 (7,7 %)
5	17	10	7	
5а	10	4	5	1
6	15	4	10	1
7	27	12	12	3

* Археологічні спостереження проводилися під час робіт Калінінської ділянки мостозагону № 19 на березі р. Волга. Висловлюю вдячність Є. В. Каменецькій за консультацію по кераміці.

бо его Богъ, собираша же ся тогда во Тверь отсюду беглых много, и
вси совещаща межи собою съ татары бибися»¹⁸. Тверь стає центром
опору Золотій Орді; саме «во Тверь» збираються з розорених земель
російські люди — все це свідчить про те, що місто наприкінці XIII ст.
мало надійні укріплення. Літописні повідомлення 1296 та 1238 рр. на-
зывають Тверь містом¹⁹.

Завдання майбутніх археологічних досліджень Твері — точно ло-
калізувати територію міста XII—XIII ст.

Н. В. ЖИЛИНА

Некоторые вопросы древней истории Твери (на археологическом материале)

Резюме

В результате археологического изучения средневековой Твери в 1981—1982 гг. удалось датировать выявленные горизонты тверских укреплений и наметить возможные пути решения вопросов истории города. В ходе раскопок были выявлены: земляной насыпь 1317 г., состоящая из культурного слоя XII—XIII вв.; ров 1373 г., существовавший до 1707 г.; остатки досыпки и перестроек насыпи в период с 1373 по 1446 г.; горизонт ремонта укреплений в 1707 г. Изучение тверских укреплений позволило сделать вывод о несомненном наличии на мысу при впадении р. Тьмака в Волгу культурного слоя XII—XIII вв. Это подтвердились результатами археологических наблюдений на стрелке мыса, проведенных в 1982 г. В нижних слоях найдена керамика XII—XIII вв. Данный материал можно сопоставить с письменными свидетельствами XII в. о Твери: с рассказом о «Чуде 9». Сказания о Владимирской иконе божьей матери, замечанием В. Н. Татищева под 1182 г. о построении Твери на Волге.

Анализ летописных свидетельств подтверждает, что укрепления Твери, по всей видимости, существовали к 1208 г. и, несомненно, были построены к 1238 г., а в период между 1238 и 1285 гг. — возобновлены. В конце XIII в. Тверь представляла собой одну из самых сильных военных крепостей Северо-Восточной Руси.

¹ Рикман Э. А. Новые данные по топографии Древней Твери. — КСИИМК, 1953, вып. 49, рис. 3.

² Зображення тверського кремля на іконі тверського князя Михайла та його матері Ксенії відноситься до XV ст. (Воронин Н. Н. Тверський кремль в XV в. — КСИИМК, 1949, вып. 24, с. 84—92; Кресленик давньої Твері кінця XVII ст. — ЦДАДА, карта Тверської губернії № 29; Рикман Э. А. Новые данные по топографии Древней Твери, с. 45, рис. 4).

³ ПСРЛ. М., 1965, т. 9/10, с. 180.

⁴ Там же, с. 180.

⁵ Там же, т. 10/11, с. 11.

⁶ Милонов Н. П. Сводка по археологическим исследованиям в г. Калинине и его окрестностях за 1934—1937 гг. — Арх. КГОМ, № 651; Милонов Н. П. Археологические разведки в Тверском кремле. — ПИДО, 1935, № 9/10. (Точну прив'язку розкопу до території міста не виявлено).

⁷ Шапова Ю. Л. Стеклянные изделия древнего Новгорода. — МИА, 1963, № 177, с. 143; Колчин Б. А. Дендрохронология Новгорода. — Там же, с. 89—90.

⁸ Карманов Д. И. Исторические известия Тверского княжества, почерпнутые из общих российских летописцев, с приобщением новейших оного приключений. — Тверь, 1893, с. 109.

⁹ Літописні загадки про перебудови фортеці систематизував В. С. Борзаковський (Борзаковский В. С. История Тверского княжества. — Спб., 1876, с. 22—23).

¹⁰ Янин В. Л. Я послал тебе бересту. — М., 1975, с. 14.

¹¹ Забелин И. Е. Следы литературного труда Андрея Боголюбского. — В кн.: Археологические известия и заметки. М., 1895, № 2, с. 49.

¹² ГБЛ, ф. 98, № 637, л. 389—399.

¹³ В цій статті ми не ставили за мету аналізувати достовірність свідчень В. М. Татіщева та всіх його можливих тлумачень. Татіщев В. Н. История Российской. М.; Л., 1964, т. 3, с. 127.

¹⁴ ПСРЛ, т. 1, стб. 435, л. 148.

¹⁵ Там же, т. 9/10, с. 109.

¹⁶ Там же, т. 1, стб. 482—3, л. 170об.

¹⁷ Там же, стб. 484, л. 171.

¹⁸ Там же, т. 9/10, с. 169.

¹⁹ Там же, т. 1, стб. 484, л. 171.

Кам'яна статуя з с. Великомихайлівка Дніпропетровської обл.

Колекція кам'яних статуй Дніпропетровського історичного музею, як відомо, є найбільшою в нашій країні. Нещодавно вона поповнилася новою, 68-ю пам'яткою, виявленою в 1979 р. в с. Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл. під час археологічної розвідки, яка проводилася співробітниками Інституту археології АН УРСР та відділу археології Дніпропетровського історичного музею. Її знайдено біля одного з будинків села * (рис. 1, 2).

Статуя являє собою жіночу стелоподібну поясну скульптуру, виготовлену з рожевого із сіруватим відтінком грубозернистого граніту.

Рис. 1. Кам'яна статуя з с. Великомихайлівка.

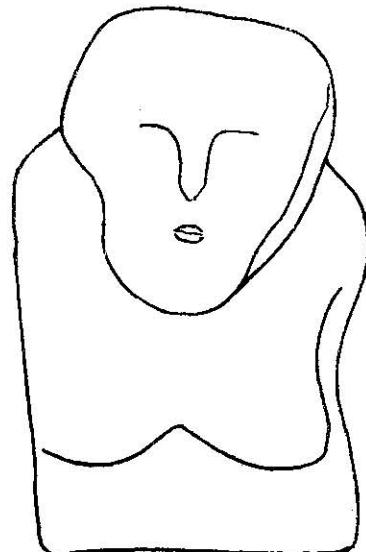

Рис. 2. Графічне зображення кам'яної статуї.

Її розміри: 90×50×25 см. На поверхні — сліди вивітрювання та червоної фарби (останнє сучасного походження). Голову виділено округлим виступом з моноліту за рахунок виступаючих плечей і важкого масивного підборіддя. Обличчя широке, звужче донизу, безброе. Очі впадини підкреслювались надбрівними дугами. Ніс невеликий, випуклий. Рот зображене невеликою прямокутною виїмкою. На тулубі простежується рельєфне зображення великих звисаючих грудей. Тильна та торцева сторони статуї не оброблені.

За особливостями стилю та технікою виконання (в техніці низького барельєфа) знахідку можна віднести до половецьких статуй, насамперед, до VI типу, за класифікацією С. О. Плетньової¹. Даний тип пов'язаний з першим раннім періодом половецької скульптури — часом розселення половців у приазовських степах і дальнього їх пересування до Дніпра. Хронологічні рамки цього періоду — перша половина — середина XI ст.²

Майже ідентична нашій знахідці статуя з Азовського музею³. Такий же приземкуватий силует, ті самі прийоми передачі рис обличчя (носа, рота). На Азовській статуй помітні обриси однієї груді, що дає підстави умовно вважати її жіночою.

* На жаль, легенду статуї узнати не вдалося.

Половецькі кам'яні статуй південноросійських степів, особливо раннього періоду, продовжуючи традиції монументальної пластики кимаксько-кіпчакських племен, знаходить собі численні аналоги серед кам'яних статуй Прииртишья та Семиріччя Х—XI ст.⁴

Іконографічною особливістю великомихайлівської статуй є зображення великих звисаючих грудей, що рідко зустрічається серед ранніх пам'яток половецької скульптури. Таке трактування жіночих грудей характерне і для деяких кимакських статуй із Семиріччя⁵. Більш стрункі, з високою шию, вони подібні до знахідки із Великомихайлівки зображенням грудей у вигляді великих звиючих піввалів. Причина таких іконографічних нововведень, очевидно, пов'язана із змінами, що відбувались в області релігійних уявлень кимаксько-кіпчакських племен Х—XI ст.

Семантика даної пам'ятки, як, очевидно, і синхронних їй кам'яних статуй східноєвропейських степів Казахстану, Прииртишья, пов'язана з культом предків. Підкреслене зображення великих грудей, в свою чергу, показує на зв'язок з материнсько-родовим культом.

Як уже відзначалось, статуя відноситься до числа найраніших половецьких статуй східноєвропейських степів і може бути датована першою половиною XI, навіть серединою XI ст., коли половці із заселених раніше степів середньої та нижньої течії Сіверського Дінця і Північного Приазов'я стали просуватися до Дніпра.

Кам'яна статуя з Великомихайлівки — один з перших екземплярів раннього етапу половецької скульптури в колекції Дніпропетровського історичного музею.

Л. Н. ЧУРИЛОВА

Каменная статуя из с. Великомихайловка Днепропетровской области

Резюме

В 1979 г. коллекция каменных статуй Днепропетровского исторического музея пополнилась половецким женским стеловидным поясным изваянием. По классификации С. А. Плетневой, публикуемая статуя относится к VI типу половецких изваяний и датируется серединой XI в. Это первый образец раннего этапа половецкой скульптуры в коллекции Днепропетровского исторического музея.

¹ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. — САИ, 1974, вып. Е4-2, с. 6.

² Там же, с. 69.

³ Там же, с. 169, табл. 3, 928.

⁴ Арсланова Ф. Х., Чариков А. А. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья. — СА, 1974, № 3, с. 229, рис. 7; Чариков А. А. Новая серия каменных статуй из Семиречья. — В кн.: Средневековые древности евразийских степей. М., 1980, с. 221, рис. 6; Шер Я. Н. Каменные изваяния Семиречья. — М.; Л., 1966, табл. XXV, 123; табл. XXVI, 128.

⁵ Чариков А. А. Новая серия каменных статуй из Семиречья, рис. 6, 16—19.

I. Р. МИХАЛЬЧИШИН

Археологічні розвідки в Західному Побужжі

Західне Побужжя — один із найбільш насичених археологічними пам'ятками районів УРСР. Зусиллями кількох поколінь дослідників тут відкрито багато цінних пам'яток різних епох. Вагомий внесок в історію відкриття західнобузьких археологічних пам'яток зробив у 30-х роках О. Цинкаловський. В післявоєнний період тут проводили розвідки львівські археологи, а також вчені Москви, Ленінграда та інших міст (І. І. Ляпушкін, П. М. Раппопорт та ін.).

У статті подається коротка інформація, в першу чергу про нововиявлені пам'ятки на Західному Бузі у Волинській області, а також про сучасний стан збереження деяких багатошарових поселень, наявні відомості про які вже застаріли. Найбільші за обсягом розвідкові роботи були проведені на правому березі р. Західний Буг у межах Іванічівського району (рис. 1).

с. Литовеж. Обстежено пізньосередньовічне городище на південь від села, що виникло на місці кількох поселень доби енеоліту—раннього заліза. Після того, як пам'ятку було взято під охорону, припинилося розорювання системи валів і ровів. Але городище підмивається рікою, і деяка частина його обвалилася. На місці обвалу простежується культурний шар.

Поблизу городища, біля шосейного мосту через р. Західний Буг, в стінці піщаного кар'єру виявлено слабо насичений культурний шар поселення тшинецької культури. Серед зібраних матеріалів є фрагменти горщиків з потовщеними вінцями, прикрашені горизонтальними і короткими вертикальними борозенками, кам'яний розтирач, крем'яні скребки, проколка та відщепи.

с. Кречів. У 30-х роках О. Цинкаловським було обстежено два поселення культури лійчастого посуду. В середині 70-х років на західній околиці села, на правому березі Західного Бугу, виявлено ще три різночасових поселення. Одне з них розміщене на низькій піщаній ділянці берега. Зібрани уламки ліпного посуду із своєрідною рустикованою поверхнею свідчать про належність поселення до місцевої західнобузької (лежницької) групи пам'яток ранньозалізного часу. Поруч, на високому березі відкрито поселення стижковської культури. Серед виявленого матеріалу вирізняються фрагменти кераміки з старанно виконаним шнуровим орнаментом.

Третє поселення знаходиться при впадінні струмка в Західний Буг. У невеликому шурфі виявлено насичений уламками посуду, кусками глиняної обмазки та кістками тварин культурний шар. Комплекс кераміки складається з опуклобоких посудин, лощених мисок, горщиків з рустикованими стінками та лощеною шийкою (рис. 2), плоских поширок з защипковим орнаментом по краю. Поселення належить до слабо вивченої в межах Волині східної периферії поморської культури латенської доби.

с. Лежниця. На південний схід від села на високому мисі корінного берега річки і його найближчому оточенні відкрито кілька поселень. Біля північного схилу мису знаходилося поселення тшинецької культури. В свіжо виритій траншеї виявлено частину заглибленої споруди довжиною 3,5 м по лінії стінки траншеї і глибиною 1,3 м від сучасної

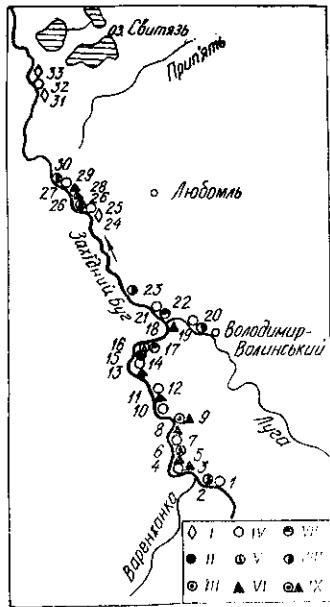

Рис. 1. Схема поширення археологічних лам'яточок у Західному Побужжі на території Волинської області:

1, 2 — Литовеж; 3—5 — Кречів; 6—8 — Лежниця; 9 — Міхале; 10—12 — Млинище; 13—17 — Амбуків; 18 — Устилуг; 19, 20 — П'ятидн.; 21, 22 — Пархоменко; 23 — Коритниця; 24—26 — Рівне; 27—30 — Милозань; 31—33 — Грабове.

Умовні позначення: I — мезолітичні стоянки; II — поселення мідного віку; III — поселення з матеріалами доби міді і бронзи; IV — поселення бронзової доби; V — поселення з матеріалами бронзового і ранньозалізного віку; VI — поселення ранньозалізного віку; VII — ранньослов'янське поселення; VIII — давньоруські городища і селища; IX — поселення з матеріалами мідного, бронзового і ранньозалізного віку.

Ряд пунктів відкрито і обстежено у Володимир-Волинському районі.

с. Амбуків. На західній околиці села обстежено п'ять місцезнаходжень. Зруйноване земляними роботами поселення культури лінійно-стрічкової кераміки займає невеликий мис берега річки. Тут зібрано фрагменти посуду, за формою близькі до кулястих, та крем'яні знаряддя.

Поруч, на високому кругому піщаному мисі берега річки зібрано фрагменти кераміки тшинецької культури. Біля підніжжя мису на глибині 0,25 м у піщаному ґрунті виявлено фрагменти кераміки лежницької групи та кістки свині.

Близько 700 м від околиці села знаходиться поселення стижковської культури та лежницької групи. Воно займає низький піщаний берег Бугу. На площі приблизно 100×25 м зібрано фрагменти кераміки стижковської культури, орнаментовані шнуром, з овальними виступами на вінцях. Кераміка лежницької групи орнаментована валиками, розчленованими пальцевими защипами. В північній частині поселення локалізується велика кількість відщепів. Очевидно, тут була майстерня по виготовленню знарядь праці.

поверхні. На дні ями залягав шар деревного вугілля та перепаленої глини, окремі уламки кількох посудин, орнаментованих горизонтальними борозenkами по шийці. В східній частині мису, в стінці силосної ями виявлено культурний шар з посудом стижковської культури і лежницької групи ранньозалізного часу. Ще одне аналогічне поселення ранньозалізного часу знаходилося на сусідньому, меншому, мисі. Тут виділяються уламки рустикованих ззорні і лощених зсередини біконічних посудин із защипковим орнаментом по ребру та насічками по краю вінець.

с. Міхале. Багатошарове поселення площею приблизно 100×70 м розташовано на північному краю мису крутого берега річки поруч з урочищем Чуб. У зораному ґрунті зібрано фрагменти кераміки трипільської, стижковської культур та ранньозалізного часу крем'яні скребки, уламки кам'яних розтирачів та зернотерки.

с. Млинище. На західній околиці села відкрито три пункти. Поселення бронзового віку займає низький піщаний берег річки і обмежене з півдня струмком, який впадає в р. Буг. Зібрано фрагменти кераміки орнаментованої канелюрами, валиками, горизонтальними лініями, відтисками шнуря.

На відстані приблизно 1 км від вказаного пункту вниз по річці, в обриві низького берега, в піщаному ґрунті, на глибині 1 м зібрано фрагменти кераміки ранньозалізного віку.

Поселення давньоруського часу знаходиться біля колгоспних ферм. Воно обмежене з півночі струмком, а з півдня — кладовищем. На площі приблизно 150×30 м в супіщаному ґрунті зібрано фрагменти ліпної та гончарної кераміки.

Напроти цього пункту, 300 м на захід, на дюноподібному підвищенні, оточеному з усіх боків болотом та руслом ріки, відкрито ранньослов'янське поселення. Крім слов'янської кераміки, трапилася невелика кількість кераміки латенського часу, уламки крем'яних знарядь.

с. Пархоменкове. На відстані приблизно 2 км від північно-західної околиці села, на пологому піщаному, вкритому лісом березі р. Буг зібрано ліпну товстостінну ранньослов'янську кераміку, орнаментовану пасмами хвилястих ліній.

На відстані 1 км від цього пункту вниз за течією річки, в її долині, на піщаній дюні зібрано фрагменти кераміки бронзового віку, крем'яні знаряддя та відщепи.

с. П'ятидні. На відстані 1 км від східної околиці села, на правому березі р. Луга (права притока Західного Бугу) виявлено поселення тшинецької культури та поруч — селище давньоруського часу. Поселення тшинецької культури знаходиться біля шосе, на піщаному похилому березі річки, з заходу обмежене долиною струмка. В орному ґрунті, на площі приблизно 70×30 м, зібрано фрагменти кераміки з потовщеними вінцями, орнаментовані горизонтальними борозенками, глиняне циліндричне прясло, крем'яні скребки, трикутний крем'яний наконечник стріли та відщепи. В 1977 р. поселення повністю зруйновано будівництвом залізниці.

В глиняному кар'єрі, розташованому дещо вище на плато, виявлено контури заглибленого житла, заповненого ґумусом, шматками перепаленої ґлини, вуглинками дерева, фрагментами гончарної кераміки, з яких був викладений черінь (рис. 3).

м. Устилуг. На північно-західній околиці міста, на лівому березі р. Луга розташовано поселення ранньозалізного віку, яке являє собою мис, обмежений з трьох боків руслами річки та струмка. На глибині 0,4 м в чорноземному ґрунті зібрано уламки товстостінної кераміки з нігтевим орнаментом.

с. Коритнича. В місці впадання невеликої р. Золотуха в Західний Буг, на лівому березі Золотухи, на зораному полі зібрано ліпну та гончарну кераміку давньоруського часу.

В Любомльському районі виявлено й обстежено десять пам'яток.

с. Рівне. Особливу увагу серед відкритих пам'яток привертає мезолітична стоянка, яка знаходиться на відстані близько 2 км від південно-західної околиці села, на крутому піщаному мисі берега Західного Бугу. Вона зруйнована земляними роботами. На глибині 1 м від сучасної поверхні зібрано мікролітичні крем'яні знаряддя. Найбільшу кількість із них складають скребки з кінцевою ретушшю.

На відстані 1 км від названого пункту, вниз по річці, на мисі високого берега зібрано фрагменти кераміки тшинецької культури та кілька крем'яних скребків.

На сусідньому великому мисі берега річки, біля сільського кладовища, в зораному піщаному ґрунті на площі 100×30 м зібрано

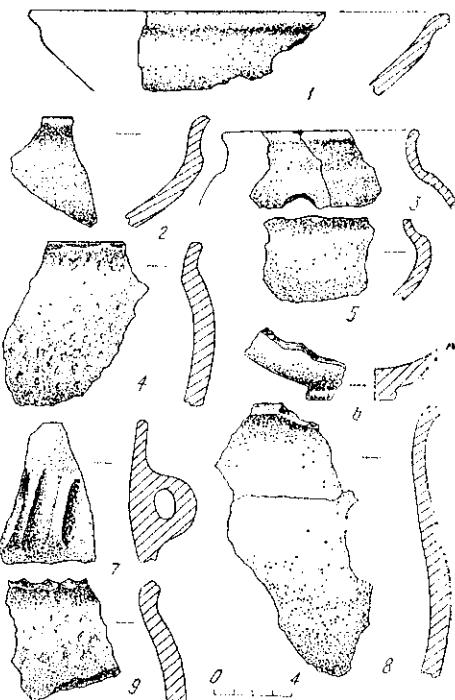

Рис. 2. Кречів. Кераміка (1—8).

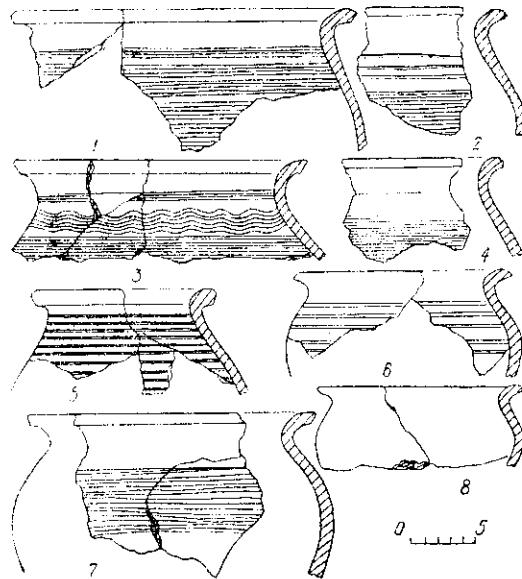

Рис. 3. П'ятидні. Кераміка (1—8).

мису; бронзового віку і стижковської культури — на іншому мисі.

Напроти останніх двох пунктів, у долині річки, на високому крутом уроч. Татарська гора обстежено давньоруське селище майже прямокутної форми, площею близько 100×50 м. Ліпна та гончарна кераміка, зібрана на глибині 0,30 м, відноситься до IX—Х ст.

с. Грабове. Сліди мезолітичних стоянок виявлено на східній та на відстані 1 км від північної околиці села. Вони розташовані на низькому піщаному березі р. Західний Буг.

На північно-західній околиці села, на високому піщаному місі брега річки, на зораному полі зібрано фрагменти кераміки тшинецької культури та крем'яні знаряддя, серед яких виділяється трикутний наконечник стріли та проколка на пластині.

Виявлені пам'ятки є суттєвим доповненням до археологічної карти Західного Побужжя і допомагають розкрити етнічні процеси на цій території в різні археологічні епохи.

И. Р. МИХАЛЬЧИШИН

Археологические разведки в Западном Побужье

Р е з ю м е

В статье кратко изложены результаты археологической разведки, проведенной автором в Западном Побужье на территории Волынской области. Обнаружены археологические памятники различных эпох, обследованы некоторые ранее известные памятники с целью проверки их сохранности.

фрагменти посуду тшинецької культури та крем'яні знаряддя, серед яких виділяється невелика сокира з шліфованим лезом. У південній частині мису в шурфі на глибині 0,4 м та на поверхні зібрано фрагменти кераміки скіфського часу. Це лощений всередині посуд з прямими проколотими вінцями та наліпним валиком з пальцевими защипами на шийці.

с. Миловань. На північній околиці села, на двох піщаних мисах високого берега Західного Бугу розташовано чотири різночасових поселення на відстані одне від другого 200 м. Два поселення ранньозалізного періоду знаходяться на південно-західному і північно-східному краях одного

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДН — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ГБЛ — Государственная библиотека СССР им. В. И. Ленина
ГИМ — Государственный исторический музей
ГМИИ — Государственный музей изобразительных искусств
ЗОРСА — Записки отделения русской и славянской археологии Русского Археологического общества
ИА АН СССР — Институт археологии АН СССР
ИА АН УССР — Институт археологии АН УССР
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
ИРАИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры
КГОМ — Калининский государственный областной музей
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
САН — Сербская Академия наук
ТДНК — Тези доповідей наукових конференцій
ТИЭ — Труды Института этнографии АН СССР
УІЖ — Український історичний журнал
ЦДАДА — Центральний державний архів давніх актив
АК — Archaeologisches Korrespondenzblatt. Hannover.
АМ — Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts
AR — Archeologicke rozhledy. Praha
BSA — Annual of the British School at Athens.
CA — Current Anthropology Chikago.
EAZ — Ethnographisch Archäologische Zeitschrift
ESA — Eurasia septentrionalis antique
EG — Eiszeitalter und Gegenwart. Öhringen
JHS — Journal of Hellenic Studies
JIES — The Journal of Indo-European Studies. Cambridge.
JMV — Jahresschrift fur mitteldeutsche Vorgeschichte. Berlin.
MEFR — Mélenges d'Archéologie et d'Histoire de l'Ecole Franceise de Rome
TAPS — Transaction of the American Philosophical Society. Philadelphia.

ЗМІСТ

Статті

Мурзін В. Ю. Про утворення Північнопричорноморської Скіфії	1
Ковпаненко Г. Т., Фоменко В. М. Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу	10
Жилін М. Г. Про співвідношення функціонального призначення та морфології мезолітичних кам'яних знарядь лісової зони Східної Європи	26
Сигливий В. І. Ашельська епоха в Центральній Європі	32

Публікації та повідомлення

Смирнов О. С. Нові неолітичні пам'ятки у верхній течії Сіверського Дінця	45
Русєєва А. С., Сазонова Н. Г. Керамічний комплекс архаїчного часу із Ольвії .	48
Симоненко О. В. Пізньоскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської області	63
Баран В. Д., Гопак В. Д. Залізні вироби з поселення черняхівської культури поблизу с. Теремці у Придністров'ї	68
Пуцко В. Г. Синтрон Софії Київської	76
Жиліна Н. В. Деякі питання стародавньої історії Твері (на археологічному ма- теріалі)	87
Чурилова Л. Н. Кам'яна статуя з с. Великомихайлівка Дніпропетровської області	93
Охорона археологічних пам'яток	
Михальчишин І. Р. Археологічні розвідки в Західному Побужжі	95
Список скорочень	99

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Мурзин В. Ю. Об образовании Северопричерноморской Скифии	1
Ковпаненко Г. Т., Фоменко В. М. Погребения периода энеолита—ранней бронзы на правобережье Южного Буга	10
Жилин М. Г. О соотношении функционального назначения и морфологии мезолитических каменных орудий лесной зоны Восточной Европы	26
Ситливый В. И. Ашельская эпоха в Центральной Европе	32

Публикации и сообщения

Смирнов А. С. Новые неолитические памятники в верхнем течении Северского Донца	45
Русляева А. С., Сазонова Н. Г. Керамический комплекс архаического времени из Ольвии	48
Симоненко А. В. Позднескифский комплекс из с. Марьевка Николаевской обл. .	63
Баран В. Д., Гопак В. Д. Железные предметы из поселения черняховской культуры у с. Теремцы в Приднестровье	68
Пуцко В. Г. Синтрон Софии Киевской	76
Жилина Н. В. Некоторые вопросы древней истории Твери (на археологическом материале)	87
Чурилова Л. Н. Каменная статуя из с. Великомихайловка Днепропетровской обл.	93
Охрана археологических памятников	
Михальчишин И. Р. Археологические разведки в Западном Побужье	95
Список сокращений	99

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов

Основан в 1971 г.

55

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1986

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор С. І. Атаманенко. Художній редактор І. М. Галушка.
Технічний редактор О. М. Капустіна. Коректори І. В. Кривошеїна,
І. В. Точаненко.

ІБ № 7500

Здано до набору 23. 01. 86. Підп. до друку 18. 09. 86. БФ 01149.
Формат 70×108_{1/4}. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 9,1. Ум. фарбо-відб. 9,45. Обл.-вид. арк. 9,97. Тираж 1000 пр.
Зам. № 2687. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

**Издательство «Наукова думка»
в 1987 г. выпустит в свет книги:**

Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время / С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева, М. В. Скржинская и др. 20 л. 3 р. 30 к.

В монографии обобщены результаты исследований по культуре населения Ольвии и ее округи в архаическое время. Даны характеристика многочисленных (открытых в основном в последние два десятилетия) поселений, основанных греками в период колонизации в районах Березанско-Сосницкого и Бугского лиманов, а также в Нижнем Поднепровье. Содержит разнообразные сведения об истории, экономике и культуре Ольвийского государства в период его основания и первоначального развития. Изучаются древнейшие жилые и погребальные сооружения древних греков в Нижнем Побужье. Представлена подробная характеристика архаической керамики, ремесленного производства, орудий труда, оружия.

Для археологов, историков, искусствоведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

Древнейшие скотоводы степей Юга Украины: Сб. науч. тр. 20 л. 3 р. 30 к.

Помещены статьи, посвященные наиболее важным результатам археологических исследований новостроек экспедиций в районах строительства мелиоративных систем в степной полосе Украины. Тематика сборника охватывает широкий территориальный и хронологический диапазон — от энеолита до средневековья. Значительное место занимает публикация новых источников, открывающих возможность для дальнейшего, более глубокого изучения древних культур. Приведена методика исследований развития материальной культуры племен бронзового века, взаимосвязей древних общностей. Разрабатываются вопросы периодизации и хронологии памятников.

Для археологов, историков, этнографов.

Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.: Сб. науч. тр. 12 л. 1 р. 80 к.

Рассматриваются вопросы этнической истории и культуры населения Северо-Западного Причерноморья в позднеантичную и средневековую эпохи. С привлечением новых археологических материалов определяются основные этнокультурные группы древностей I—V вв. и VI—X вв., а также публикуются вновь открытые археологические памятники.

Для археологов, историков.

Предварительные заказы на эти книги принимают магазины книжоторгов, «Книга — почтой» и «Академкнига».

Просим пользоваться услугами магазинов — опорных пунктов издательства: Дома книги — магазина № 200 (340048 Донецк 48, ул. Артема, 147а), магазина «Книжковий світ» (310003 Харьков 3, пл. Советской Украины, 2/2) и магазина издательства «Наукова думка» (252001 Киев 1, ул. Кирова, 4), который высылает книги иногородним заказчикам наложенным платежом.

1 крб. 50 к.

НАУКОВА ДУМКА

Археологія. — 1986. — Вип. 55. — 4—104.